

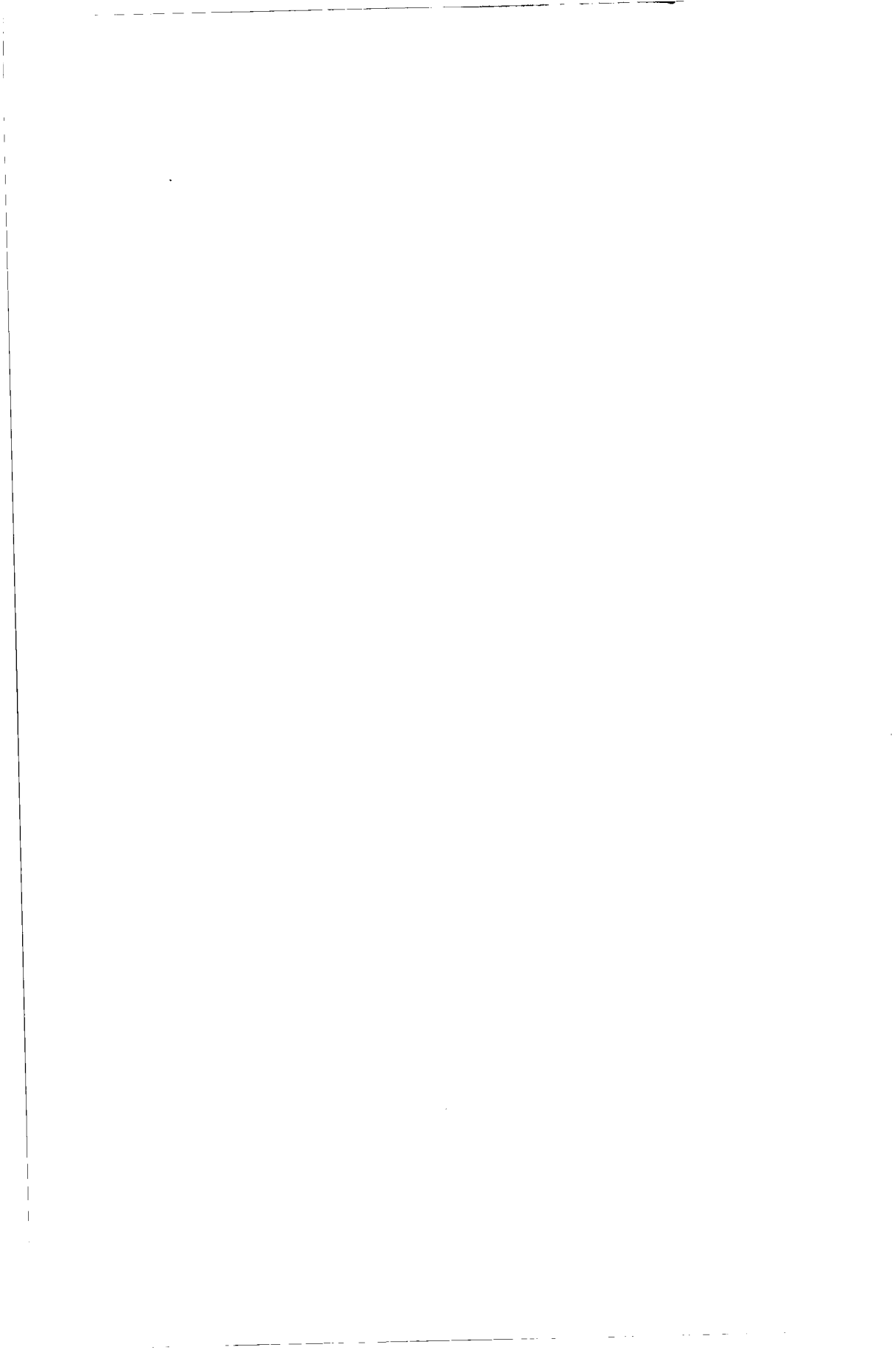
YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

XI. ÉVFOLYAM / 1979. DECEMBER

41

*E szám munkatársai: Bori Imre, Káich
Katalin, Penavin Olga*

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

*A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
Tímasz folyóirata*

41. szám

*XI. évfolyam
1979. december*

Szerkesztő bizottság:

BORI IMRE

fő- és felelős szerkesztő

JUNG KÁROLY

MIKES MELÁNIA

PASTYIK LÁSZLÓ

szerkesztő bizottsági titkár

SULC MAGDOLNA

TÓTH FERENC

SZELI ISTVÁN

Technikai szerkesztő

CSERVENYÁK JÓZSEF

SZABAD LÍCEUMOK BÁCSKÁBAN ÉS BÁNÁTBAN

Káich Katalin

**UNIVERSITY EXTENSION
— SZABAD LÍCEUMOK**

Mielőtt a címben meghatározott téma részletes feldolgozását megkezdénénk, szükségesnek véljük a népműveléssel, népneveléssel szoros kapcsolatban álló intézmények, intézményes formák rövid áttekintését, ismertetését elvégezni. Vizsgálódásaink az 1899 és 1918 között működött népoktatási egyesületek, társulatok, szervezetek munkájára terjednek ki, természetesen az Osztrák—Magyar Monarchia magyarországi részeire vonatkozóan. Kiindulási pontunk az ún. *university extension*, melyet az egykori magyar nyelvű szakirodalom leggyakrabban a *külterji egyetem*¹, a *szabad egyetem*² fogalmak megfelelőjének tartott. A *university extension* fogalmát az *Encyclopedia Britannica* 22. kötete a következőképpen határozza meg: „a legtágabb értelemben magába foglalja az összes oktatói (nevelési) tevékenységet, melyet valamely tudományos intézmény támogat, azoknak a személyeknek számára (rendszerint felnőtteknek), akik nem tartoznak a rendszeres egyetemi hallgatók körébe.”³

A *university extension* — *külterji egyetem* Schneller István szerint: új szervezet az egyetemek keretén belül, „mely az egyetem működését kifelé, lefelé is irányítja, az egyetemnek a társadalomra való hatását kiterjeszti.”⁴

Az 1900. július 30. és augusztus 4. között Párizsban megtartott nemzetközi kongresszuson, melynek témája a felsőoktatás volt, többek között megvitatták a *university extension* fogalmát is, mivel a XIX. század utolsó negyedében rendkívül elterjedt felnőttoktatási intézmények Európában és az Észak-Amerikai Egyesült Államokban szervezeti formájuk, elnevezéseik és működésük szempontjából nagyon tarka képet nyújtottak.⁵

Roberts, a cambridge-i egyetem tanára éles határvonalat vont az ún. népszerű előadások és a *university extension* előadásai között. „Az *University Extension* magát a *valódi tudományt* adja elő, szerves sorozatokban és bizonyítványt csak az kaphat, aki 12 héten át résztvevett a tanfolyamban, írásbeli dolgozatokat készít s ezek alapján vizsgát tesz. Az *University Extension* tehát a tudományokkal való legkomolyabb foglalkozás közvetítője.”⁶

A kongresszuson elhangzott referátumok után élénk eszmecsere indult meg a *university extension* definíciója felett. A jelenlevők szüksé-

gesnek látták egy határozat meghozatalát, mely a felvetett kérdés végleges tisztázását, megoldását tenné lehetővé. „A tulajdonképpeni University Extensiont azon igyekezet jellemzi, hogy a tudományos szellem lényege a társadalom minden osztályába behatoljon. Az extension munkájában a felső és középiskolák tanárai és azon önkéntes vállalkozók vesznek részt, a kiket a szervező bizottság ilyenekül elfogad. A bizottság többségét egyetemi tanárok alkotják, a másik részét érdeklődők, hatóságok képviselői.

A University Extension eszközei: előadási cyclosok, egyes előadások, kirándulások, viták, kérdések s feleletek, vizsgálatok. Ezek alkalmazása, a megegyezés dolga. Az előadások bárkinek hozzáférhetők, de homogén csoportok összehozása kívánatos. Az előadásokért díj fizetendő.”

A *university extension* fogalmával, de elsősorban annak szervezésével Magyarországon először Gaál Jenő foglalkozott behatóbban az 1896. évi második országos egyetemes tanügyi kongresszuson, melyet a milleniumi ünnepségek alkalmából szerveztek meg. Referátumának gyakorlati célja az volt, hogy lépéseket tegyen ennek az intézménynek meghonosítása céljából az országban.⁸

Már az új század kezdetén több intézmény létesült az ország fővárosában és az egyes vidéki városokban (Pozsony, Zombor, Szabadka stb.), mely a felnőttoktatást tűzte ki feladatául. Megalakulásukkor, de már azt megelőzően is, a létrehozók hangsúlyozták: az új intézmény az angol University Extension szervezetét tekinti mintaképének. Az újonnan alakuló egyesületek legtöbbje kezdetben a *szabad líceum* elnevezés mellett döntött, annál is inkább, mert 1893-ban Budapesten már megalakult „az első tudományt terjesztő egyesület, mely a *sorozatos előadások* intézményét megvalósította”,⁹ s mely a Szabad Lyczeum nevet viselte.¹⁰ A külföldön elterjedt *university extension*-mozgalom és a magyarországi szabad líceumok tehát a felnőttoktatás társadalmi úton történő megvalósítását, népszerűsítését szolgálták az iskolán kívüli népművelés eszközeként, és egyben a szabad tanítás, a szabadoktatás egyéb intézményei létrejöttének előfeltételei voltak.¹¹ Ezen az alapvető sajátosságon kívül mind a *university extension*, mind a szabad líceum és a hozzájuk hasonló többi intézmény az Egyesült Államokban és Európában (tehát Magyarországon is) külön sajátosságokkal rendelkezett az adott társadalmi, gazdasági és sok esetben a politikai (Dánia-Schleswig; Magyarország — a nemzetiségek által lakott területek) függvényeként.

Mint már említettük, az angol *university extension* és az egyéb felnőttoktatással foglalkozó intézmények, melyeknek legtöbbje a népszerű ismeretterjesztő előadások megszervezését tűzte ki feladatul, különböztek egymástól. Minket közelebbről a *szabad líceumok* intézménye érdekli. Előljáróban mindjárt meg kell említenünk azonban, hogy a különböző elképzelések, programok, alapszabályok által lefektetett célkitűzések és a gyakorlat között is lényeges eltérések tanúi lehetünk a magyarországi szabad líceumokat illetően. Ezek részletes ismertetése egy másik fejezet tárgyát képezi. Pillanatnyilag az egykori magyar nyelvű szakirodalom elméleti fejtegetéseit ismertetjük dióhéjban, mely a *university*

extension (mint kiindulópont, mintakép) és a szabad líceum tevékenysége közötti különbségeket elemzi.

A budapesti Szabad Lyceumról a századforduló szakirodalma azt állította, hogy az volt az első „tudományt terjesztő egyesület”. „Ettől az angol mintájú University Extensionig, ahol magát a tudományt adják elő, körülbelül éppen olyan terjedelemben mint az egyetemeken, — már csak egy lépés. Ugyanezért a Szabad Lyceum bizonyítványt is ad tanfolyamai hallgatásáról. — Hogy hallgatóival vizsgálatot is tétessen, s a bizonyítványainak gyakorlati értéket szerezzen, ez egyenlőre csak mint ideális végcél lebeg alapítóinak szeme előtt.”¹²

A *szabad líceum* fogalmát már A Pallas Nagy Lexikona is a következőképpen határozta meg: „*Szabad Lyceum*, tudományt és ismeretet terjesztő társaság. 1893. január 1. alakult. A társaság alapszabályszerű célja elméleti és gyakorlati sorozatos előadások rendezésével, esetleg ezek kinyomatásával a közönség érdeklődését a szellemi munka és haladás iránt felkelteni és alkalmat adni arra, hogy ismereteit a gyakorlati élet, a tudomány és művészet terén mindenki gazdagíthassa. A Sz. eredetileg az angol University Extension ez Oxford és Cambridgeből kiindult, egyetemi műveltséget terjesztő mozgalom mintájára kívánt kialakulni, de a honi viszonyok sok tekintetben való eltérésre kényszerítették. A Sz. egyéb honi közművelődési egyesületeinkhez képest abban keresi a maga sajátos feladatát, hogy az elméleti és gyakorlati ismeretek minden ágából rendszeres oktatást kíván nyújtani, még pedig nemcsak a középosztály, hanem egyenesen a nép minden rétege számára az egész országban. Figyelmét mindenekelőtt ama körökre fordítja, melyeknek művelődési szükségleteiről a fennálló közoktatásügyi intézmények nem gondoskodhattak. Az egyetemi oktatásban nem részesült középosztályú felnőtteknek magasabb kiképzése a városokban, a különböző osztályú nőknek gazdasági nevelése, háztartási kurzusok útján, a munkások és különösen a földműves lakosság műveltségének emelése: ezek azon főbb teendők, melyekre a Sz. első sorban gondolt.”¹³

Úgy tűnik már ekkor (1897-ben jelent meg a XV. kötet), hogy felismerték, a magyarországi felnőtteket oktató intézetek nem az angol University Extension kópiái lesznek, hanem a „honi viszonyoknak” megfelelően módosulnak mind a szervezési problémákat, mind pedig a hallgatóság összetételét illetően.

Az elméleti és gyakorlati ismeretek *rendszeres* oktatását, mint azt majd látni fogjuk, a vidékünkön működő szabad líceumok nem valósították meg.

Schneller István, a kolozsvári egyetem tanára már idézett Paedagogiai dolgozatok című munkájában „tudományt és ismeretet terjesztő társaság”-nak nevezi a budapesti Szabad Lyceumot, „a mely a berlini Humboldt-Akadémia, illetőleg »Victoria Lyceum« módjára főleg művelt hölgyközönség előtt tartja sorozatos előadásait (...)”.

Schneller az egyesület tevékenységét „egészen határozottan a tággabb értelemben vett U.E. keretébe helyezi; szűkebb értelemben vett U.E. köréből azonban kizárja azon körülmény, hogy ez intézmény semmiféle összefüggésben sincs a tudomány-egyetemmel, hogy az előadók majdnem kétharmad része nem egyetemi tanár, hogy a hallgatók

csak a művelt osztályhoz s ezek közül is főleg a nők köréhez tartoznak.”¹⁴

Az eddigiek alapján tehát megállapítható: az *university extension* az egyetemek keretén belül működő, felnőtteket oktató intézmény, ahol az oktatás feladatát végző személyek egyetemi tanárok, akik a tudományok tanításával foglalkoznak. A hallgatók legtöbbször az ún. negyedik rendhez tartozik.

A szabad líceum az egyetemektől függetlenül működő intézmény. Az előadók nem szükségszerűen és feltétlenül egyetemi tanárok. A sorozatos, népszerű előadások ismeretterjesztő jellegűek, a hallgatók legtöbbször pedig az ún. „művelt” középosztály soraiba tartozik. A nők száma jelentős.

A századfordulóra, amikor a szabad líceum-mozgalom Magyarországon mind elterjedtebbé vált, kísérlet történt arra is, hogy az angol gyakorlatot szem előtt tartva, megszervezzék „a valódi University Extensiont”, az ez irányú törekvések azonban eredménytelenek maradtak. A szabad líceumok lényegében a University Extension szerepét töltötték be Magyarországon egészen az első világháború befejezéséig, de annak eredményeitől messzemenően lemaradtak. Jellegük vidékenként változott, mint majd látni fogjuk az elkövetkező fejezetek során, de a lényegbeli különbségek közöttük minimálisak voltak.

A University Extension tevékenységéhez a majd 1906-ban megalakult Társadalomtudományok Szabad Iskolájának munkája állt legközelebb, különösen az ún. Munkásgimnázium, ahol az előadók „a valódi tudományt” tanították a munkásosztály számára. Ennek ismertetése azonban nem tartozik feladataink közé.

A szabad tanítás¹⁵ megszervezésének problémája egészen az első világháború kitöréséig foglalkoztatta a hivatalos magyar közvéleményt. Laurentzi Vilmos Az államfenntartó népműveltség címmel a *Magyar Társadalomtudományi Szemlé*ben, 1913-ban közzétett cikkében már megállapította: „(…) felismerve a népműveltségnek óriási *pártpolitikai erejét*, a társadalmi és gazdasági radicalismus ragadta magához a kezdeményezést. A szociáldemokrata párt meglepő ügyességgel, sok rátermettséggel, a socializmus jövőjébe vetett fanatikus hittel vette kezébe a tömegek művelésének ügyét.” Az egyház népművelési tevékenységét az ún. Népszövetségek útján szervezte meg. „Helyes érzéssel inkább a falura támaszkodva veszélyes versenytársa lett a socialdemokrata propagandának.”¹⁶

Mind a haladó, mind pedig a konzervatív erők a maguk számára igyekeztek előnyt biztosítani a népművelés és felnőttoktatás megszervezése körül. A konzervatív úri Magyarország a szabad tanítás intézményeit akarta felhasználni arra, hogy egy általa értelmezett, *egységes, nemzeti, hazafias és vallásos kultúra* letéteményeseivé tegye az országban élő nemzetek és nemzetiségek minden társadalmi rétegét az ugyancsak általa megfogalmazott és értelmezett „egységes nemzeti haladás” érdekében, mely a „harmincmillió magyar nemzet” megeremtését tűzte ki feladatául. A hivatalosan propagált népművelés arra volt hivatva, hogy a politikamentes, öncélú kultúra terjesztésének segítségével a gazdasági átalakulást helyettesítse, és az ilyen szellemben történő iskolán

kívüli oktatás igénybevételével a társadalmi osztályok közötti áthidalhatatlan szakadékok megszüntetésének lehetőségéről próbálja meggyőzni az egyre elégedetlenebb néptömegeket. Még pontosabban: így akarták elterelni a figyelmet az osztályharcról a munkások, agrárproletárok, a nemzetiségek körében, hirdetvén, hogy a társadalmi ellentétek a népművelés segítségével feloldhatók.

A munkások szakszervezetei a radikálisokkal karöltve gazdasági, politikai és kulturális harcaik folyamán a szabad tanítás szervezeteit használták fel arra, hogy a tudatos osztályharc vágányára tereljék a proletariátus figyelmét, mely a meglevő társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatását eredményezné.

Az általunk bemutatásra és elemzésre kijelölt szabad líceumok népművelési tevékenysége lényegében e két tendencia között bontakozott ki, s mint látni fogjuk, inkább az előbbi célkitűzések jegyében működtek a szabadkai, zombori és nagybecskereki felnőttoktatási intézmények.

A társadalmi törekvések tehát, melyek döntő hatással voltak a szabad líceumok kialakulására Magyarországon, nem voltak egységesek célkitűzéseiket illetően. Bármennyire is hangsúlyozta mindkét fél (a hivatalos irányzat és részben a radikálisok is) a politikamentességet a szabad tanítási tevékenységben, végeredményben a visszas politikai helyzet állandó jelleggel ott érezhető a felnőttoktatás középpontjában, amennyiben mind a haladó erők, mind pedig a konzervatív elemek a népművelést eszköznek tekintették egymásközi ideológiai harcaikban. Az uralkodó osztály minden eszközt megragadott, így a szabad tanítás adta lehetőségeket is, hogy a meglevő „társadalmi viszonyok konzerválását, az osztályharc háttérbe szorítását, a nacionalista ideológia népszerűsítését”, egyszóval saját érdekeinek térhódítását és védelmét biztosítsa.¹⁷

A Szociáldemokrata Párt a munkáosztállyal karöltve a felnőttoktatás segítségével a marxista eszmék terjesztését akarta lehetővé tenni az osztályharc tudatosításával párhuzamosan. Végző célja a meglevő társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok forradalmi úton történő megváltoztatása volt.

A radikálisok népművelő tevékenysége is (annak ellenére, hogy ideológusai nem voltak egyértelműen a forradalmi megmozdulások, a kiélezett osztályharc hívei, sőt!) a haladást szolgálta: „(…) a magyar progresszió század eleji reformer nemzedéke (...)”¹⁸ mindenkor a tanítás szabadsága mellett szállt síkra. Az általa szervezett tanfolyamok, sorozatos előadások népszerűek voltak a munkáosztály körében, mert előadásaikban legtöbbször a haladó eszmék ismertetésének jelentős helyet biztosítottak: „a tudományt sohasem tekintették öncélnak, hanem eszköznek a nép, a nemzet, az emberiség felemelkedése szolgálatában.”¹⁹ A radikálisok 1900 és 1918/19 közötti nemzedéke „zömében olyan reformerekből állt, akik intellektuális meggyőződéssel és morális felelősséggel nem vállalták ugyan a fennálló — és rossznak ítélt — rendszer erőszakos megdöntését”, annak megváltoztatásáért viszont megalkuvás nélkül harcoltak, „és 1918—1919 végéig kiélezett, vagy-vagyra redukált szituációikban elfogadták a forradalmi megoldást.”²⁰

E rövid áttekintésben megpróbáltuk jelezni a szabad tanítással kapcsolatos egyes problémákat, melyek a szabad líceum-mozgalom kialaku-

lása során jelentkeztek. A népműveléssel foglalkozó egyéb intézmények (Erzsébet-Népakadémia; népszerű főiskolai tanfolyamok; Uránia; munkástanfolyamok; szak- és továbbképző tanfolyamok stb.) munkájának ismertetése nem tartozik szorosan a feldolgozásra kijelölt témánkhoz, de természetesen ott, ahol az szükséges lesz az összehasonlítás érdekében, körvonalazni kívánjuk majd ezeknek az intézményeknek a tevékenységét is.

A SZABAD TANÍTÁS KEZDETEI NYUGAT-EURÓPÁBAN

Angliában a XVIII. század második felében kezdődött el az ipari forradalom, amely a többi (elsősorban nyugati) országra is kiterjedt, és amelyre döntő hatással voltak az I. Napóleonnal folytatott háborúk, valamint a gyarmatokért való küzdelmek. Ez utóbbiak a kereskedelem erőteljes kibontakozásához vezettek. A manufaktúrális termelési mód e század második felében már nem tudta kielégíteni a piaci keresletet. Új termelési módszerekre volt szükség, s 1784-ben a gőzgép feltalálásával egyidőben meggyorsult az ipari forradalom kibontakozása. Angliában a manufaktúrális termelést fokozatosan a gépipari termelés váltotta fel, ily módon az ország a világ első ipari államává fejlődött, impériummá alakult át.

A gépi nagyiparra való áttéréssel párhuzamosan jelentős társadalmi tényezővé válik a negyedik rend, azaz a munkásosztály. Helyzete már a XVIII. század utolsó évtizedeiben válságokkal telt, ami a kezdetleges munkásmozgalom kialakulásához vezetett a XIX. század elején, az ún. ludditizmusához.

Kezdetben minden baj és nyomorúság okozójának ösztönösen a gépet tekintették, ellene fordultak. Röviddel ez után az öntudatos munkásmozgalom (1835-től) váltja fel a géprombolók megmozdulásait, amely a történelemben a chartizmus néven ismeretes. Ez volt az angol proletariátus első szervezett politikai és társadalmi mozgalma a XIX. század harmincas és negyvenes éveiben. Ezzel párhuzamosan a demokratikus mozgalmak kialakulása is nyomon követhető, melyek elsősorban a választójog megreformálására irányultak, és a parlamentáris reformokhoz vezettek 1832-, 1867- és 1882-ben Angliában. E két tényező tekintetű a burzsoá demokratizmus alapjának, mely a munkásosztály helyzetére való tekintettel, részben pozitív hatással volt. Ugyanis a sajtószabadság, a különböző egyesületek megalakítása és egyáltalán, a polgáripolitikai jogok révén a munkásosztálynak is lehetősége volt bizonyos jogok kiharcolására. E mellett maga az állam és a társadalom (magánosok és egyes szervezetek) is tett bizonyos lépéseket a munkásosztály helyzetének javítása céljából, részben saját érdekeit szem előtt tartva, amelynek lényege a termelékenység fokozása volt. Különböző rendszabályokat léptettek életbe, melyek a *társadalmi politika* néven váltak ismeretessé.²¹ Ezek közé az intézkedések közé tartozott pl. 1802-ben a gyermekmunkások védelme, 1825-ben a sztrájk jogának elismerése, a munkabérek törvényes szabályozása, fogyasztási szövetkezetek létesítése 1844-ben stb.²²

A XIX. század közepe táján Angliában kialakult egy olyan meggyőződés is, „hogyan nem elegendő a munkástömegek anyagi helyzetét megjavítani”,²³ hanem „Az anyagi segítséget az erkölcsi s a szellemi istápolással kell összekapcsolni.”²⁴

A társadalmi politika fő eszköze a munkásosztály művelése lett.

Amikor 1850 előtt az egyetemek megreformálásával kapcsolatos kérdések felmerültek, Sewell egy tanulmányt tett közzé, melyben leszögezte: „Lehetetlen a művelésre szoruló tömegeket az egyetemre hozni. Kérdés, nem lehet-e az egyetem hozzájuk? Igen, válaszolja. Elsősorban az ipari gócpontokban, Manchesterben és Birminghamban kell kísérletet tenni, a legsűrűbb népesség központjaiban. (...) Ezután, fokról fokra ki kell terjeszteni az egész országra.”²⁵

Mackinder és Sadler az 1853-ból származó jelentésben a következőképpen fogalmazták meg a munkásosztály művelésének szükségességével kapcsolatos nézeteiket: „az egyetem kötelessége, hogy a szaporodó népesség szükségleteiért tegyen valamit. Az egyetemet meg kell nyitni a népnek, nem azért mert szegények és sajnálatra méltóak, vagy arra szorulóknak, nem azért, mert más társadalmi osztályhoz tartoznak, hanem mert tehetségük, szorgalmuk, erős akarata van. Mert nem szabad előlük elzárni az utat, hogy e képességekkel a versenyt fölvegyék.”²⁶

Mindezek a korai egyéni és részben társadalmi törekvések, melyek a munkásosztály művelésének szükségességéről igyekeztek meggyőzni az angol egyetemek vezetőit, a már említett burzsoá demokratizmus kétségtelen pozitívumai.

James Stuart, akit a university extension atyjának tartanak, 1867-ben tudományos tárgyú sorozatos előadásokat tartott Észak- és Közép-Anglia városaiban (Leeds, Liverpool, Manchester, Sheffield), melyeknek elsősorban nőhallgatói voltak. Ezek a tanfolyamok a university extension csírái voltak. Az itt szerzett tapasztalatok alapján James Stuart 1871-ben levelet intézett a cambridge-i egyetemhez, melyben követeli, hogy az egyetem „gondoskodjék a vidéki gócpontokban előadások rendezéséről is.” Az egyetemek, szerinte, nemzeti intézmények, amelyeknek előnyeit mindenki ki kell terjeszteni.²⁸ Ezért „vegye az egyetem ezen a tudományt népszerűen előterjesztő sorozatos előadásokat feladatai közé, az egyetem tantervébe. Ezt kívánja az örömdetes mutatkozó szükségérzet, tehát a közérdek, s nemkülönben magának az egyetemnek is érdeke, mivel az által az országra ható művelő befolyását nemcsak megtartja, hanem határozottan fokozza.”²⁹

Hasonló kérelemmel fordultak az egyetemekhez az ország különböző ipari városainak hatóságai és társadalmi egyesületei is. E kérelmek lényege az volt, hogy az egyetemek tanárai keressék fel az egyetemi központoktól távol eső városokat is, s ott az esti órákban előadásokat tartsanak, tanfolyamokat szervezzenek a felnőtt lakosság számára.

A cambridge-i egyetem egy választmányra bízta az ügyet. Utasítása értelmében két éven át kísérletképpen „előadási cyclusokat” szerveztek. A kísérlet bevált és 1873-tól kezdődően kidolgozott tervek alapján az angol university extension megkezdte működését. Cambridge példáját hamarosan London (1875/76) és Oxford (1877) követte.³⁰

A sorozatos előadások megszervezése után a vándorkönyvtárak felállítása következett a 80-as években,³¹ majd 1888-ban a szabad tanítás egyik formája az ún. summer meeting (nyári egyetemi tanfolyam) lett. Mindkét esetben Oxford volt a kezdeményező.³² A nyári egyetemi tanfolyamok intézménye különben az Észak Amerikai Egyesült Államokban keletkezett, onnan vették át az angolok. Lényege az volt, hogy a nyári szünet alatt az egyetem helyiségeit néhány hétre „a tudományok iránt érdeklődők rendelkezésére” bocsátották meghatározott összeg ellenében.³³

Az egyetemek megreformálására irányuló törekvések, mint már említettük, még 1850 előtt megkezdődtek. Az oxfordi egyetem heti gyűléséhez pl. még 1845-ben azzal a kérelemmel folyamodtak, hogy „tehetséges és jó erkölcsű ifjakat még szegénységük esetére is bocsássonak — ha erre jól elvannak készülve — az egyetemre.”³⁴ Ezt a kérelmet akkor elutasította az egyetem. Tény, hogy 1850 előtt csak az anglikán vallás hívei juthattak akadémiai fokozathoz. Fokozatosan azonban, az ország demokratizálódása révén ezek a megkötöttségek enyhültek. Az egyetem által kinevezett bizottságok előtt 1867-től (Cambridge; 1870-től Oxford) nők is vizsgázhattak, 1869-ben felmentették az egyetemi hallgatókat a „collegekben való lakás kötelezettsége alól”, az egyetemi fokozat elnyerését sem tették többé függővé (1851-től) a hitvallástól.³⁵

A university extension történetében döntő fordulatot jelentett az 1880-as esztendő, amikor cambridge-i egyetem megnyitotta kapuit a university extension hallgatói előtt előtanulmányaikra való tekintet nélkül. Ezek szerint mindenki, aki 4 éven át rendszeresen hallgatta a sorozatos előadásokat természettudományból vagy irodalomból és sikerrel vizsgázott, rendes hallgatóként felvehető az egyetemre, „s ott a rendes 3 év helyett már két év múlva egyetemi gradust” szerezhet.³⁶

Az angol university extension sorozatos előadásai 6—12 előadást tartalmaztak. Történelmet, irodalmat, zenét, közgazdaságtant és a tudományokat tanítottak.³⁷

Az *Encyclopaedia Britannica* szerint a munkásosztály művelése mellett ez az intézmény hatással volt a nők kulturális és szellemi színvonalának megjavítására is. „A tevékenység módszere azonban, (...) főleg a középosztály, nem pedig a dolgozó nép igényeihez, amely a leginkább igényelte az oktatást, alkalmazkodott. Mindkét ok, és az, hogy az eredeti vezetők eltűnőben voltak, hatással volt arra, hogy a mozgalom célja, mely a kezdetet jellemezte, fokozatosan eltűnt, és 1900-tól a munka merev koncepciókra és formákra egyszerűsödött, mind kevésbé volt vonzó azok számára, akik a felnőttoktatást igényelték.”³⁸

A university extension-mozgalommal majdnem párhuzamosan egy másik szabad tanítási forma is meghonosodott Angliában, az ún. University Settlement (egyetemi tanfolyam), mely kifejezetten a munkásosztály művelését tűzte ki feladatául a nagy ipari városokban. Az előadók a munkások között éltek, nemcsak tanították őket, de életviszonyaikat tanulmányozva megpróbálták megoldást találni azok jólétének emelése céljából. Ilyen intézmény volt pl. a Kelet-Londoni Toynbee Hall.³⁹

Európa többi nyugati államaiban, mint már említettük, a XIX. század első felére megtörtént a gépi nagyiparra való áttérés. A dolgozó nép

művelésének szükségességét itt is a gazdasági és társadalmi életben keletkezett változások tudatosították, de a politikai tényezők is jelentősen befolyásolták az ennek a kérdésnek megoldására irányuló törekvéseket. Dániában pl. az 1830. évi júliusi francia forradalom ösztönzőleg hatott a szabadelvű politikai mozgalmakra. Az ún. népfőiskolák (Folkehjskole) eszméje Grundtvigtól eredt, aki azon a véleményen volt, hogy előbb alapos neveléssel elő kell készíteni a köznépet, mert „csak így lesz képes okosan használni a politikai szabad intézmények áldását.”⁴⁰

Az első népfőiskolát a schleswigi Röddingben nyitották meg 1844. november 7-én.⁴¹ A dán népfőiskola akárcsak az angol university extension a szabad tanítás intézményének tekinthető, de nem volt azonos az angol szabadegyetemmel, nem volt ismétlő- és nem volt szakiskola. Célkitűzései között első helyen szerepelt a műveltség általánosítása és a hazaszeretet elmélyítése. A népfőiskolákat nem az állam, hanem a társadalom állította fel, ott, ahol szükségesnek vélte. A téli félévben az ifjak, nyáron pedig a lányok oktatásával foglalkoztak. A tanítás ideje alatt a hallgatók benn laktak az iskolában.

A népfőiskolákat illetően magában Dániában is megoszlottak a vélemények. Egyesek attól féltek, „hogy a felsőbb paraszt-népiskolák az osztályöntudatot fogják erősíteni, s így esetleg osztályharcot fognak előidézni”, míg mások (Grundtvig is) éppen az osztályharc hatékony ellen-szerének tartották a népfőiskolát.⁴² Lényegében ez utóbbi nézet vált uralkodóvá a dán népfőiskolákat illetően.

Skandinávia többi államaiban is nagyobbára a dán gyakorlatot követték a népművelés terén.

Mind Angliában, mind pedig Skandináviában a felnőttoktatás társadalmi törekvések következményeként honosodott meg. „A demokratikus államformák kialakulása és a nagy társadalmi evolúció megszülük a műveltség általánosításának eszméjét is.”⁴³

Franciaországban a felnőttoktatás intézményeinek létesítése a forradalmakkal tart szoros kapcsolatot az iskolai képzettség pótlására irányuló igényekkel. Az Oktatás Francia Ligája (Ligue française de l'Enseignement) 1866-ban jött létre. Ez esetben *állami* intézményről volt szó. A következő évben „32 000 tanfolyamon 829 555 felnőtt egyén tanul”-t.⁴⁴ Az így megszervezett felnőttoktatás elsődleges célja az analfabetizmus kiküszöbölése volt.

Az 1900-ban a párizsi világkiállítás alkalmából megszervezett kongresszuson Clerc az „aix-marseillei egyetem tanára”⁴⁵ ismertette a francia népművelési gyakorlatot. Ebből kitűnik, hogy „A párizsi népegyletek nem annyira a tudomány terjesztésének szolgálatában állanak, hanem inkább előtérbe lép a szociális cél: a munkások kiragadása a lázítók kezéből, nemes szórakozások nyújtása, testi és szellemi szükségleteik kielégítése.”⁴⁶ Ezenkívül még egy célja volt a franciaországi népoktatásnak: a nemzeti önérték és hazafiasság ápolása. Ily módon akarta az állam megóvni a munkásosztályt „a nemzetköziség útvesztőjétől.”⁴⁷

Clerc javasolta a kongresszusnak, hogy Franciaország egész területén létesítsenek hasonló intézményeket egyetemi vezetéssel. A költségek fedezését a belépti díjak mellett, társadalmi hozzájárulással vélte elérni.⁴⁸ Schneller István a Paedagogiai dolgozatok c. munkájában Német-

ország felnőttoktatását ismertetve megjegyezte, hogy egy országban sem voltak meg a szükséges feltételek és eszközök oly mértékben, university extension meghonosítására, mint ebben az országban. Az írástudatlanság problémáját a majd egy század óta kötelező iskoláztatás javarészt megoldotta, így előkészítettnek véli a talajt a sorozatos előadások befogadására. „Németország a szellemi túltermelés országa. Akadémiailag képzett egyéneknek bővíben van.”⁴⁹ Annak ellenére, hogy az egyetemek nem zártak el teljes egészében a university extension-mozgalom pártfogolásától, az e téren elért eredmények lemaradtak a lehetőségektől. A tudományok népszerűsítését sorozatos előadások, tanfolyamok révén különböző intézmények végezték, melyeknek egyetemi jellege volt ugyan, de „semmiféle szervi összeköttetés” nem volt az egyetem és ezek az egyesületek között.⁵⁰

Hörk József Az „University Extension” jelen állása Németországban és hazánkban című cikkében megállapította, hogy míg az angliai gyakorlat középpontjában, különösen kezdetben, a munkásosztály oktatása állott, Németországban „a műveltekhez fordultak” először, „s csak azután a munkásosztályhoz.”⁵¹

Maga az *Encyclopaedia Britannica* is megjegyzi, hogy a Belgiumban, Németországban, Hollandiában létesített népszerű (nép)egyetemek (the popular or people's universities) nem valódi egyetemek, csak felnőttképző központok voltak, ennél fogva nem a university extension intézményei.⁵²

Ormos Ede Herta Siemering Arbeiterbildungswesen in Wien und Berlin című könyvét ismertetve a *Szocializmusban* megállapítja, hogy a bécsi egyetem volt az első a német egyetemek között, „amely követve az angol főiskoláknak már a múlt század hatvanas éveiben fönálló szokását, egyes előadásokkal kezdő kísérletek során, 1875-ben már 12 000 korona állami segéllyel nyitotta meg a népszerű egyetemi tanfolyamokat.”⁵³ Egyetemi tanárokból álló bizottság szervezte meg ezeket a tanfolyamokat. „Az előadások tárgya minden népszerű előadásra alkalmas tudomány”,⁵⁴ a politizálás, az agitálás lehetőségét azonban minimumra csökkentették, mégis a munkáshallgatók száma évről-évre növekedett.

A felnőttoktatás mozgalmát a XIX. század második felében Nyugat-Európa majd minden államában több-kevesebb sikerrel megszervezték. Mindenütt az erőteljes kapitalista fejlődés tette szükségessé (a gépipari vagy mezőgazdasági termelés fokozása, korszerűsítése érdekében), hogy a munkásnép körében mind kevesebb legyen az írástudatlan, de a szak-képzettség is fontos feltétele volt a többtermelésnek, amely mindenkor érdeke volt mind az ipari burzsoáziának, mind pedig a földbirtokosoknak. Miután az olcsó munkaerőt mindenkor és mindenütt előszerezéssel használták ki a kapitalista termelésben (legtöbbször a munkáscsaládoknak is létszükségleti érdeke volt, hogy tagjai korra, nemre való tekintet nélkül mielőbb munkába álljanak), rendszeres tanulásra nemigen jutott idő. Később viszont magának a munkásnak is érdeke lett, hogy valamilyen szakképzettség révén, jobb feltételek mellett, magasabb bérért dolgozzon. Angliában a XIX. század közepére a kapitalista fejlődés befejezett tény. A gyarmatok nemcsak az olcsó nyers-

anyag behozatalát biztosították, de a piacot is. A burzsoázia megengedhette magának a magasabb bérek kifizetését, így a munkásmozgalom (különösen a szakképzett munkások, az ún. proletár arisztokrácia körében) osztályharcos jellege mindinkább elsikkadt, háttérbe szorult a politikai harc, központi helyet kapott a szociális kérdés. A szindikátusok legtöbbször egymástól függetlenül, az életfeltételek megjavításáért küzdöttek, s e téren némi javulás mindig észlelhető a kapitalista fejlődésnek ebben a korszakában. A liberális burzsoázia engedményei mindig a célból születtek meg, hogy tompítsák a munkásmozgalom harcias, forradalmi élet. Az általános választójogért folytatott küzdelemben a szakképzett munkások szintén előnyben voltak (az ipari és mezőgazdasági proletariátus nagy része azonban csak a XX. század elején jutott ehhez a joghoz). Miután a munkáosztálynak saját pártja nem volt a parlamentben, a liberális burzsoázia minden félelem nélkül támogatta a proletár arisztokrácia szociális követeléseit szavazataik megnyerése érdekében.

A burzsoázia részéről a felnőttoktatás mozgalmának támogatása tehát elsősorban arra irányult, hogy a munkások nehéz helyzetéből adódó esetleges elégedetlenségeknek útját állja, tompítsa az osztályharcot; a hazafiasság, a nemzeti önérzet ápolása mint a népművelés egyik állandóan hangsúlyozott kulcskérdése (lásd Franciaország, Dánia-Schleswig) pedig arra igyekezett kihatni, hogy az egyre erősödő nemzetköziségről elterelje a munkástömegek figyelmét.

A társadalmi, politikai és gazdasági szükségleteknek megfelelően a népművelés részleteiben országonként és koronként változott. Angliában kezdetben valóban a munkáosztály felé fordult, a társadalom erős támogatását élvezte, az egyetemek egyik intézményeként működött a university extension és a tudományokat tanította. Elméletileg mindenki egyenlő eséllyel indult, hogy az egyetemi végzettséggel bezárólag, egy magasabb társadalmi réteg képviselője lehessen. A szabad tanítás ilyen jellege a XIX. század végére az imperializmus és a monopolkapitalizmus kialakulásának folyamatában mindinkább elsikkadt. A megmerevedett tanítási formák mind többet veszítettek gyakorlati értékükből, érdektelenné váltak a tanulni vágyó munkások számára, inkább az ún. középosztály igényeit tartották szem előtt az előadások szervezői.

Mint a korabeli szakirodalomból kiviláglik, Németországban ennek a fordítottja érvényes. Itt a középosztály látogatta a különböző néven ismeretes szabadegyetemeket, népfőiskolákat, amelyek nem voltak szerves részei a reguláris egyetemeknek, annak ellenére, hogy az előadók egy része maga is egyetemi tanár volt. A mind szervezettebb munkásmozgalom viszont idővel létrehozta a maga felnőttoktatási intézményeit, melyekben nem az osztály- és politikamentes kultúrát propagálták, hanem az osztályharc eszméjének megerősítését szolgálták, agitátorokat neveltek a munkásmozgalom számára.

Dániában és a többi skandináv államban az általános műveltség terjesztésén volt a hangsúly. E célból szervezték meg a népszerű előadásokat társadalmi támogatással, de jelentős helyet biztosítottak a szakképző tanfolyamok számára is, melyek kihatással voltak a mezőgazdasági termelés mind korszerűbbé válására, és ezzel párhuzamosan a népjólét fokozására.

Franciaországban viszont központi helyet kapott az írástudatlanság felszámolására irányuló törekvés. A felnőttoktatás kérdését az állam vette a kezébe, s külön, kiemelt helyet kapott a nemzeti önérzet, a hazafiság ébrentartása a dolgozó nép körében; „ily módon akarták őket a nemzetköziség útvesztőjétől visszatartani,”⁵⁵ s ugyanakkor megóvni az országot az újabb forradalmaktól.

Végso soron minden felnőttoktatási intézmény létrehozásának ki-mondott, vagy ki nem mondott hátsó gondolata az volt, hogy az egyre fejlettebb kapitalizmusban kialakuló mind döntőbb tényezőnek, a mun-kásosztálynak, figyelme elterelődjék az osztályharcról; az osztálykülönb-ségek problémája a műveltségbeli szintek közötti különbségek problé-májára redukálódjék, annak megszűnése tehát a műveltségbeli különb-ségek kiküszöbölésének függvényévé váljék. A burzsoázia által ellen-értékként felkínált kultúra viszont, nem a proletariátus szükségleteit volt hivatva végsősoron kielégíteni, hanem a kapitalista érdekek apológiáját szolgálta.

EÖTVÖS ÉS A MAGYARORSZÁGI NÉPMŰVELÉS

A magyarországi felnőttoktatás előzményeivel kapcsolatban a kora-beli szakirodalom az 1842-es esztendőt említi, amikor a Természettudo-mányi-társulat „az országos vásár alkalmából a Nemzeti Casinóban s a vármegyeházán természettudományi előadásokat akart tartani, 1844-ben pedig Bugát indítványára sorozatos előadások rendezését határoz-ták el.”⁵⁶

Amint látjuk, már itt az „öskereséskor” népszerű sorozatos előadá-sokról van szó, nem pedig a tudományok tanításáról; nem egyetemi szinten, de középiszkolás fokon.

Mindenesetre mind a magyarországi szabad tanítás mozgalma, mind pedig az egyéb társadalmi, politikai vagy gazdasági jelenségek elemzése nem végezhető el az ország viszonyainak rövid áttekintése nélkül az érintett korszakban.

Magyarország fejlődési irányvonala a Habsburg uralom alatt, majd a monarchikus dualizmus éveiben, minden téren, tehát konkrétan a nép-művelést illetően is, merőben különbözött a klasszikus kapitalista álla-mokétól, vagy ahogyan Hanák Péter megállapította az 1848-as forrada-lommal kapcsolatban: annak „szociális tartalma és osztálybázisa (más volt) a Rajnától nyugatra, mint keletre.” Magyarországon a polgárság szerepét a nemesség töltötte be. A középosztály „nem emelkedő, polgári jellegű, hanem süllyedő tendenciájú feudális eredetű volt.”⁵⁷ Az egysé-ges nemzeti állam megteremtéséért folyó küzdelemben a kisszámú pol-gárság szövetségese tehát nem a munkásosztály volt (mint nyugaton), amely osztályhelyzetének megfelelően következetesen kitartott volna a függetlenségért vívott küzdelemben, hanem az örökös kompromisszu-mokra, félmegoldásokra hajló nemesség. A nyugati értelemben vett bur-zsoázia, mely kezdetben a mindennemű haladás előmozdítója volt, telje-sen hiányzott a Duna-völgyi országok polgári fejlődésében. Ez pedig már a 48-as magyar szabadságharcban is kerékkötőként hatott bizonyos

reformtörekvések megvalósítására, így a népművelés kérdésének megoldására is.

Eötvös Józsefet már közvetlenül a forradalom előtt is foglalkoztatta a népoktatás ügye. A *Pesti Hírlapban* 1846 folyamán három cikket tett közzé, melyekben a népoktatás problémájával foglalkozott.⁵⁸ Már első írásában hangoztatta: „Talán paradoxonnak látszik, de mi úgy vagyunk meggyőződve, miként anyagi érdekeink előmozdítására a népoktatásnál biztosabb eszközünk nincs. (...) felvilágosítani a népet: ez a szabadság legerősebb fegyvere.”⁵⁹

Második cikkében a *népnevelés* és *népoktatás* terminusokkal foglalkozott, melyeket szerinte meg kell különböztetni. Ugyanis a kötelező elemi oktatás tulajdonképpen *népoktatás*, amelyet függetleníteni kell a pártosságra való *neveléstől*. A felnőttek nevelését viszont már meg lehet szervezni a politikai szempontok figyelembevételére való tekintettel is, minek során majd elválik, kiből lesz demokrata, republikánus stb.⁶⁰

Harmadik cikkében Eötvös a *népnevelés* vallásos voltának szükségességét kérdőjelezte meg, miután az országgyűlésen elhangzott az a vélemény, miszerint „a *népnevelésnek mindenekfelett vallásosnak kell lenni, azaz olyanak, amelyen az isteni hit és tiszta erkölcsiség tanjai keresztülszöveessenek: ...*”⁶¹ Eötvös cikkében nem vonja kétségbe ennek a véleménynek helyességét, de bírálja ennek a követelménynek gyakorlati megvalósítását, mely szerint egy községben pl. ha négy felekezet van, akkor egy jó népiskola helyett négy silány felekezeti működik csak azért, hogy az egyes vallások egymástól eltérő tanjai szerint nevelhessék az iskolába járókat. Szerinte a nép vallásos nevelése nem az iskolák felekezeti voltától függ, miután „e részben a közállomány az egyház munkásságát soha nem pótolhatja iskolai rendszerek által.”⁶²

De nemcsak cikkeiben, regényeiben is, különösen a *Magyarország 1514-ben* (1847-ben jelent meg) címűben fejtette ki azt a nézetét, hogy „az ember szolgálásra születik, s csak a műveltség által emelkedik a szabadsághoz.”⁶³ Sőtér István megállapításával élve: a népművelés a politikai jogok gyakorlásának előfeltételeként jelentkezik Eötvösnél. Ekkor még nézetei azonosak Talleyrand- és Condorcet-ével, rokonok az 1789-es francia forradalom eszméivel.⁶⁴

A *Magyarország 1514-ben* című regényében Eötvös Lőrinczel mondatja el a parasztlázadás tanulságait „— melyeket ő is magáénak tekint: »Az anyagi szabadság, melyért a nép fegyverhez fogott, mindaddig el nem érhetik, míg szellemi szabadsága ki nem vívott, s talán századok múlnak, míg ez el nem éretik«”⁶⁵

Ehhez a gondolathoz még visszatér Eötvös, amikor 1848-ban megindokolja népoktatási törvényjavaslatát. Amint látjuk, és már Sőtér István is megállapította Eötvösről írt művében, a majdani közoktatás- és vallásügyi miniszter a szabadsághoz vezető útnak inkább a műveltséget, mint a forradalmat tekintette. Eljutott ugyan a forradalom objektív szükségszerűségének igenléséhez, de a gyakorlatban azt vállalni, elfogadni nem tudta. A forradalom megkerülésével, a műveltség segítségével akarta megoldani a társadalmi ellentéteket, hangoztatván, hogy az osztálykülönbségek a műveltségbeli különbségekből származnak. Állás-

pontja ebben a kérdésben a nyugati liberális burzsoáziával rokon (mí-
ről már szólottunk az előző fejezetben).

Az 1848-as elemi oktatásról szóló törvényjavaslatban — melyet végső
soron nem fogadtak el — síkra szállt az oktatás ingyenessége mellett, az
állami irányítást és a vallásoktatás elkülönítését szorgalmazta, tehát lé-
nyegében az egyház és az oktatásügy szétválasztását propagálta. A kle-
rikalizmustól át- meg átszőtt Magyarországon azonban sem akkor, sem
később (1867/68-ban pl.) a népművelés ilyen igényű átreformálására
nem voltak meg a feltételek.

Miután 1848 kapcsán elmondhatjuk, hogy a polgári fejlődés indította
küzdelemben, melynek célja a feudalizmus felszámolása volt, „nem ma-
gának a kizsákmányolásnak, hanem csak formáinak megváltoztatásáról
volt szó”,⁶⁶ természetes, hogy az olyan (iskolán belüli vagy iskolán ki-
vüli) népművelési reform sem győzedelmeskedhetett, melynek kimondott
célja az volt, hogy a műveltség segítségével kiküszöbölődjenek az osztá-
lykülönbségek.

A magyar nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvések (a
nemzeti állam megteremtése egyben „a kapitalizmus kifejlődésének
uralkodó történelmi tendenciája”⁶⁷) ugyancsak megrekedtek valahol a
középúton, miután „a nemzeti függetlenség biztosítása és a nemzetiségi
elnyomás fenntartása közötti ellentmondást nem tudta megoldani”⁶⁸ a
burzsoázia funkcióját betöltő magyar nemesség anélkül, hogy az osztály-
uralmát ne veszélyeztette volna. A szabadságharc leverése és a kiegye-
zés közötti időszak, mint tudjuk, nem kedvezett semminemű reform be-
vezetésére, így a népoktatás ügye is egyenlőre megoldatlan maradt.

Az 1866. évi porosz—osztrák háború a megegyezés szükségességét
helyezte az osztrák—magyar viszonyok rendezésének fókuszába. Az
„osztrák—német liberális burzsoázia kénytelen volt lemondani az egysé-
ges államról, hogy megtarthassa az egész államot, kénytelen volt meg-
osztani az addig osztatlan centralizációt, hogy megőrizhesse magát a
centralizációt, (...)”⁶⁹ Ugyanakkor a magyar nagy- és középbirtok is
hajlott a kiegyezésre, hogy megszilárdíthassa uralmát az elnyomott osztá-
lyok és nemzetiségek felett. Ennek ára az volt, hogy lemondott a teljes
nemzeti önállóságról. Ezek szerint a megegyezést „a dinasztia, a bürok-
rácia, az osztrák—német burzsoázia s a magyar nagy- és középbirtok”⁷⁰
kötötte meg 1867-ben, melynek eredményeként megszületett „a két köz-
pontú Monarchia, a feudalizmus, az abszolutizmus és a birodalmi cent-
ralizmus maradványait fenntartó osztrák—magyar dualizmus.”⁷¹

A polgári átalakulás feltételeit elemezve Magyarországon Hanák
Péter párhuzamot von a nyugati és közép-kelet-európai fejlődés között.
A kiegyezést „antidemokratikus rendezésnek”⁷² tartja, így természetes,
hogy majd minden demokratikus áramlat, jelentkezzék az bár az oktatás
megreformálására való törekvés formájában, felemás helyzetet teremt,
magán viselve örökké a befejezetlenség bélyegét.

Annak ellenére „hogy a közép-kelet-európai polgári átalakulásnak
(...) mozgató erői hasonlóak voltak, a feltételei jelentősen különböztek
a nyugat-európaiktól.”⁷³ Nemcsak térben, időben, a természeti-földrajzi
adottságokat, a hosszabb-rövidebb fáziseltolódásokat figyelembe véve kü-
lönböztek egymástól a kapitalista fejlődés útjai e két nagy régióban, de

„gazdasági-társadalmi struktúrájában és etnikai összetételében”⁷⁴ is. Nyugat-Európa államai többé-kevésbé nemzeti államok voltak, míg az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetiségű ország volt, ahol a nemzetiségi kérdés mindvégig megoldatlan maradt. Amott a kapitalista fejlődés a XIX. század derekára befejezett tény, munkásosztálya döntő tényezővé válik az állam társadalmi struktúrájában, emitt még csak ekkor léptek a tőkés fejlődés útjára, a feudalizmus maradványai lépten-nyomon korlátozzák a fejlődést, a munkásosztály még csak csírájában jelentkezik. Így pl. Vajdaság területén az alapvető gazdasági tevékenységre továbbra is a kisipari termelés volt, melynek egyes ágai az új termelési viszonyoknak megfelelően alakultak ki, minek következtében az itteni munkásosztály képviselőinek nagy része a kisipari dolgozók köréből került ki.

Nyugaton a demokratikus erők hatására jelentős a haladás minden téren, a Monarchiában az állandó egymásközi megalkuvások, kompromisszumok az uralkodó osztályok társadalmi és nemzeti hegemoniájának megszilárdítása érdekében legtöbbször minden haladó kezdeményezést még a kezdet kezdetén eltorzítanak, megcsonkítanak és saját érdekeiknek megfelelően alakítanak át. Ennek a jelenségnek egyik eklatáns példája az 1868-ban meghozott XXXVIII. t. c. a kötelező népoktatásról, melynek megfogalmazója Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. A törvény hangsúlyozta az állam irányító szerepét és felügyeleti jogát, az általános tankötelezettséget, az oktatás ingyenességét, a községek számára népiskolák felállítását tette lehetővé, síkra szállt a tanítás szabadsága mellett, felvetette a magántanulás lehetőségét stb. A klerikális reakció rögtön aknamunkába kezdett. Meg akarta hiúsítani, hogy a nép éljen a törvényadta lehetőségekkel. Felismerte, hogy Eötvös ennek a törvénynek segítségével akarja megvalósítani azt, amit még 1848 előtt hangsúlyozott: az osztályok közötti korlátokat úgy akarta ledönteni, hogy mindenki számára biztosítva legyen a lépcsőzetes előrehaladás lehetősége. A tanulás révén meg akarta teremteni a felemelkedés lehetőségét a nép számára is.

A forradalom két alapvető eredményt ért el: a jobbágyfelszabadítást és a polgári jogegyenlőséget, de a társadalom különböző osztályai között továbbra is mély szakadék tátong. Az ellenségeskedések (melyeket a meglévő viszonyok tápláltak) fő oka Eötvös szerint: „nem szociális, sőt nem is vagyonszerű, hanem kulturális különbségekben fekszik.”⁷⁵

Sőtér István erről a következőket mondja: „Mi tagadás, az egyenlőség elvének csupán a művelődés területén történő keresztülvitele vajmi csekély mértékben valósítja meg a felvilágosodás eszméit. Mégis Eötvös tervének megvalósítása nagyban hozzájárulhatott volna demokratikus fejlődésünk meggyorsításához... Az úri Magyarország oktatási rendje... a népből jött tehetségek, a fiatal népi erők megrekesztésére törekedett, a négyosztályos polgári iskolák intézményében, melyeknek valódi rendeltetése az alulról felfelé törő erők mellékútra terelése lett.”⁷⁶

Az általános és kötelező népoktatásról szóló törvény megalkotása mellett Eötvös az iskolán kívüli népoktatási körök megszervezésén is fáradozott. Elképzelése az volt, hogy „népnevelési egyesület” címen minden

vármegyében, minden nagyobb városban, népesebb községben társulatókat alakítsanak. E célból 1867 folyamán egy felhívást tett közzé, sőt egy előleges tervrajzot is készített.⁷⁷ Felhívásában, melyet körlevél formájában eljuttatott a vármegyék törvényhatósági bizottságaihoz, hangsúlyozta, hogy nem mint hivatalos személy szólal fel a népnevelési egyletek alakításának érdekében, hanem mint olyan egyén, aki évek óta foglalkozik ezzel a kérdéssel, és annak szükségességét a haladás érdekében mint jó hazafi és polgár belátta. „És ha meggondoljuk, — írja többek között —, hogy századunkban, midőn a nyers erő nagy részben gépek által pótoltatik, s az emberi munkának becsé minden téren a munkás értelmességétől s ügyességétől függ, az iparnak kifejlődése is az iparos osztályok műveltségétől feltételeztetik; ha meggondoljuk, hogy a jogegyenlőség elve, melyet utolsó törvényeink kimondottak, mindaddig pusztá szó, sőt bizonyos körülmények között csak egy nagy veszély marad, mely az államot fenyegeti, míg a nemzet azon osztályai, melyek politikai jogokkal ruháztattak fel, az azoknak gyakorlására, megkívántató műveltséggel nem bírnak; ha tekintetbe vesszük jelen állapotainkat, s azt, mily hosszú idő szükséges arra, míg ezen ügyre fordított törekvéseinknek eredményét láthatjuk, igen természetesnek kell találnunk a türelmetlenséget, mellyel a népnevelés ügye minden alkalommal szóba jön.”⁷⁸

A népoktatás mind gyorsabb ütemű megoldásának érdekében Eötvös a nemzetiségi kérdés szempontjából is megfogalmazta álláspontját. Nála jelentkezik először a gondolat, mely a századforduló után, a nemzeti liberalizmusnak „támadó nacionalizmussá” válásakor (ekkor már negatív értelemben!) már szállóigévé vált; amikor a „darwini létharc és kiválasztódás” tételét a nemzetiségi kérdéssel kapcsolták össze⁷⁹: „a magyar nép csak kulturális kiemelkedése révén tarthatja meg a nemzetiségek közt vezető szerepét”, azaz az állam „magyar csak úgy fog maradni, ha a velünk lakó népeket cultura tekintetében felülmúljuk.”⁸⁰

A „népnevelési egyletek” teendőiről szólva Eötvös azokat a következőképpen határozta meg: adatok gyűjtése szükséges „hogy egész ország népnevelési viszonyainak statisztikai hű képét lehessen nyerni”⁸¹; ott, ahol iskolák nincsenek, ki kell eszközölni azok felállítását; elő kell mozdítani a kisdedovók és polgári iskolák létesítésének ügyét; felügyelni kell arra, hogy a tankötelesek rendszeresen járjanak iskolába; betekintést kell nyerni az iskolák felszerelését illetően, oda kell hatni, hogy azokat mielőbb beszerezzék, és végül: „általában az egylet teendője lenne, az itt elsoroltakon kívül is, a népnevelés terén minden hiányokat felkeresni, azokon lehetőleg saját erejéből segíteni, amennyire pedig az erejét túlhaladná, a bajok orvoslására szükség esetén magát a közoktatási minisztériumot is felhívni.”⁸²

Eötvössel egy időben mások is felismerték a nép iskolán kívüli oktatásának fontosságát. Türr István⁸³, akárcsak maga Eötvös, a forradalom után emigrációba kényszerült, ahol többek között megismerkedett a nyugati felnőttoktatás eredményeivel. Hazatérve támogatta Eötvös kezdeményezését a népműveléssel kapcsolatban. *Első szöveget a népoktatási körök érdekében* című felhívása 1868. szeptember 20-án jelent meg.⁸⁴

Türr István megfogalmazásában az alakítandó „népoktatási körök” feladatai konkrétabb kapcsolatba kerültek magával az iskolán kívüli felnőttoktatással, vagyis azok alakítását kifejezetten a nép ismereteiben, tudásában jelenlevő hiányok pótlásának kiküszöbölése céljából akarta megszervezni. Az Észak Amerikai Egyesült Államok példáját hozta fel indoklásul, mondván: „Ipar, kereskedelem, művészet, földművelés folytonosan gyarapszik. Ezen feladatok megoldásában a nemzetek élén az északamerikai államokat látjuk. Pedig ők nem dicsekszenek ezredéves alkotmánnyal, életök csak 92 éves, s mégis szabadságuk pajzsa egy területet fedez, mely felér kiterjedésében Európa kétharmadával, s hajóik a kerek föld minden tengerét hasítják. E csodát művelte egyetlen szócska, melyet cselekvésük jelszavának választottak: »Go ahead« menj előre. De átlátták, hogy tudatlanok éppúgy, mint a vakok, nem mehetnek előre, s azért az ismeretek terjesztését az állam s társadalom feladatai közt legelső sorba helyezték.

Ezen elvhez képest bárhol a rengetegben, ha csak öt család megtelepszik, első gondjuk fakunyhóik közepette egy iskolát fölépíteni, s a tanító sohasem hiányzik, mert a tanítási buzgalom annyira vérében van e népnek, hogy ezereként vállalkoznak önkéntes tanítók.”⁸⁵

Hasonló példákra hivatkozott Türr, amikor Svájcot, Hollandiát, Belgiumot és a skandináv államokat említette. Mindezt pedig azért tette, hogy bebizonyítsa: mennyire szükséges minden eszközzel, fáradhatatlanul az ismeretek, a tudomány terjesztése a haladás érdekében.

„Népnevelési szövetségek” alakítására hívta fel mindazokat, kiknek „a népnevelés nem pusztá szó vagy jámbor óhajítás”, hanem segíteni akarnak valóban „időáldozattal vagy filléreikkel”.⁸⁶ A „népnevelési szövetség” előrajzát is megszerkesztette. A tagok „vallás-, osztály- és rangkülönbség nélkül” egy kijelentést írnának alá, melynek értelmében hozzájárulnak a „népnevelési szövetség” megalakításához a „népoktatás terjesztése” céljából.⁸⁷ Az aláírt ívnek egy fontos kitétele az volt, hogy a „népnevelési szövetség”-ben „semminemű vallási vagy politikai vélemény külön érdekei sem pártoltatnak.” Minden, ami a nép tanításának körén kívül esik, ki van zárva, mert az „Babilon-torony zavarához vezet.”⁸⁸

A népoktatási köröket községenként szerette volna megszervezni.

Eötvös József az egész nemzet közreműködését tartotta szükségesnek ahhoz, hogy a népnevelés terén pótolni lehessen az addigi mulasztásokat és meggyorsítsák a haladást. A *néptanítókhoz* című 1868-ban megjelent írásában ebben az akcióban különösen a néptanítók szerepének fontosságát hangsúlyozta. Szerinte „de nem kevésbé kétségtelen az is, hogy az egész nemzet körében éppen a néptanítók osztálya az, melytől e nagy nemzeti feladat megoldása leginkább függ.”⁸⁹ A továbbiakban kifejtette, hogy egyesületek csak segédkezhetnek a népoktatásban, de a „javítás maga csak azok által eszközölhető [ki], kik a közoktatással közvetlenül foglalkoznak.”⁹⁰

A néptanítók helyzetét elemezve megállapította, hogy azok képzettsége nagyon hiányos, fizetéseiik nagyon alacsony szinten vannak, az iskolák felszereléseik sem kielégítőek. Mindezek nagyban akadályozták a népnevelés nívójának emelését az iskolán kívüli oktatásban is, minek kö-

vetkeztében az iskolákból kikerülők képzettsége, tudása sok pótolni-
valóra szorult.

Mind Eötvös körlevele, mind pedig Türr István felhívása lényegé-
ben visszhangtalan maradt. Ennek ellenére Türr 1868. október 20-án,
Baján, a városháza nagytermében megkezdte a felnőttek oktatását két
középiskolai tanárral együtt.⁹¹ A példát néhány nagyobb vidéki város
is követte, közöttük Szabadka és Zombor.

Irányi Dániel szintén csatlakozott a mozgalomhoz. A felnőttoktatást
állami feladatnak tartotta, vagyis a társadalmi tevékenység szerinte csak
akkor járhat sikerrel, ha az ezzel járó költségek fedezését maga a kor-
mány vállalja el. E meggyőződésének adott kifejezést, amikor 1869-ben
egy felnőttek oktatásáról szóló törvényjavaslatot nyújtott be.⁹²

A következő lépés az iskolán kívüli felnőttoktatás megszervezésére
irányuló törekvésekben a Népoktatási Központi Kör megalakítása volt
1870. február 27-én, melyet Eötvös József szorgalmazott, s melynek el-
nöke Türr István lett.⁹³ Március folyamán egy, az előzőnél még részlete-
sebb törvényjavaslatot terjesztettek elő, de az sem vált törvényerejűvé.⁹⁴

A Központi Kör 1870. április 26-án alakította meg a Pesti Népok-
tatási Kört, melynek elnöke szintén Türr István.⁹⁵ A Kör célkitűzései
között szerepelt a felnőttek elemi oktatása, az iparosodás elősegítése, a
vasárnapi oktatás megszervezése.⁹⁶

A példa serkentőleg hatott. Több vármegyében (köztük Bács-
Bodrogban is) népoktatási körök alakultak.⁹⁷ Eötvös révén az állami
támogatás sem maradt el. Az 1870. évi költségvetésben 50 000 forintot
hagytak jóvá a felnőttoktatás céljaira. A vallás- és közoktatásügyi mi-
niszter 1871-ben bekövetkezett halála azonban rövid időn belül, még
csírájában megghiúsította a rendszeres népművelésre irányuló törekvés
kibontakozását. Utóda, Pauler Tivadar már csak 5000 forinttal járult
hozzá a költségek fedezéséhez, 1873-ban pedig annak folyósítását is meg-
szüntették.⁹⁸

Végeredményben ezekkel a sikertelen kísérletekkel a magyarországi
iskolán kívüli felnőttoktatás első korszaka le is zárult. A sikertelenség
okainak meghatározásakor több szempont figyelembevétele szükséges.
A Monarchia magyarországi részében 1867 után a szabad versenyen ala-
puló kapitalizmus még csak fejlődő szakaszában van jelen. Ez a korszak
„a demokratikus népi és nemzeti mozgalmak apályának időszaka”⁹⁹, ami-
kor a munkásosztály még kialakulatlan, s az osztályellentétek sem éle-
ződtek ki oly mértékben, hogy meggyorsíthatták volna a társadalmi
struktúra átalakulását. Még mindig erős a konzervatív földbirtokos osz-
tály, a dzsentrí és a klerikális reakció uralkodó befolyása, mely lassítja
a társadalom polgári átrétegződését. Az általános és kötelező népok-
tatás, Eötvös erőfeszítései ellenére is, alapjában véve még megoldatlan.
Az egyház befolyása az oktatásban még mindig döntő tényező ebben a
korban. Az egyháznak nem érdeke a nép műveltségének előmozdítása,
tárgyilagos, elfogulatlan gondolkozásra való nevelése, amely mentes
volna az előítéletektől, amely esetleg ráébreszthetné a tömeget társa-
dalmi helyzetének fonásáigaira, és amely oda hatna, hogy az saját érde-
keit szem előtt tartva, helyzetének tudatos megjavítására törekedne.

Az írástudatlanok száma ez idő tájt 68%¹⁰⁰, ennek felszámolása nélkül pedig lehetetlen volt egy magasabb műveltségi szint elérése a szabad tanítás révén. Nem indult meg még az intenzívebb iparosodás sem, amelynek feltétele a szakképzett munkaerő fokozottabb foglalkoztatása lett volna a minél magasabb profit biztosítása érdekében.

Hanák Péter ezt az 1880-ig terjedő periodust „a megalapozó befektetések és munkálatok”¹⁰¹ szakaszaként említi, amely a századfordulóra előkészítette a magyarországi ipari forradalmat, mely a burzsoá társadalom sokrétűbb tagozódását tette lehetővé, és ezzel párhuzamosan az újonnan kialakult politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok tartalmilag megalapozottabb, differenciáltabb művelődési igényeket támasztottak mind a dolgozó nép, mind pedig a középosztály különböző rétegeiben.

A MAGYARORSZÁGI NÉPMŰVELÉS A SZÁZADFODULÓ ÉS 1918 KÖZÖTT

A szabad tanítás megszervezésére irányuló törekvések második korszaka az 1890-es évekkel kezdődött. Ekkorra teljesedett ki az ipari forradalom is. Ezzel egy időben kialakult egy polgári réteg, a radikális értelmiség, amelynek befolyása elsősorban a „középrétegek töredékére terjedt csak ki, a dzsentrí uralkodó befolyását [azonban] még a polgárság soraiban sem tudta megingatni.”¹⁰²

A népművelés szükségességét majdnem egyidőben ismerték fel a konzervatív, reakciós és egyre inkább a sovinizmus felé hajló úri Magyarország képviselői, valamint „az anyagilag erősödő, nyelvében, kultúrájában magyarosodó burzsoázia második vagy harmadik nemzedékének kialakult a nyugati kultúrával rokonszenvező, itt-ott haladó gondolatokkal is kacérkodó vékony réteg.”¹⁰³

Az Ausztriával való függő viszony, a megoldatlan nemzetiségi kérdés hatással voltak arra, hogy a magyar társadalom különböző rétegei majdnem kivétel nélkül az egységes magyar nemzeti eszme, a magyar hegemonia megteremtésére irányuló erőfeszítések szószólói, szorgalmazói lettek.

A kormánypárt és az őt támogató konzervatív elemek (a földbirtokosok és a klérus) ennek a célnak elérése érdekében a magyarosítással, „a sovinizmus felszításával, a magyarországi nemzetiségek és a szocialista munkásmozgalom kíméletlen üldözésével”¹⁰⁴ próbálkoztak. Az általuk szervezett felnőttek-tanítás már a kezdetek kezdetén (pl. 1877-ben a Budapesti Népoktatási Kör Irányi Dániel indítványára *magyar nyelvi tanfolyamokat* szervezett¹⁰⁵) a magyarosítás eszközeként jelentkezett. A különböző közművelődési egyesületek megalakítása különösen a nemzetiségek által lakott területeken az analfabetizmus felszámolását a magyar nyelv oktatása és elsajátíttatása révén akarta lehetővé tenni.

A Hanák Péter által agrárius irányzatnak nevezett ideológiai törekvések harcban állottak mind a radikalizmussal, mind pedig a szocializmussal. A nemzetköziség elvével szemben a nemzetit hangsúlyozták, mely a nacionalizmus és sovinizmus irányába formálta tovább a külön-

bőző rétegek eszményeit. A szocializmus ellenében a kereszténységet állították követendő példaként.

A századfordulóra megerősödött agrárius mozgalmat Szabó Miklós új konzervativizmusnak nevezi.¹⁰⁶ A keresztényszocialista mozgalmak már a 90-es években azzal a céllal jelentkeztek, „hogyan elsajátítsák a munkásmozgalom szervezési módszereit, s kísérletet tegyenek hasonló organizációs elvek alapján a konzervatív tömegmozgalom kiépítésére.”¹⁰⁷ Így akartak védekezni a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárszocialista mozgalmak, valamint a zsidó származású polgárság fokozódó társadalmi érvényesülése ellen. A paraszti tömegek megnyerése céljából keresztény hitel- és fogyasztási szövetkezeteket állítottak fel. Vidéken az ún. katolikus legényegyletek munkája a kisiparosok, kiskereskedők mind szélesebb körű bevonására épült. Ilyen szempontból a népművelés is központi helyet foglalt el ezekben az egyletekben. Üzleti tanfolyamok, vasárnapi tanfolyamok stb. címmel szervezték meg konzervatív ideológiájukkal át- meg átszőtt előadássorozataikat a „felsőbb népművelés” jegyében.¹⁰⁸

A polgári réteg a feudális hagyomány felszámolására törekedett. Az ország demokratizálódása érdekében reformprogramjaik a megoldatlanul maradt legégetőbb kérdéseket foglalták magukba: az elnyomott rétegek szociális helyzetét és a nemzetiségi kérdést igyekeztek megoldani. Ilyen szempontból kerültek közelebbi kapcsolatba az öntudatos, a szervezett munkássággal, míg az utóbbi kérdés helyes megvilágításában gátolta őket „a »magyar állameszme« nacionalista befolyása.”¹⁰⁹ A problémák felismeréséig eljutottak ugyan, de a forradalmi úton történő változásoknak kevés híve akadt körükben, vagy ahogyan Fukász György megállapította: a polgári radikalizmus „a kapitalista társadalom foltozgatásáig” jutott el csupán, és nem annak megdöntéséig.¹¹⁰ Ez természetes is, hiszen nem homogén nézeteket valló áramlatról van szó, melynek egységes politikai, filozófiai alapja van, hanem egy „ideológiai, politikai-kulturális” mozgalomról, amely „a századforduló éveiben alakult ki, s jelentkezett önálló arculattal.”¹¹¹ A francia, német és angol szociológiai elméletek átültetése egyik fontos tevékenysége volt ennek az áramlatnak, filozófiai nézeteinek kialakításában szintén a nyugati eszmékre támaszkodott. Az epigonizmus bélyegét mégsem nyomhatjuk rá a magyarországi polgári radikalizmusra. A különböző elméletek, nézetek, áramlatok tömkelegéből politikai és kulturális harcaikban azokat választotta ki és hasznosította, amelyek a sajátos magyarországi viszonyoknak megfeleltek. Lényegében „a szabad kapitalista fejlődéshez fűződő polgári demokratikus igényeket fejezte ki elméletileg és politikai tevékenységében.”¹¹²

A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság köré csoportosult radikalisták politikai és kulturális harcaik folyamán szintén éltek a szabad tanítás adta lehetőségekkel. Megalakítva 1906-ban a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját, sorozatos előadásokat szerveztek a fővárosban a felnőttek számára a „társadalmi tudományok” és „segédtudományaik” köréből, „egységes életfelfogás, világnézet szempontjából az elfogulatlan kutatás módszereivel.”¹¹³ Ugyanakkor a vidék különböző célkitűzésekkel alakult közművelődési egyesületeiben, a szabad líceu-

mokban és egyéb felnőtteket oktató intézményekben is tartottak előadásokat a polgári radikalizmus képviselői. Hogy tevékenységük mennyire elterjedt, s milyen mértékben veszélyeztette a konzervatív elemek által szervezett népművelés sikerességét, bizonyítja az 1907-es pécsi kongresszus, melyet azzal a céllal hívtak egybe, hogy meggátolják a haladó polgári értelmiség további munkáját a felnőttoktatás terén, megszervezzék az állami felügyeletet a szabad tanítás intézményei felett, és biztosítsák az egységes, magyar nemzeti kultúra szellemében való nevelést a nemzetköziség, a szocialista eszmék és az osztályharc veszélyének elhárítására ellenszereként.

Az új század hajnalán alakult felnőttoktatási intézmények közül bennünket közelebből a szabad líceumok érdekelnek. Az első ilyen névvel szereplő intézmény a Budapesti Szabad Lyceum volt, mely munkáját az 1893/94-es idényben kezdte meg. Schneller István „tudományt és ismereteket terjesztő társaság”-nak nevezi, „a mely a berlini Humboldt-Akadémia, illetőleg »Victoria Lyceum« módjára főleg művelt hölgyközönség előtt tartja sorozatos előadásait.”¹¹⁴ A Lyceum munkáját elemezve (1900-ig), Schneller István megállapítja, hogy az célkitűzéseiben nem mindenben követi az angol university extension munkáját, annak ellenére, hogy azt mintaképének tekinti. A Lyceum előadói csak részben egyetemi tanárok, az intézmény maga nincs szervezeti kapcsolatban az egyetemmel, az előadások hallgatói a már némi műveltséggel rendelkező középosztálybeliek. Az első évadban pl. a közönség négyötöde nő, „a munkás- és iparos-osztályhoz” tartozók száma viszont nagyon csekély volt. Ennek okát Schneller az előadásenkénti 20 krajcáros belépőjegynek tulajdonította. A hallgatóság összetétele az elkövetkezőkben sem módosult a munkásosztály képviselőit illetően. Wolfner Pál, amikor a munkástanfolyamok szervezéséről írt a *Huszdik Században*, megállapította: szükséges ugyan, hogy a középosztály középiskolai tanulmányainak elvégzése után a tudásában jelentkező hézagok pótlásának kiküszöbölése céljából a szabad líceumok vagy szabad egyetemek (kiegyenlíti ez utóbbit a university extensionnel) sorozatos előadásait látogassa (egyben ebben határozta meg a szabad líceumok feladatát is), de ugyanakkor a munkásosztály művelését sem szabad elhanyagolni. Lehetetlennek tartotta, hogy „a félművelt polgári elemeknek szánt kurzusokban a teljesen műveletlen munkás rétegek is részt vegyenek”, nemcsak az alaptudásukban jelentkező különbségek miatt, hanem azért is, mert „az osztályharcz rideg — talán túlrideg — álláspontján vannak és gyanúval fogadják a polgári társadalom minden követelését.”¹¹⁵ Így az általuk felállított felnőttoktatási intézményekkel sem rokonszenveznek, hacsak azok nem bírják a szakszervezetek bizalmát (lásd a Társadalomtudományi Társaság által szervezett munkástanfolyamokat).

A Budapesti Szabad Lyceum tehát több hasonló felnőtteket oktató intézménnyel egyetemben (Erzsébet Népakadémia, Uránia stb.) a heterogén összetételű középosztály (vonatkozik ez a jelző mind szellemi felkészültségükre, mind pedig anyagi helyzetükre) művelődési igényeinek kiszolgálója volt és maradt mindvégig. Nagyjából ugyanezeket mondhatjuk el a mintájára alakult vidéki líceumokról is (1898-ban Pozsony, 1899-ben többek között Szabadka, Zombor).

A központi irányítású népművelés problémájával először Wlassics Gyula közoktatásiügyi miniszter foglalkozott komolyabban a századfordulón. Végeredményben a hivatalos kormány azon igyekezetéről van szó, hogy az iskolán kívüli felnőttoktatás intézményeinek munkáját egységes kormányellenőrzés alá helyezze, és csak a neki megfelelő nézetek, eszmék szellemében nevelje az addig tudatlannak minősített széles néptömegeket az általa értelmezett egységes magyar nemzeti kultúra megteremtése érdekében. Ez az áramlat az újonnan szervezendő népoktatás érdekében kisajátította Eötvös népműveléssel kapcsolatos eszméit, annak tartalmát megmásította: a különböző osztályok közötti ellenségeskedés fő okát nem a nép szociális körülményeinek, az igazságtalan vagyonelosztásnak tulajdonította, hanem azt a tömegek kulturális elmaradottságával igyekezett megmagyarázni. Eötvös másik fő gondolatát „a magyar nemzet jövője cultura kérdése”, a nemzetiségi elnyomás tovább fokozása érdekében módosította az uralkodó osztály, hangoztatván: a magyar nép vezető szerepét a nemzetiségekkel szemben csakis „kulturális kiemelkedése révén tarthatja meg.”¹¹⁶

A hivatalosan képviselt nézetek a népművelés terén világosan kimondták: a népoktatás mielőbbi megszervezése kettős célt szolgál: meg akarja fosztani a szocializmust vezéreitől; végső célja pedig a társadalom egységének megteremtése.¹¹⁷ Ezt az egységet a következőképpen vélte a belső ellentmondásokkal küszködő, még mindig a feudalizmus maradványait körömszakadtáig védelmező, de a kapitalista fejlődést is igenlő századforduló Magyarországnak állandó kompromisszumokra kényszerülő kormánya megvalósítani: az általa megszervezendő szabad tanítás minden eszközével meg kell gátolni a szocialisztikus eszmék térhódítását mind a munkásosztály, mind az agrárproletariátus és egyéb kisemmi-zettek körében tekintet nélkül a nemzetiségi hovatartozásra, hogy lehetlenné tehessék az osztályöntudat kifejlődését, megerősödését, és elterelhessék a figyelmet az osztályharcról. Miután a vagyoni és szellemi felemelkedés lehetőségét valójában sohasem akarták kiterjeszteni a társadalom minden rétegére, annak megszerzését a műveltség elsajátításától tették függővé, arra korlátozták. Így devalválódtak a XX. század elején Eötvös és társai eszméinek nemes célkitűzései a népművelés terén.

Párhuzamosan ezzel a nemzetiségek magyarosításának kérdését is meg akarta oldani ez a fajta népművelés „a társadalom egységének megteremtése” érdekében. A magyar nemzeti szellemben való nevelés a nemzetiségek által lakott területeken így központi helyet kapott az ott megalkotott felnőttoktatási intézményekben.

A szociáldemokrata agitáció, mely a századforduló utáni években jelentős sikereket ért el mind a magyar, mind pedig a nemzetiségi lakosság körében, nagy mértékben veszélyeztette tehát az uralkodó osztályok szilárdnak hitt helyzetét az országban. „A mozgalom, amely 1903/1904-ben érte el tetőpontját, nyolc vármegyét érintett, s túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a benne résztvevő szerb, román és német parasztok száma tizezrekre rúgott.”¹¹⁸ Az említett években a Bácskában és Bánátban megjelenő sajtó tanúsága szerint állandóak a forrongások, lépten-nyomon kitör az elégedetlenség, rendszeresek az arató- és munkássztrájkok.¹¹⁹ Vidékünkön tehát kettős szerepe volt a hivatalos népművelésnek: a

nemzetiségek magyarosítása és a szocialista eszmék elterjedésének megátolása. Ez utóbbira, miután 1904-ben a Magyar Szociáldemokrata Párt visszavonult a nemzetiségek támogatásától, kevesebb gondot fordítottak, mint a magyarosításra, habár időnként itt-ott nagyobb intenzitással a közművelődés terén tett erőfeszítések második alappilléreként mindig jelen volt.¹²⁰ Ez különösen jellemző a Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület népművelő tevékenységére, mellyel egy külön fejezetben foglalkozunk majd a továbbiak során.

A Monarchia magyarországi területein a népművelés egységesítésére irányuló törekvések a kormány részéről 1907 körül a legintenzívebbek. A legtöbb vármegyében és a nagyobb városokban ekkor már jelentős figyelmet szentelnek ennek a problémának. Különböző egyesületek, társulatok több-kevesebb sikerrel előadásokat szerveznek, helybeli vagy fővárosi előadókat bíznak meg egy-egy téma feldolgozásával. Az agilisabbak előadássorozatok megtartására vállalkoznak, szaktanfolyamokat indítanak. A legtöbb kezdeményezés azonban inkább ötletszerű, mintsem egy tudatosan átgondolt, megfontolt és megtervezett művelődés-politikai gyakorlat megvalósítása. A szakadoktatás célkitűzéseit illetően is sokféle elképzelés, megfogalmazás született, a gyakorlati megvalósulás eredményei azonban csak ritkán közelítették meg a papírra lefektetett elgondolásokat.

Annak ellenére, hogy a szabad tanítással kapcsolatban mindig a politikamentességet hangsúlyozták mind a haladó, mind pedig a konzervatív Magyarország képviselői, végeredményben mégiscsak a politikai erőviszonyok határozták meg Budapesten, egy-egy vármegyében vagy nagyobb városban, községben a népművelés irányvonalát. A hivatalos úri Magyarország az egységes magyar nemzeti kultúra megteremtésének szolgálatába akart állítani minden egyes kultúrintézményt, amely a népművelést tűzte ki feladatául. Ebben segítségére voltak a magyar közművelődési egyesületek, a szabad líceumok, az Erzsébet Népakadémia, az Uránia Tudományos Egyesület stb. Minden olyan kulturális programot, mely eltért a hivatalos művelődéspolitikától, mely a tanítás szabadsága mellett kardoskodott, nemzetietlennek, hazafiatlannak, erkölcstelennek minősítették, terjesztőit hazaárulóknak bélyegezték. A *Huszedik Század*, a Társadalomtudományi Társaság és annak Szabad Iskolája, majd később a Galilei Kör, tehát a polgári radikálisok által létrehozott szervezetek voltak a tőkés-földbirtokos rendszerű ország legveszélyesebb ellenfelei, különösen a népművelés terén, mert „a szabad tudományos meggyőződések hirdetése”¹²¹ ráébreszthette az elnyomottak százazreit az igazságra: távol áll a magyar uralkodó osztályoktól a szellemi, de méginkább a vagyoni egyenlőség megteremtése az országban; minden tevékenységük be nem ismert, végső célja saját reakciós osztályuralmuk megszilárdítása, s ezt a célt szolgálta a népművelés egységesítésére irányuló törekvések mindegyike is.

A XX. század kezdetén tehát, amikor a szocialisztikus eszmék elterjedése döntő tényezőként hatott a munkásosztály, de a paraszttömegek világnézetének kialakítására is, a népművelés „elszörendű politikai kérdéssé vált.”¹²² Az 1905-ös orosz forradalom, a Budapesten lezajlott tüntetések az orosz forradalom mellett, a gyakori munkás- és aratósztrájk-

kok oda hatottak, hogy a kormány által szorgalmazott felnőttoktatásban, annak ellenére, hogy azt nyilván sohasem ismerték el, a politikai tendencia mind erősebbé vált.

A következő esztendő (1906) szintén jelentős, kulcsfontosságú éve nemcsak az ország politikai és társadalmi életének, de a kulturális életben jelentkező erjedések is visszatükrözik a kialakult erőviszonyoknak. Egyik legekleatásabb példája ennek a Magyar Társadalomtudományi Egyesület megalakítása, melynek tagjai a Társadalomtudományi Társaságból váltak ki. Kiválásuk nem gyengítette a haladó polgári radikálisok mozgalmát (mint azt majd a pécsi kongresszus is bizonyítja), sőt, a párviadalból megerősödöttén kerültek ki azok, s 1906. október 14-én megalakították a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját.¹²³

A Magyar Társadalomtudományi Egyesület munkáját elemezve az *Uránia* cikkírója megállapította: „azoknak szervezete, kik [a] tudományt magáért a tudományért művelik (látszólag elvonatkoztatják a napi politikától! — K. K. megj.), a kik a társadalom törvényei és a nemzeti fejlődés között nem látnak ellentétet és a kik minden szellemi munkának csak akkor tulajdonítanak igazi értéket, ha ez a nemzeti fejlődés szolgálatában áll.”¹²⁴ A „nemzeti fejlődés szolgálatában” alatt itt az egységes magyar nemzeti kultúra megteremtésére irányuló törekvés értendő, az úri Magyarország osztálykultúrájának elfogadtatása a társadalom minden rétege által. E kultúra propagátorairól írta Lándor Tivadar *A Munka Szemléjében* miután megállapította, hogy Magyarországon a kiegyezés után „nem... igazi kultúra, hanem... álkultúra” van kifejlődőben: „A »születés-politikusok«, szoknyafestők, jour-poéták, divatírók és *nexus-tudósok* társadalma a mi magyar társadalmunk, amely ezeknek a típusoknak a betege minden tekintetben. Ezek a *kitartott típusok*, mert sem képességükkel, sem munkájukkal nem szolgáltak rá arra a szerepre és helyre, melyet a társadalomban elfoglalnak.”¹²⁵ A pécsi szabadtanítási kongresszus, mint tudjuk, igazolta Lándor Tivadar megállapítását.

A Társadalomtudományi Társaság népművelő tevékenységéhez kapcsolódnak a munkások különböző szakegyleteiben tartott előadások, a Népszerű Főiskolai Tanfolyam (mely a legközelebb állott az angol University Extension munkájához) felállítása 1902 novemberétől, majd 1906-ban a Szabad Iskola megalakítása¹²⁶, melyet a lyoni Université Populaire mintájára akartak megszervezni. Ezzel kapcsolatban Jászi Oszkár kifejtette: „Mi nem arra törekszünk, hogy a munkásokat ebben vagy abban a szakmában ügyesebbekké tegyük, hanem, hogy *embereket csináljunk belőlük* ennek a szónak mai értelmében, vagyis huszadik századbeli embereket.

Ha igaz az, hogy még léteznek osztályok és kasztok a mi társadalmunkban: akkor ezen intézmény kezdeményezőinek az az ideálja, hogy azokat megsemmisítsék a felsőoktatás világosságával, melyet teljes pártatlanságban, távol minden szűkkeblű doktrínától és politikai törekvéstől, akarunk nyújtani.”¹²⁷ A kimondott cél tehát az volt, hogy „a nagy néptömegek” szellemét felszabadítsák a tudomány segítségével. A pártatlanságot, a doktrina- és politikamentességet hangsúlyozza tehát Jászi, ugyanakkor viszont az elnyomottak szellemi felszabadítására irányuló törekvés mégis politikumot jelentett, és elsősorban azt. Hiszen a könnyen

irányítható tudatlan, műveletlen tömeg helyett a kiváltságait körömszakkadtáig védő uralkodó osztály egy ilyen népművelő tevékenység eredményeként hamarosan egy öntudatos, szilárd világnézetű, esetleg osztályharcos ellenféllel állott volna szemben, akit sem félrevezetni, sem megvesztegetni, de megakadályozni sem tudott volna a forradalom felé vezető úton. A XX. század eleji reformerek annak ellenére, hogy csak a társadalom megreformálásának szükségességét hirdették kitartóan, és nem jutottak el a forradalmi úton történő változások igenléséhez, veszályes ellenfeleivé váltak a „terhelt ország, összevissza ország, koldus ország, beteg ország, gennyes ország, úri ország, függő ország, rossz helyzetű ország, persze: kultúrálatlan ország”¹²⁸ védelmezői számára. Nem csoda tehát, hogy a „klerikális sajtó reakciója” a Szabad Iskola megnyitása alkalmából durva támadást intézett a „szabadon cselekvő magyar progresszívisták kicsiny csoportja” ellen, hazátlan bitangoknak, hazaáruló darabontoknak, jakabusoknak, „kártevő dúvadaknak” nevezve őket.¹²⁹ Bolgár Elek erről írva *A Munka Szemléjében* ismételten kifejtette, hogy a Szabad Iskolában „hirdetett tudomány ment minden dogmától, állította légyen fel azt bár keresztény vagy zsidó, s amit a tudomány megállapít, azt ez az iskola hirdetni is fogja, legyen az kellemes vagy kellemetlen akár egyiknek, akár másiknak. Ez az iskola mindenképpen szabad.”¹³⁰

Az így értelmezett szabad tanítás tehát a polgári-demokratikus fejlődés biztosítása mellett szállt síkra. Miután a polgári radikalizmus erejét a munkásosztály egyes rétegeinek bizalma ebben a korban fokozta a keresztényszocialista tábor ellenére, nem csoda, hogy az minden eszközt felhasznált annak érdekében, hogy megakadályozza az ilyenfajta népoktatást. Bolgár Elek világosan megfogalmazta, mitől remegnek „a keresztény világnézet, nemzeti államot és fennálló rendet jelszavakként hirdetőik s ezeket megszerzett javaik elé paizsként tartó osztályok”: „attól, hogy a Szabad Iskola fel fogja világosítani a tömeget arról, hogy mi *valósággal* a keresztény világnézet, a nemzeti állam és a fennálló rend (...)”.¹³¹

A Társadalomtudományi Társaság által szervezett felnőttoktatás mind a fővárosban, mind pedig vidéken jelentős eredményeket ért el. Évről évre emelkedett a hallgatók száma, s itt nem a középosztálybeliekre gondolunk, hanem a kizsákmányoltak rétegére. Ezért vált szükségessé az új közoktatásügyi miniszter, a klerikális gróf Apponyi Albert és az őt támogatók számára a népművelés központosítása. A ki nem mondott cél az volt, hogy a Társadalomtudományi Társaság leglényegesebb tevékenységét, a szabadoktatást kormányellenőrzés alá helyezték, s ezzel egyidőben megfosszák a szocializmust vezéreitől, megteremtsék az általuk értelmezett társadalmi egységet különös tekintettel a nemzetiségek által lakott területeken, megakadályozzák az osztályharc kiéleződését, miután mindezekre a radikális értelmiség által szervezett szabad tanítás serkentőleg hatott. Ennek bizonyítására mindössze egy példát szeretnénk megemlíteni. Ugyancsak 1906-ban, Pécsen dr. Doktor Sándor és szabadgondolkodó társai megalakították a pécsi munkás-iskolát, melynek 700 munkáshallgatója volt. Célkitűzéseik között a következők szerepeltek: „Tanítani fogjuk még azokat a tudományokat, amelyek a társadalmi életben

működő erőket ismertetik meg veletek s amelyekből meg fogjátok tudni, hogyan fejlődött az emberiség, amíg a mai társadalom kialakult, mely okok idézték elő a nálunk még részben középkori-feudális, részben polgári kapitalista társadalmi berendezkedés kifejlődését, tehát mely okok idézték elő, hogy az emberek két nagy osztályra oszlottak: a tőkével bíró elnyomók kis csoportjára, meg a kizsákmányolt vagyontalanok és jogtalanok sok milliónyi tömegére s miért vannak még e csoportokban is olyan éles megkülönböztetések vallás, nemzetiség, vagyon, hivatal, születés szerint. S amikor megismertétek azokat az előfeltételeket, melyek a múlt és jelen társadalom állapotait idézték elő, kutathatjátok azokat az előfeltételeket, melyek annak a jövőnek kiépítéséhez szükségesek, amely jövő felé föltartóztatlanul akarunk haladni. (...)

S végül a társadalmi egyenlőtlenségek, igazságtalanságok és nyomorúságok mind el fognak tűnni, ha ismerni fogjuk azokat az okokat, amelyek előidézték, s amelyeket ti meg fogtok semmisíteni.”¹³²

Rácz Sándor megfogalmazása talán a leglényegrehatóbb, ami a munkásoktatás kérdését illeti. Nyíltan körvonalazza ennek a szabadtanítási mozgalomnak tartalmi lényegét, egy új Magyarország megteremtésének szükségességét hirdetve, amelyet „ti és mi, fizikai és szellemi munkások meg fogunk teremteni; (...)”¹³³, „a testi és szellemi munka szövetségé”-nek eredményeként.¹³⁴

A megfogalmazott célkitűzések bizonyos forradalmi tendencia felé mutatnak, mert a megismerés szükségességét hangsúlyozzák, de ezt a polgári-demokratikus reformtörekvések lényeges elemének tekintik csupán, nem pedig a forradalmi úton történő szükségszerű, gyökeres változások előfeltételének. S még így is, a múlttal nem gyökeresen szakító, csak annak társadalmi síkon jelenlevő hibáit ostorozó, javítani akaró újítás hívei nagy veszélyt jelentettek a még mindig erősen klerikális jellegű, félfudális, félkapitalista, sovinizmus felé sodródó uralkodó osztálynak. A pécsi szabadtanítási kongresszust is azért kellett mielőbb összehívni, hogy a fennálló rendszer szempontjából károsnak minősített ideológia térhódítását a felnőttoktatás révén minél hatékonyabb eszközökkel meggátolhassák.

Amikor a szabadtanítási kongresszus összehívását a kormánykörök is sürgették, hivatalosan mindössze azt hangsúlyozták, hogy az addigi népművelésre jellemző szétszórtságot, elszigeteltséget akarják közös nevezőre hozni, azaz a továbbiak során egységes elvek alapján akarják megszervezni a szabadoktatást az ország minden részében. Látszatra helyénvaló volt ez az óhaj, hiszen Wildner Ödön is „A felnőtt nép művelése”-ről értekezve megállapította, hogy a népművelés intézményei „teljesen elszigeteltek, egymás munkáját nem ismerik; gyakran keresztezik is.”¹³⁵ Cikkében szorgalmazta a felnőtt nép művelését szolgáló intézmények szerves egybekapcsolását, a munkamegosztást egymás munkájának ismeretében, és egymás munkájának kiegészítését.

A kongresszus összehívásának és megrendezésének problémájával először a Szabad Lyceum és az Erzsébet Népakadémia 1906. május 21-ei együttes ülésén foglalkoztak.¹³⁶ A szervező gyűlést 1906. december 9-én tartották meg. Ez alkalommal nevezték ki az intéző bizottságot is. Ugyanekkor elhatározták, hogy 1907-ben, az országos kiállítás idején

Pécsett megtartják a Szabad Tanítás Magyar Országos Kongresszusát. A kongresszus szervezési szabályzata kimondta, hogy „A kongresszus felöleli a népművelésnek és a szabad tanításnak a felnőttekkel foglalkozó minden ágát.”¹³⁷

A korabeli szakirodalmat áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy „A kongresszus összehívásának igazi okát (...) a társadalmi fejlődés eredményeiben és tendenciáiban kell keresni.”¹³⁸ Az ezzel kapcsolatos írások közül egyet ismertetünk bővebben, mely a népművelés terén hivatalosan hangsúlyozott „politikamentesség” elvét cáfolja meg.

Molnár Viktor államtitkár, az Uránia Egyesület elnöke A nép művelésének országos szervezése címmel jelentette meg cikkét a *Népművelésben*,¹³⁹ melyben kifejtette, hogy ennek ideális célja: „az egész haza lakossága, saját nemzetisége megtartásával megtanulja az állam nyelvét”, s ugyanakkor az is, hogy „a magyar kultúra fölényéről az egész ország lakosságát meggyőzni siessünk, s ezáltal minden állampolgárban felkeltsük a vágyat e kultúra megősmérésére és elfogadására...”¹⁴⁰

Száma a felnőttoktatás akkor lesz öröndetes és hasznos, „ha majd politikai következményei is mutatkoznak.”¹⁴¹ Az eddigi közművelődési tevékenység nem érte el ezt a célt, ami alatt Molnár az egységes nemzeti öntudat megteremtését érti, s mindaddig míg ez be nem következik, nem lehet egységes nemzeti társadalomról sem beszélni; „Holott e nélkül nincs egységes nemzet és egységes nemzet nélkül nincs biztos és szilárd államiség.”¹⁴²

Az egységes magyar nemzeti állam kialakítására való törekvés természetes célkitűzése volt a magyar burzsoáziának, hiszen mint Lenin is megállapította: a nemzeti állam megteremtésére irányuló tendenciák jellegzetes velejárói voltak a kapitalista fejlődésnek. Csakhogy a magyar nemzeti állam megteremtésének két alapfeltétele maradt megoldatlan mindvégig: a soknemzetiségűség problémája és az agrár-klerikális reakció túlsúlya a polgári réteggel szemben.

A továbbiakban Molnár kifejtette, hogy a nemzetet alkotó „fajokat és osztályokat” a műveltség által kell egybeforrasztani. Mindeztideig ez nem sikerült, viszont az iskolán belüli oktatás hiányosságai ezen a téren oda hatottak, hogy kialakulhatott „egy külön nemzetiségi” és egy külön „nemzetközi irányú művelődés” is.¹⁴³ A szerző elismeri azt is, hogy a legtöbb felnőttoktatási intézménynek, így a szabad líceumoknak sem sikerült a munkásosztályt megnyernie, a hallgatóság nagy részét a középosztály és a középiskolai ifjúság alkotja. Ugyanez az elszigeteltség jellemzi a nemzetiségek viszonyát is a magyar kultúra terjesztése céljából alakított művelődési egyesületek munkáját illetően. A nemzetiségek legtöbb esetben „kerülik a magyarokkal való szellemi közösködést.”¹⁴⁴ Ilyen körülmények között a hivatalosan értelmezett államegység megteremtésére irányuló törekvések csupán eredménytelen próbálkozások maradnak.

Hasonló jellegű Bárczy István Az Uránia és a szabad tanítás című cikke, melyet ugyancsak a *Népművelés* között 1907-ben.¹⁴⁵ Míg Molnár Viktor cikkében központi helyet kapott a nemzetiségek magyar szellemében való nevelésének problémája az egységes magyar nemzeti állam aspektusából nézve, addig Bárczy egy másik, az előbbivel egyenértékű

kérdés megoldásának szükségességéről cikkezett: a szociális kérdés boncolgatása került írásának fókuszába. Szerinte az nem megoldás, „hogymost a nagy sokaság éreztesse erejét az eddig uralkodó osztályokkal”.¹⁴⁶

A társadalmi egyenlenségek kiküszöbölésére és „a nemzeti élet egységének” megteremtésére a mindenki számára biztosított művelődést javasolja, mely lehetővé teszi majd a különböző társadalmi rétegek, tehát az elnyomottak számára is (sic!) a gazdasági és hatalmi érvényesülést. Megállapítja, hogy a társadalomban meglévő vagyoni és szellemi különbségek kiegyenlítése hosszadalmas munka eredményeként születhetik meg, ugyanakkor hangsúlyozza: „kétségtelen, hogy a műveltség közössége jóval könnyebben és igazabban megközelíthető, mint amit a szocialista és kommunista tanok a gazdaság kiegyenlítése és a vagyon megosztása és közössége körül elérni óhajtanak.”¹⁴⁷ Véleménye szerint a szocialisták „a gazdasági egyenlőtlenséget, igazságtalanságot hangoztatva” az „alsóbb néprétegek” körében, azok műveletlenségét és tudatlanságát arra használják fel, hogy körükben szítsák az elégedetlenséget, osztályharcra, végső soron a forradalomra buzdítsák őket.

Amint látjuk, mindkét cikkíró elevenére tapintott az Ady által „Alku-ország”-nak nevezett, XX. század eleji Magyarország bajainak.¹⁴⁸ Mindezt tették azonban a hivatalosan hirdetett magyar művelődéspolitikában, melyet áthatott „a nemzeti gondolattal egybefüggő tudományos világnézet”¹⁴⁹, vagyis az a törekvés, hogy az egységes magyar nemzet és az általuk hangoztatott szilárd államiság megszületessen a nemzetiségi és szocialisztikus mozgalmak elfojtása révén, azok ellenére. A pécsi szabadtanítási kongresszus mielőbbi összehívása is ennek a két áramlatnak elterjedését megakadályozó hathatós intézkedések foganatosítása céljából vált szükségessé.

Mégis, „a szabad tanítás politikai szerepének hangoztatásával ellentétben a kongresszuson” a hivatalos irányzat képviselői „arra törekedtek, hogy politikamentes kultúrpolitikát fogadtassanak el (...) mindenáron az önálló kultúrának, a szabad tanítás tisztán tudományos jellegének igyekeztek híveket toborozni.”¹⁵⁰ A politikamentességet azonban csak az ellenirányzat, a közös programmal fellépő szociáldemokraták és radikálisok törekvéseivel szemben hangoztatták. Az uralkodó osztályok osztályérdekeit szolgáló felnőttoktatás központi megszervezését hirdették, amely „a marxista eszmék elleni harcból, a valláserkölcsi alapon álló kispolgári világnézet terjesztéséből”¹⁵¹, a nemzetiségek ellen fordított nacionalista „dühödt hazafiság”¹⁵² igenléséből állott, a tendenciamentes, egységes nemzeti haladás feltételeként. A Pécsi Szabadtanítási Kongresszus célja tehát az volt, hogy „a nemzeti, hazafias és vallásos kultúra” központi terjesztésének hivatalosan is megteremtse az előfeltételeit az uralkodó osztály érdekeinek védelme, a „meglévő társadalmi viszonyok konzerválása”, „a nacionalista ideológia népszerűsítése” céljából.¹⁵³

Amint tudjuk, a hivatalos irányzat vereséget szenvedett a kongresszuson.¹⁵⁴ A vereséget maguk a kormánylapok is kénytelenek voltak elismerni. A *Népművelés* pl. megállapította, hogy a kongresszus „a való élet képét tükrözte, a jelenkori Magyarországot minden küzdelemével, széthúzásával, nagy bajaival és szép reményeivel.”¹⁵⁵ A cikkíró szerint várni kell még arra „hogy a magyar társadalomban igazán integrális,

egységes és összhangzatos népművelési munkát végezzünk a szabad tanítás útján.”¹⁵⁶ Szerinte továbbra is egyengetni kell a felnőttoktatás útjait; az egymás megértését szorgalmazza, valamint az ütközőpontok kiküszöbölését. Ebből is látszik, hogy a hivatalos irányzat képviselői ezt a vereséget átmenetinek minősítették, s továbbra is kitartottak amellett, hogy egy kedvező pillanatban majd megvalósíthatják elképzeléseiket a szabadoktatás terén. Nem ismertek fel a kialakult új erőviszonyokat, melyek a társadalmi fejlődés további irányát jelentősen módosították a baloldali ellenzék javára. Hivatalos eredmény nem született, „nem sikerült az egységes tartalmi irányítást, szervezeti koordinálást megteremteni.”¹⁵⁷ Horváth Zoltán szerint a kétnapos tanácskozás „alapjában biztosította a szabadoktatás fennmaradását, és tulajdonképpen egyik állomása volt a felekezeti iskolák államosításáért, az egyház iskolai befolyásának felszámolásáért folytatott küzdelemnek.”¹⁵⁸ Ehhez még annyit szeretnénk hozzáfűzni, hogy „a népművelés viszonylagos önállósága” továbbra is lehetővé tette a haladó szellemű felnőttoktatás megszervezését ott, ahol arra megvoltak a feltételek.

Az uralkodó osztály tájékozatlanságát, vakságát is bizonyította ez a kongresszus, mert az nem tudta felmérni a progresszív Magyarország erőviszonyait, s ezért is történhetett meg az, hogy annak képviselőit meghívta a pécsi tanácskozásra. Az erőviszonyok alaposabb ismeretében, valószínű, inkább hatalmi módszerekkel igyekezett volna elképzeléseit megvalósítani, mintsem lehetőséget nyújtani egy ilyen nyilvános vitához, melyben alulmaradt. Hiszen a kongresszuson „nem csupán elméleti felfogások összeütközéséről, hanem a társadalmi erők összeütközésének eszméi lecsapódásáról” volt szó.¹⁵⁹

Az öntelt, lekezelő magatartás a továbbiakban is jellemzője maradt a hivatalos oktatásügy képviselőinek viszonyulásaiban. Már 1908-ban újabb szabadoktatási tanácskozásra készültek, ez alkalommal Budapesten, hogy mielőbb elfelejtsék az 1907-es vereséget. A tanácskozást Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter hívta egybe 1908. október 14-ére, melyen a „socialdemokratia és a vele kapcsolatos sociologus irányzat” képviselői nem jelentek meg.¹⁶⁰ Ezt a tanácskozást is mint a pécsit, azzal a célkitűzéssel hívták össze, hogy még egyszer megkíséreljék a szabadoktatás országos szervezését, azaz az agrár-klerikális társadalom érdekeinek megfelelően felügyelet alá helyezzzék az ország területén levő népművelési intézményeket. Ez a törekvés kiegészítette azokat az intézkedéseket, melyeket a koalíciós kormány fogantatott 1907 tavaszán, amikor meghozta a nevelésügy terén a Lex Apponyi néven ismeretes törvénytervezetet a népiskolákról, és a Kossuth Ferenc által szorgalmazott vasúti szolgálati szabályzatot. Mindkettő legfőbb célja „az ország nem magyar lakosságának erőszakos magyarosítása” volt, mely az országon belül (miután Ausztria felé ez nem volt lehetséges) az uralkodó osztályok megingott tekintélyét kellett hogy helyreállítsa a magyar hegemonia révén.¹⁶¹

Zigány Zoltánnak a *Huszadik Században* közzétett cikke részleteiben elemzi az Apponyi-féle törvénytervezetet és megállapítja, hogy az „az ipari kapitalizmus érdekeivel szemben az agrárfeudalizmus uralmát”¹⁶² biztosítja és konzerválja „a magyar kultúrát [elvonja] a világi

befolyások alól és [kiszolgáltatja] az egyházak, főként pedig a római kath. klérus politikai hatalmának.”¹⁶³

A szabad tanítás ügyének megvitatása céljából megrendezett budapesti szaktanácskozás értelmi szervezője Apponyi volt, kit Jászi a „jezsuita internacionálé” akkori magyarországi patrónusának titulált. A klerikális gróf az Országos Közoktatásügyi Tanácsot bízta meg azzal, hogy mondjon véleményt a szabad tanításról, az viszont Jancsó Benedeket, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület tagját, a „hamisítatlan »fajmagyar« tudóst”, „a rettenetes nemzetiségi veszedelem föltárójá[t], és főkuruzslójá[t]” kérte fel ennek a kérdésnek tüzetes megvizsgálására.¹⁶⁴

Jancsó ez alkalomból egy 137 oldalas emlékiratot szerkesztett, mely egy törvényjavaslattal zárult. Amennyiben ez a törvényjavaslat törvényerőre emelkednék (Jászi az addigi tapasztalatok alapján ezt lehetségesnek tartotta), úgy „az egyértelmű volna minden valódi szabad tanítás megfojtásának legdurvább kísérletével.”¹⁶⁵ Jászi szerint ez a tanácskozás azért volt szükséges, hogy „a nemzetiségeknél is nagyobb veszedelemtől mentse meg” a hazát, vagyis attól, amit „szabad gondolatnak” neveznek.”¹⁶⁶

A tanácskozáson résztvevő Gaál Jenő hozzászólásában kifejtette, hogy szerinte a szabad tanítás legfőbb célja „az egységes nemzeti világnézet” kialakítása, s ennek érdekében az állam segítségét is igénybe kell venni. Schneller István a szabadoktatás „legkisebb részletekig való szabályozása” mellett szállt síkra, Geöcze Sarolta pedig a megtartandó előadások „előzetes censuráját” követelte.¹⁶⁷ Fináczy Ernő ugyancsak e véleményhez csatlakozott. Hangsúlyozta: meg kell akadályozni azt, hogy a szabad tanítás középpontjában az osztályharcra való nevelés álljon. Az Apponyi-féle záróbeszéd „a tendentia nélkül való nemzeti művelődést” mondotta ki cél gyanánt.”¹⁶⁸

Jászi Oszkár *Huszádik Század*beli cikkében Jancsó memorandumával részletesen foglalkozott. Az 1870—1873 közötti népművelési törekvéseket (melyekről mi is szözlöttünk) Jancsó (akárcsak az egész hivatalos irányzat) sikeresnek, „szilárd és büszke történelmi alapnak” minősítette, melyre építeni lehet. Jászi ezzel kapcsolatban megállapította: „Amit az urak történelmi érzéknek neveznek, az nem a társadalmi fejleményeknek objektív földerítése és azoknak a megfelelő külföldi alakulatokkal való kritikai összemérése, hanem a nyegle sovinizmusnak rosszhiszemű vagy naív legyezgetése.”¹⁶⁹ Véleménye szerint a még Eötvös korában megindított közművelődési akció megkerülte a népet, elsikkasztotta a valódi népművelést, figyelme a középosztályra terjedt ki elsősorban, célja „az értelmiség — a magyar középosztály — kulturális fajsúlyának emelése” volt, „azért, hogy vele a nemzeti egység alapjául szolgáló kulturális egyesülést a magyarság és az országban lakó más nemzetiségek között előkészítse.”¹⁷⁰

Időközben a nemzetiségek felől fenyegető veszedelmet (melyet az uralkodó osztály önön sovinizmusának igazolása céljából talált ki és szított tovább) „a szocialisztikus mótely” váltotta fel, mely az osztálygyűlölet elharapódzásával párhuzamosan az agrár-klérikális társadalom szilárdnak vélt alapjait rengette meg. Ennek felismerésekor fordult meg a

magyar úri társadalom hangulata, felébredt „szociális lelkiismerete”, a „kormány, hatóságok, egyetem, akadémia figyelme egyszerre a nép felé irányult”.¹⁷¹ Magukat a társadalmi béke híveinek nevezvén a tudományos szellem terjesztése révén akarták megvalósítani a társadalmi reformot, melynek következtében az ismertetett két nagy veszedelem (nemzetiségi és szociális) elmérgesedése kiküszöbölhető lesz, azaz megakadályozhatják a forradalom kirobbanását, lehetővé tehetik a meglévő társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok további konzerválását.

Jancsó a proletariátus tanításánál fontosabb feladatnak tekinti „a milliókra rúgó földművelő parasztság” nevelését. A szabad tanítással foglalkozó intézmények tanítói munkásságának eddigi célja *„a szociális veszedelem megelőzése vagy elhárítása volt. És nem vették észre, hogy ez a szociális veszedelem minket nem a külvárosoktól, vagy a gyártelepektől fenyeget, hanem az alföldi parasztvárosok nádfödeles házaiból és a falvak kunyhóiból.”*¹⁷²

Jancsó Emlékiratának szövege, de a mellé csatolt törvényjavaslat is arról tanúskodik, hogy az uralkodó osztály mindent megtett annak érdekében, hogy a népnevelés ügyét is saját érdekeinek megfelelően irányítsa. Mindez végigkísérhető a századforduló utolsó éveitől kezdődően. Gaál Jenő, Schneller István és a többiek javaslatai a szabad tanítás megszervezésének kérdésében már magukba foglalták ezeknek a törekvéseknek egyes elemeit. A népművelés fejlődés- és haladásellenességét kifejezetten azonban a Jancsó által képviselt akadémikus, „fajmagyar” tudomány terjesztésének igenlői fogalmazták meg, amikor világossá vált, hogy mind a nemzetiségi, mind pedig a szociális elnyomás olyan helyzetet teremtett az országban, amely veszélyessé kezdett válni a mindenemű hatalmat bitorlók számára. Mindezt tették pedig a modernnek, nemzetinek, egységesnek, hazafiasnak vagy éppen haladónak titulált magyar liberalizmus nevében, mely szerintük nem volt sohasem ellenséges sem a vallásokkal, sem a felekezetekkel, sem a nemzetiségekkel szemben. A Jászi által nyomorúságosnak, prostituálnak, áltudománynak minősített „fajmagyar” tudomány, melyet az úri Magyarország felkínált, sőt művelődési intézményein keresztül megpróbált ráerőszakolni a tanulni vágyók több tízezres, de lehet hogy százezres tömegére népművelés címén (a megoldatlanul hagyott nemzetiségi és szociális kérdések orvoslása céljából), mindössze arra volt jó, hogy a népet továbbra is megtartsa „tudatlanságában, bárgyú türelmességében, a latifundiumok szolgálatában.”¹⁷³ Az adminisztratív elnyomás, a politikai terror eszközei mellé ennek a társadalomnak közoktatási politikája a tudományt is megpróbálta csatasorba állítani (mintha „az is zsandár volna”¹⁷⁴) hatalmi igényeinek megtartására, védelmezésére.

Amikor a „fajmagyar” tudósok arra törekedtek, hogy a haladó polgári Magyarország képviselőit megakadályozzák népművelői tevékenységében, akkor lényegében arról volt szó, hogy a „világos műveltségre és tiszta ítélőképességre” való nevelést megakadályozzák, nehogy a munkások, agrárproletárok és egyéb kisemmizettek körében folytatott oktatói munka elérje valódi célját: a reformnemzedék által hirdetett tudományosság segítségével eljusson saját jogainak felismeréséig, a felkínált

álmuveltség helyett pedig saját, igényeinek megfelelő kultúrára tegyen szert.

Mind a pécsi kongresszus esetében, mind pedig ez alkalommal is bebizonyosodott, hogy a szervezők nem ismerték a népművelés terén előállt valódi helyzetet, ellenfeleiket, a haladó Magyarországot, lebecsülték. Annak ellenére, hogy a hivatalosan képviselt szabad tanítás nagy mértékben meghatározta a magyarországi népművelés jellegét a kis- és középpolgárság körében, az ipari és agrárproletaritás egy részét, a nemzetiségek többségét azonban továbbra sem tudta az általa hirdetett egységes magyar nemzeti kultúra híveivé tenni. Budapesten és más ipari központokban a munkászakszervezetek szervezésében megtartott előadások, előadássorozatok nemcsak az agitációs tevékenységre nevelték a tanulni vágyó hallgatóikat. A reformnemzedék által összeállított tudományos nevelési programot is igénybe vették, előadókként elfogadták Szabó Ervinék mellett a haladó polgári radikálisokat is, míg a hivatalosan támogatott népművelési intézmények szabad tanítási programjait csak ritkán, vagy egyáltalában nem vették figyelembe. Ugyanakkor, mint látni fogjuk a továbbiak során, a vidéki kis- és középpolgárság körében állami támogatással szervezett szabad liceális előadások meghívott vendégelőadói között itt-ott a haladó Magyarország képviselői is szerepeltek. Felépéseiket a helyi sajtó ugyanolyan figyelemmel kísérte, ugyanolyan elismerésben részesítette mint Giesswein Sándorék vagy Farkas Pálék fellépését.

A Jancsó-féle törvényjavaslatot elemezve Jászi megállapította, hogy az „a várakozásnál is rosszabb. Röviden kifejezve: kínai *agyondminisztrálás és rendőri spiciuláron*.”¹⁷⁵

Az iskolán kívüli oktatást az Országos Köznevelési Tanács előadó tanácsosa három tagozatra osztotta: népakadémiai, szabad liceális és népszerű főiskolai tanfolyamokra. A hatodik paragrafus kimondja: „Állami segélyben csak magyar tanításhelyi tanfolyamok és sorozatos előadások részesülnek, — de ezek is csak abban az esetben, ha a jelen törvény követelményeinek megfelelnek és az illető *vármegyei népakadémiai bizottság által állami segélyre ajánlatnak*.”¹⁷⁶ Ennek értelmében tehát a nemzetiségi vidékeken megszervezett szabadoktatás csak magyar nyelvű lehet, vagyis ezzel a kitétellel a nemzetiségek fölől fenyegetett veszedelem elhárítását, kibontakozásának megakadályozását akarta a hivatalos magyar népművelés lehetővé tenni. A nemzetiségi kultúra helyett az általa hirdetett magyar kultúra fölényének elismertetését kívánta lehetővé tenni. Ezek szerint nemcsak a kötelező iskolai oktatást akarta felhasználni a magyarosítás eszközeként, hanem az iskolán kívüli oktatást is. A másik veszély, a szocialisztikus eszmék terjedésének megakadályozása céljából különböző szinten bizottságokat akart ez az oktatásügyi politika létrehozni, melynek arra kellett volna ügyelnie, hogy csak „a jelen törvény követelményeinek” megfelelő előadások megtartását engedélyezze, vagyis lehetetlenné tegye a haladó polgári értelmiség és a szocialisták felnőttoktatási törekvéseit. A szervezendő tanfolyamok költségvetésének jóváhagyása ennek a törvényjavaslatnak értelmében a választás- és köznevelésügyi minisztérium hatáskörébe tartozott volna.

Az iskolán kívüli oktatás három tagozatra való bontása is bizonyos hierarchia felállítását kellett hogy lehetővé tegye mind a hallgatóságot, mind pedig az előadókat illetően. A népakadémiai tanfolyamok felállítására a községek és városok kötelesek, hogy a tanköteles kort meghaladtak számára lehetővé tegyék az írás-olvasás elsajátítását, az elemi tudással rendelkező polgárok számára pedig, hogy a már elsajátított ismereteiket bővíthessék. E tanfolyamok előadói elsősorban a népiskolai tanítók és tanítónők, de lehetnek a községi lelkészek, jegyzők, körorvosok, és a helyi értelmiség többi, főiskolai képzettségű tagjai.

A második fokozatot a szabad líceális tanfolyamok hallgatói képezik. A cél a középiskolai ismeretek pótlása — a klasszikus nyelvek kivételével — a szakképzett munkások, iparosok, valamint a középiskolai ismeretekkel már rendelkező polgárok körében. Az utóbbi csoportot természetesen különválasztotta Jancsó. A szabad líceális tanfolyamok felállítása pedig csak olyan városokban lett volna lehetséges, ahol egy vagy több középiskola van. Az előadók középiskolai tanárok vagy főiskolai képzettségű egyének, kiket az illetékes kerületi bizottság alkalmasnak ítél az előadások megtartására.

Népszerű főiskolai tanfolyamokat csak egyetemmel rendelkező városok szervezhetnek. Ezzel kapcsolatban Jászi megjegyezte: „Csak természetes, hogy olyan helyeken, ahol Csaradák, Herczeghek, Bernolákok, Szigethyek stb. katedrái emelkednek, gondoskodni kell, hogy ily nagy férfiak népies előadásai még címben se vegyüljenek össze a »szabad líceális fokozat b) pontjával«”.¹⁷⁷

A 26. paragrafus felsorolja, kik lehetnek ezeknek a népszerű főiskolai tanfolyamoknak hallgatói, míg az előadók főiskolai tanárok, magántanárok, a középiskolák tanárai amennyiben tagjai a Tudományos Akadémiának, „vagy azok, akiket tudományos irodalmi működésük alapján az Iskolán kívül eső Oktatási Tanács erre feljogosít.”¹⁷⁸

A szabad tanítás legfelsőbb fórumaként az Országos Iskolán kívül eső Oktatási Tanácsot jelöli meg Jancsó, amelynek tagjait a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezi ki.

Jászi a törvényjavaslatot elemezve nemcsak annak hierarchikus jellegét támadja élesen, hanem rámutat arra, hogy az iskolán kívüli szabadoktatás országos, állami úton történő megszervezése az „úri társaság”, a „hazafias társaság”, a „megbízható társaság” számára újabb pénz- (napidíjakat, előadói tiszteletdíjakat, titkári tiszteletdíjakat) és rang-forrást (elnökök, alelnökök, bizottsági tagok stb.) jelent.

Azok a tanfolyamok, sorozatos előadások, amelyeket különböző tudományos egyesületek, irodalmi társulatok vagy magánosok szerveznek az állami segítség igénybevétele nélkül, nem esnek ennek a törvényjavaslatnak rendelkezései alá. Azonban, miután minden oktatói és népművelői rendezvény eleve a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe tartozik, az azokat „a főfelügyeleti jog gyakorlása szempontjából, küldötteivel bármikor meglátogathatja. Ha meggyőződött, hogy a bennük folyó tanítás erkölce az ország alkotmányába vagy törvényeibe ütköző, a teljesítendő vizsgálat eredményéhez képest beszüntetheti, fentartóitól és tanítóitól a jogot ilyen előadások vagy tanfolyamok tartásához, elő-

ször egy bizonyos időre, ismétlés esetén pedig véglegesen megvonhatja.”¹⁷⁹

Jászi elsősorban az „agrár-klerikális-mandarin” hierarchiát, az „elbizakodott mandarin-szellemet” támadja, a feudális maradványokat: a katolikus egyházat és a birtokarisztokráciát, amelyek kerékkötői a „modern industrializmus” megteremtésének, tehát a polgári demokratikus állam létrehozásának, és a kapitalista fejlődés teljesértékű kibontakozásának ellenzőivel vitatkozik. Ellenvetéseit, kifogásait ennek a haladó polgári magatartásnak szemszögéből fogalmazza meg. Az adott magyarországi társadalmi és politikai viszonyok szempontjából ez a magatartás haladó volt ugyan, de viszonyítva a nemzetközi helyzethez, valamint azokhoz a forradalmi elképzelésekhez, melyek nem a meglévő Osztrák–Magyar Monarchia keretén belül foganatosított gyökeresen demokratikus reformok segítségével akarták felszámolni ezt az áldatlan helyzetet, hanem annak totális megsemmisítése révén. Jászi és társainak elképzelése az elkészttség s végső soron a kompromisszum bélyegét viseli magán.

Távlatban gondolkodva ez annyit jelent, hogy a reformnemzedék csak a tökéletes fejlődés, az iparosítás, a nyugati fejlett kapitalizmus (mint követendő példa) igenléséig jutott el, forradalom helyett csak a reformok szószólója lett.

A modern ipari állam megteremtésére irányuló törekvéseknek ebben a fázisában egyenrangú követelményként jelentkezik Jászinál „a munkásság öntudatra ébresztése”-nek problémája is.¹⁸⁰ Az agrár-klerikális reakció túlsúlya elleni harcban szüksége volt a kisszámú polgári értelmiségnek a munkásosztállyal kötött szövetségre. Amikor a tanítás szabadsága mellett szállnak síkra a Társadalomtudományi Társaság tagjai, akkor a modern nyugati eszmék szabad terjesztése mellett foglalnak állást, azoknak kritikai felmérése nélkül. A marxizmus eszméivel viszont már gyakrabban polemizálnak, ami ha kulturális harcaik politikai célkitűzéseit vesszük figyelembe, természetesen is.

A népművelés megszervezésének mikéntje állandó napirendi pontja maradt mind a hivatalos oktatásügyi szervezetnek, mind pedig a haladó Magyarország híveinek a világháború kitöréséig, sőt az első világháború alatt is. Újfalusi (Wildner) Ödön a Népművelés 1910-es évfolyamában tette közzé észrevételeit ezzel kapcsolatban A szabadoktatás országos szervezete című cikkében.¹⁸¹ Szerinte „úgy az első szabadtanítási kongresszus, mint a most közölt tárgyalások kétségtelenné tették, hogy a szabadoktatás országos szervezéséről ma még, a sikerben bizakodó jó lélekkel nem beszélhetünk.”¹⁸² Ennek okát elsősorban a politikai és társadalmi viszonyok rendkívüli forrongásában látja. Véleménye szerint a hivatalos tervezet (mely a szabad tanítás szervezésének kérdéseivel foglalkozik) fő célja politikai: „védekezés», »ellensúlyozás» bizonyos hivatalosan kárhoztatott irányzatok ellen.”¹⁸³ Nem helyesli az államhatalom részéről „a policiális eszközök” igénybevételét különösen a kulturális mozgalmak, a közművelődés terén. Cikkében az országos szervezés helyett az elmunkálatok szükségességét hangsúlyozza. Szerinte felmérések alapján meg kell állapítani, kinek van szüksége a szabad tanításra, fel kell kutatni a szabad tanítás társadalmi és gazdasági lehetőségeit,

meg kell ismerni a leendő hallgatók érdeklődésköreit, felfogóképességét, de a leendő előadók pedagógiai, didaktikai felkészültségét is figyelembe kell venni. Mindezek ismeretében azután megtörténhet „a szabadoktatás törvényes és országos szabályozása.”¹⁸⁴ Az országos szervezés helyett (mely „egy csomó hivatallal, személyi és dologi kiadással”¹⁸⁵ jár) tehát további kísérletezést javasol. Az állami támogatást az előmunkálatok elvégzésére kell inkább fordítani, hogy majd annál sikeresebb legyen a népművelési akció a továbbiak során.

A pécsi kongresszuson az egyik hivatalos álláspont a szabad tanítással kapcsolatban a politikamentesség hangsúlyozása volt. Nem egészen három év múlva Molnár Viktor, az Uránia Egyesület elnöke, 1910. március 19-i megnyitójában már amellett kardoskodott, hogy „a közművelődés ügye politikai ügy.”¹⁸⁶ A magyar nemzet viszonylagos elmaradottságának okait elemezve felróta a politikai élet irányításában tapasztalható egyoldalúságot, félszegséget. Ezek szerint új politikára van szükség, a közművelődés ügye ezentúl nem mellőzheti a politikumot. Molnár elnöki megnyitója ezúttal a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott. Az új közművelődési politikának kerülnie kell az erőszakos magyarosítást, ugyanakkor mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy a nemzetiiségeket meggyőzze a magyar kultúra felsőbbrendűségéről, és akkor szerte, azok, belátva saját kultúrájuk alacsonyabbrendűségét, az egységes magyar nemzeti művelődés híveivé szegődnek. Tehát a nemzetiségi kérdés megoldását Molnár kulturális ügynek tartotta. Véleménye a következő: „Bízzuk rá a nemzetiségekre saját kulturájuk fejlesztését, a mely lényegében úgy sem lehet más, mint az európai cultura után való törekvés, a melyet természetszerűen csak mi közvetíthetünk. Az állam érje be azzal, hogy alkalmat adna mindenkinek a magyar nyelv megtanulására, az iskolázás dolgát a közszolgálat szempontjából törvényesen szabályozza, és felügyeleti jogával élve őrködik azon, hogy államellenes tanításokat a nemzetiségi iskolákban nem hirdessenek. A nyugalmat felkavaró és végső eredményében gyakran hatástalan rendeletek, törvények kevésbé óvják meg állami suprematiánkat, mint a komoly és következetes ellenőrködés.”¹⁸⁷

Ez a liberális ízű megfogalmazás Molnár tollából nem egyedülálló jelenség ebben a korban. Több korabeli kiadvány, tanulmány foglalkozott ezzel a problémával hasonló szellemben, többek között a zombori Baloghy Ernő 1908-ban megjelent műve: *A magyar kultúra és a nemzetiségek*, melyet még Ignotus is elismeréssel méltatott.¹⁸⁸ Az elméleti elképzeléseket a gyakorlat igyekezett megvalósítani. A Nemzeti Szalon vándorkiállításai is például azt a célt szolgálták, hogy a magyar nemzeti kultúra hódolói, híveivé tegyék a nemzetiségeket. Mint mindent (ami a Monarchia magyarországi részeit illeti, mind társadalmi, mind a gazdasági, mind pedig a kulturális fejlődés szempontjából), úgy ezt az akciót is a megkésetttség jellemezte.

A meghirdetett új közművelődési politika hívei elbizakodottságukban nem ismerték fel, hogy a nemzetiségek körében időközben megváltozott a közhangulat minden iránt, ami magyar eredetű volt. „Amíg 1848-ban több elnyomott nemzetiségnél még nem voltak megérve az állami önállóság, illetve a nemzeti egyesülés belső feltételei, addig, a

XIX. század végére ezek a feltételek lényegében valamennyiüknél megérették.”¹⁸⁹ A XX. század elején, különösen amikor 1904 után, a Magyar Szociáldemokrata Párt nem támogatta már megfelelő intenzitással a nemzetiségek szocialisztikus mozgalmait, azok a nemzetiségi burzsoáziához csatlakoztak természetesen „nemzetiségi [és] nem osztálykategória alapon.”¹⁹⁰ A kiegyezéstől a századfordulóig eltelt időszakban a nemzetiségi burzsoázia gazdaságilag megerősödött, majd átvette a nemzetiségi pártok vezetését. Miután a nemzetiségi szocialisták harcaikban fokozatosan magukra maradtak, a burzsoáziának pedig szüksége volt a széles tömegek támogatására, nemzeti követeléseik programját „szociális és demokratikus reformkövetelésekkel” bővítették ki.¹⁹¹ Ily módon aránylag szilárd, zárt egységet képeztek, amelyet a Molnár Viktor által is megfogalmazott kultúrtörekvések nem befolyásolhattak. Az asszimiláció csak a városok egyes értelmiségi csoportjainál járt nagyon kevés eredménnyel, „a nemzetiségek népi állományát” nem érintette. „Az adatok azt mutatják, hogy a magyarosítás nagyobb lármával, több megalázó zaklatással és gyűlölettel, mint tényleges eredménnyel járt.”¹⁹²

Ugyanez a megkésetttség jellemzi az állam által támogatott népművelés másik sarkalatos problémáját, a szocialista eszmék terjesztésének megakadályozásával kapcsolatban is. A részben már felvilágosult, szervezett munkásság eleve elzárkózott minden olyan tanfolyamtól, sorozatos előadástól, melyet a szabad liceumok, az Erzsébet Népakadémia vagy az Uránia Tudományos Egyesület szervezett. Ezeknek az előadásoknak hallgatói a kis- és középpolgárság voltak, csak elvétve akadt közöttük munkás. Ugyanakkor a falvakban, kisebb községekben megtartott ismeretterjesztő előadásokat az állami támogatást élvező gazdaszövetségek és magyar közművelődési egyesületek patronálták.

Az ország közművelődési viszonyai tehát éppúgy felemás jellegűek voltak, mint a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok. Az uralmonlevőket, a polgárság nagy részét, de az elnyomott dolgozó osztályok egy részét is „összefűzte a magyar hegemonia, a területi integritás »állameszméje«”.¹⁹³ Ennek ígézetéből még a polgári radikális réteg, de a Magyar Szociáldemokrata Párt tagjai sem tudtak kitörni. A szabad tanítás mozgalma a módszerben, programban jelenlévő ellentétes tendenciák ellenére is ennek a felemásságnak jegyeit viselte magán. A klerikális-nemesi, „a nagyvárosi polgári és a forradalmi megújhódásra törekvő kultúra harca” egy pontban mindig összetalálkozott: ez pedig a magyar állam vezetőszeropének igenlése volt a többnemzetiségű országban.

A szabadoktatás országos szervezéséről kialakult ellentétes vélemények nem módosították a közoktatásügy hivatalos képviselőinek elképzeléseit. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 50 877. számú kormányrendelete 1911. július 1-én lépett életbe, amelynek tárgya a szabad tanítás szabályozása volt. Ugyanez a rendelet hívta életre az Országos Szabadoktatási Tanácsot, melynek élén Berzeviczy Albert állott, elnöke Jancsó Benedek. titkára pedig Pálvi Sándor lett.¹⁹⁴

A Szabadoktatási Tanács első, 1912. március 8-án tartott ülésén Berzeviczy Albert mondott megnyitó beszédet, mely a miniszteri rendelet apológiájának is tekinthető, miután azt rengeteg támadás érte a haladó Magyarország képviselőinek tollából a *Huszdik Század*, a *Szabadgondo-*

lat hasábjain. Berzeviczy úgy látja, hogy nem volt sem korai, sem pedig elhamarkodott, fölösleges dolog a rendelet életbe léptetése. Az hogy „mi e tekintetben némely államot megelőzünk, ezt teljes mértékben indokolja már magában az a körülmény, hogy nálunk a társadalom közművelődési munkássága, mint általában minden tevékenység, inkább, mint bárhol, veszi igénybe az állam gyámolító közreműködését.”¹⁹⁵ Az előrehaladott országokban (Nyugaton) az államot a társadalom erkölcsileg, szellemileg és anyagilag is nagy mértékben támogatja, így a szabad tanítás ügyét is társadalmi ügynek tekintik. Magyarországon a társadalom időről-időre felkarolja ugyan, érdeklődést tanúsít bizonyos tevékenységek iránt (népművelés, egyesületek, társulatok alakítása stb.), de az anyagiak biztosítását csak ritkán vállalja, legtöbb esetben állami segélyért folyamodik. A szabadoktatással kapcsolatban is ez a helyzet. Ezért tartja Berzeviczy helyesnek az állami felügyeletet, amely szerinte biztosítja az állam által nyújtott anyagi segély „lehető legczélyszerűbb s leglelkismeretesebb fölhasználásának föltételeit... és ez kétségkívül egyik fő célja volt a szabad-oktatás országos rendezésének is és a Tanács fölállításának.”¹⁹⁶

Mind a *Szabadgondolatban* megjelent cikk¹⁹⁷, mind pedig a *Husadik Században* közzétett memorandum¹⁹⁸, melyet a Társadalomtudományi Társaság, a Feministák Egyesülete, a Galilei Kör, a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete stb. közösen terjesztett fel a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, elítélte az állami felügyeletet a népművelés terén. A felterjesztés kérte a rendelet hatályon kívül helyezését. E kérelmet azzal indokolták, hogy sehol sincs állami ellenőrzés alatt a szabad tanítás, és annak természete is ellenkezik, a felügyelet alá való helyezésétől. Franciaországban pl. csak az analfabéták oktatását ellenőrzi az állam, ami indokolt is, s ezt Magyarországon is meg kellene szervezni, hiszen köztudott dolog, hogy az országban „68% fölötti” az írástudatlanok száma. Dániában szintén állami segélyben részesül a szabad tanítás, de a tanítás anyagába nem szólnak bele.

A *Szabadgondolatban* közzétett cikk megállapítja, hogy a rendelet célja az volt, hogy előkészítse a munkásság és a radikális polgárság körében sikeresen működő szabadoktatási tevékenység letörését. A szakszervezetekben folyó oktatói munkát is így könnyebben megakadályozhatják majd.

Berzeviczy a továbbiakban kifejtette: helyesnek tartja, „hogy a miniszter úr egyenlőre csak a rendeleti intézkedés útjára lépett s rendelete tartózkodik attól, hogy a szabadoktatás munkáját merev keretekbe szorítsa”, annak ellenére, hogy sokan javasolták a szabad tanításnak „törvényhozási úton való szabályozását.” Nézete szerint a felnőttoktatói intézmények még kialakulatlanok, fejlődésüket „csak ártalmasan befolyásolná az, ha törvénnyel rögzítenők meg irányát, határait és formáját.”¹⁹⁹

A rendelet egyelőre bizonyos „helyes elveket állít föl”, megszabja az állami gyámolítás módjait, életbe lépteti a Szabadoktatási Tanácsot. Ez utóbbinak feladatai közé tartozik majd a szabadoktatás munkájának megfigyelése, előmozdítása, terjesztése, a népművelés terén szerzett tapasztalatok pedig lehetővé teszik majd azt is, hogy a közoktatásügyi

kormányt tanácsal lássák el, a további teendőkre nézve. A Tanács munkakörébe tartozik majd a meglévő felnőttoktatási állapotok felmérése is.

Az elnöki megnyitó azt is megállapította, hogy a magyarországi szabadtanítási tevékenység az adott pillanatban nagyon elterjedt. A beérkezett kimutatások 58 megye területén 791 felnőttoktatási intézményről, „10 398 népies ismeretterjesztő előadásról” számolnak be.²⁰⁰

Az előadások nivójáról Berzeviczy megállapította, hogy azokat elemi, középiskolai és egyetemi szinten szervezték meg. Az elemi oktatáshoz sorolta a népies jellegű gazdasági, ipari, analfabéta tanfolyamokat, valamint az „Uránia vetítőkészülékeivel és képeivel élénkített vidéki” előadásait. A szabad liceumok, a kereskedelmi és ipari továbbképző tanfolyamok, munkásgimnáziumok, az Erzsébet Népakadémia előadásai a középfokú képzést szolgálták. A népművelés legfelsőbb szintjeként a népszerű főiskolai tanfolyamokat említette, melyeket az egyetemi székhelyeken szerveztek meg.

Az 1911. évi július 1-i miniszteri rendelet lefektette a kormánytevékenység alapelveit a szabadoktatás terén. A szabad tanításnak mint közművelődési feladatnak végső célját abban látta ez a rendelet, hogy „a társadalom közreműködésével az állam minden polgára belévonassék a *nemzeti közművelődés* egyre szélesedő és erősödő áramlatába”, a közoktatásügyi kormány szerepét pedig abban jelölte ki, hogy az a társadalmi tevékenységet erkölcsi és anyagi támogatásban részesítse, de ellenőrizze is azt.²⁰¹

Berzeviczy megpróbálta kimagyarázni, elkendőzni a kormányrendelet valódi értelmét. Ennek ellenére mindenki tudta, hogy az lényegében mégis arra irányult, hogy az ország területén működő összes felnőttoktatással foglalkozó intézmény patrónusa legyen, idővel kizárja, lehetlenné tegye mindazoknak a népművelési tevékenységét, akik nem a hivatalosan lefektetett közművelődési program értelmében járnak el, vagyis akik nem az egységes magyar nemzeti kultúra terjesztését állítják oktatói munkásságuk középpontjába. A rendelet világosan kimondja, hogy az előadásokat a miniszter kiküldötteivel meglátogathatja, ellenőriztetheti, nehogy azok a közerkölcsbe, az ország törvényes rendjébe ütközzenek. Erről a *Szabadgondolat* cikkírója a következőket írja: „de közerkölcsbe ütközik mindenekfölött az olyan rendelet, melyben állami hivatal nyíltan pénzt és pénzbeli előnyöket ígér az oktatónak azért, hogy megalkuvással és meghamisítva közöljék az ismereteket a néppel, másrészt »főfelügyelettel« fenyegeti meg azokat, akik a vesztegetőt megvetéssel elutasítják.”²⁰²

A *Husadik Század* szerint az állami segélyben való részesítés, a felügyelet alá való helyezés a szabadoktatást az állam óhajainak kiszolgálójává degradálja.

A miniszteri rendelet mind a nemzetiségi önképzés, mind a Társadalomtudományi Szabad Iskola és a hozzá hasonló felnőttoktatási intézmények, mind pedig a szakszervezetek által támogatott munkásképzés ellenére készült. Berzeviczy támadja azt a fajta népművelést, amelynek célja: „a gondolkodás és az egyéniség önállóságának a megteremtése.”²⁰³, mondván, hogy az egyenlő az „egyéni anyagi jólét érdekében szükségesnek vélt osztályharczra való előkészítéssel”, az „önös érdekharczra

való előkészítés [pedig] nem nevezhető oktatásnak, nevelő tevékenységnek.”²⁰⁴ Az állam, szerinte, nem engedheti meg azt a fajta népművelést, amely párthíveket nevel a különböző politikai irányzatok számára, vagy „hogya a gondolkodás önállósításának czíme alatt félig művelt embereket fölszabadítson minden korlát alól, melyet a vallás, az erkölcs, a haza és embertársai iránti kötelességek szabnak eléjük, ellenben rabjaivá tegyék bizonyos társadalmi doctrináknak s kész eszközökké az azokat hirdető kezeiben.”²⁰⁵ Véleménye megegyezik gróf Apponyinak 1908-ban, a budapesti szaktanácskozáson kimondott nézeteivel, amely a szabad tanítás feladatát az emberi személyiség nemesítésére irányuló törekvésben jelölte meg, s kijelentette, hogy „oktatásnak csak az nevezhető, a miben önzetlen motívumok is szerepelnek.”²⁰⁶

Tehát, amíg a hivatalosan szervezendő népművelés hívei megvonták a jogot a haladó polgári értelmiség képviselőitől és a munkásszakszervezetekben oktatóktól, hogy hallgatóik körében olyan eszméket hirdessenek, amelyek hatással lehetnek öntudatuk olyanirányú fejlődésére, amely felkészíti őket az osztályharcra, esetleg a fennálló rend megdöntésére, saját felnőttoktatási programjaikat ugyanakkor önzetlennek, érdeknélkülinek hirdették, pedig mindenki számára világos volt, hogy az agrárklerikális osztályérdek megvédése volt a ki nem mondott végső célja annak a szabadoktatásnak, melyet országosan akartak megszervezni a hivatalos közoktatásügy szószólói. Polányi cikke ezt a felismerést is megfogalmazta: „Nem elég »a magyar nyelv érdekében« az ország felét iskolázatlanul hagyni, nem elég »a nemzeti termelés érdekében« a tanulók felét fejletlen testtel az iskolából a mezőre kiparancsolni és nem elég a megmaradtakra vigyázni, hogy csak a tanterv szerint sterilizált ismeretek ériék őket — mindez nem elég. Merő utópia, hogy pusztá mulasztással meg lehet akadályozni a kultúrát fejlődésében. Nem elég a butákat kitüntetni, üldözni is kell az okosokat. A népies és nemzetiségi önképzés, a társadalom önkéntes oktatói tevékenységét el is kell nyomni. Késervesen tanulta meg az olasz, a francia, az orosz, a spanyol, a portugál és az osztrák reakció — és meg fogja tanulni a magyar reakció is —, hogy egy nép szellemi erői önmaguktól is szabad tevékenységben egyesülnek és hogy az, aki a tudatlanság fentartására vállalkozik, csakhamar kénytelen nyílt harcba szállani a társadalom tudásra szomjas akaratával.”²⁰⁷

Berzeviczy elnöki megnyitójában az állami főfelügyelet értelmezése körül támadt ellenvéleményeket, kételyeket is megpróbálta kimagyarázni, mondván: nemcsak a szakoktatás ellenőrzését érti ez alatt a miniszteri rendelkezés alatt, hanem azt is, hogy az ország különböző részeiben a népművelők munkáját tervszerűen össze tudják hangolni, a hiányokat pedig idejében lehessen pótolni. A miniszteri rendelettel kapcsolatos védőbeszéd, minden igyekezet ellenére sem tudta meggyőzni az ellenvéleményen levőket arról, hogy az valóban nem a felnőttoktatás szabadságának korlátozása céljából készült. Hiszen az előadók személyét is megszabta a rendelet: előadók csak olyan magyar állampolgárok lehetnek, akiknek erkölcsi és állampolgári magatartása nem esik kifogás alá, ennek elbírálása viszont a kormányhatóságok önkényétől függött.

A Társadalomtudományi Társaság által felterjesztett memorandumban azt is megállapították annak összeállítói, hogy az 1911. július 1-i miniszteri¹ rendelet még merevebb, mint az 1908. évi Jancsó-féle törvényjavaslat. Azt is világosan kimondják, hogy a munkásság bizalmatlanságát csak növelte ez a rendelkezés, és meggyőzte őket afelől, hogy a tanítás szabadságát nem érdemes felcserélni az állami segéllyel. Polányi pedig cikkében megállapította: „A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr rendelete törvénytelen és alkotmányunkkal ellenkezik, mert szabadságjogainktól foszt meg bennünket.”²⁰⁸

Berzeviczy továbbra is kitartott a mellett a vélemény mellett, mely a XIX. század utolsó tizedében az uralkodó osztály figyelmét a népművelés felé irányította: az egyre növekvő társadalmi ellentétek kibontakozásának lefékezése, az elégedetlenség kirobbanásának megakadályozása,” csak a műveltségnek, az ismereteknek mentől tágabb körre való kiterjedésével érhető el”²⁰⁹, vagyis a szabadoktatást az agrár-klerikális társadalom igényeinek megfelelően a szociális probléma megoldásának a szolgálatába akarta állítani.

Az ebben a fejezetben elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a XX. század első évtizedében a Monarchia magyarországi részein a szabad tanítás-mozgalmában két ellentétes áramlat alakult ki, mely az első világháború befejezéséig állandó jellegű vitában állott egymással, egymáson felülkerekedni azonban sem elméleti síkon, sem a gyakorlatban nem sikerült egyik félnek sem, habár erre többször történt kísérlet. E két áramlat kialakulását döntően befolyásolták az ország politikai és társadalmi viszonyai: a feudális maradványok felszámolatlansága és a polgári demokratikus fejlődést igenlő és sürgető tendenciák. Mindkét áramlat a saját érdekeinek megfelelően igyekezett felhasználni és kisértíteni a dolgozó és elnyomott osztályok érdeklődését a kulturális felemelkedés lehetőségét illetően. Mindkét áramlat a népművelést eszköznek tekintette: az agrár-klerikális reakció osztályérdekeinek megvédése, a fennálló viszonyok konzerválása céljából, a haladó polgári értelmiség és a feltörekvő burzsoázia pedig azért, hogy segítségével a klerikális reakció és a dzsentri uralkodó befolyását minimálisra csökkentse. Miután egyedül erre nem futotta erejéből, ebben a harcban szüksége volt az ipari és mezőgazdasági munkásság és a többi kisemmizettek támogatására. Az adott történelmi szituációban, azok, akik a Társadalomtudományi Társaság és a vele rokon intézmények népművelési politikája mellett foglaltak állást, a haladást szolgálták mindaddig, amíg nem fordultak a forradalmi úton történő társadalmi változások igénye ellen.

A század eleji reformnemzedék oktatói munkájának legfőbb érdeme abban rejlett, hogy a tanítás szabadsága mellett szállva síkra, lehetővé tette a világviszonylatban is haladó eszmék megismertetését. A fennálló társadalmi rend hibáinak, fogyatékságainak elemzése révén ez a nemzedék egy igazságosabb társadalmi struktúra kialakításának lehetőségét villantotta fel az elnyomottak tanulni vágyó rétege előtt. Ugyanakkor egy bizonyos ponton a polgári demokratikus átalakulás hívei megtorpan- tak: a forradalmat közülük csak kevesen tudták vállalni. Ez felnőt看tá- tatói akcióik programjában is visszatükröződött. Ugyanis Jászi Oszkár már a Társadalomtudományi Szabad Iskola megindításakor is hangsú-

lyozta: „a szabad tanítás a mi hitünk szerint csak a szabad kutatás útja lehet. Azé, mely nem ismer se dogmákat, se pártigazságokat. Természetesen szocialista pártigazságokat sem, hanem csak az igazságot kutatja, a jelenségek természeti rendjét és összefüggését.”²¹⁰

A két legégetőbb megoldatlan kérdés, mely Damoklész kardjaként lebegett az ország feje fölött, a nemzetiségi és szociális kérdés volt. E két probléma orvoslását mindkét áramlat a maga érdekeinek megfelelően akarta megoldani, melyben jelentős szerepe jutott a népművelésnek, azonban, ha más-más módon is, mindkét áramlat alapjában véve a magyarság hegemoniájának szempontjából közelítette meg ezt a kérdést.

Eötvös, Széchenyi népműveléssel kapcsolatos elképzeléseit az egyház és a földbirtokos osztály meghamisította. Az egységes magyar nemzeti kultúra megteremtését tűzte ki mind az iskolai, mind pedig az iskolán kívüli oktatás feladatául, melynek végső célja egyfelől a nemzetiségek beolvasztása volt, másfelől viszont az elnyomottakat is az úri Magyarország kultúrájának letéteményeseivé kívánta tenni.

A liberális, kispolgári nézeteket valló Palágyi Menyhért is például a népművelés alapkérdéseit boncolgatva megállapította: „Mert azt talán külön hangsúlyoznom nem is kell, hogy valamely nemzet műveltségének minden társadalmi osztályon keresztül egy azon elvi alapokon kell nyugodnia. Hiszen, ha az egyik társadalmi osztály műveltsége más alapokon nyugodnék mint a másiké, akkor ez a nemzeti egység s a nemzeti élet teljes felbomlását jelentené. A nemzeti gondolat ép úgy mint az általános demokrácia elve egyaránt követeli, hogy az egész társadalmat gyökerétől koronájáig ugyanaz a művelődési eszmény hassa át.”²¹¹

A haladó Magyarország képviselőinek oktatói munkája szintén az egységes magyar állam megteremtésére irányuló törekvések szellemében fogant. A nemzetiségi kérdés békés úton való megoldásának lehetőségét hangsúlyozták „a gyökeresen demokratikus reformok segítségével... a régi Osztrák—Magyar Monarchia keretén belül”, mert szerintük „a magyar nemzetiségi kérdésnek nincs semmiféle közjogi komplikációja; semmiféle országos értelemben vett, külön államiságra törekvő, más államalakulatok felé természetszerűen gravitáló, vagy történelmileg odatartható szerveződés nem volt ebben az országban.”²¹² A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontot ez esetben is az elkészttség jellemezte, mert a nemzetiségek ekkor már ennek ellenkezőjét akarták.

Jászi Oszkár az asszimilációt nem erőszakosan, hanem békésen, szellemi eszközökkel gondolta megvalósítani: „az egynyelvű osztályuralomból sok nyelvű demokrácia jönne létre az egységes magyar állam védelme és a kultúr magyarság békés hegemoniája alatt.”²¹³

A szociális kérdés megoldásában vallott nézetekre jellemző volt, hogy „a társadalmi megújulást nem a struktúra megváltoztatásától, hanem a »világ erkölcsi és intellektuális atmoszférája« megváltoztatásától” várta mind Jászi, mind pedig a haladó értelmiség legtöbb képviselője.²¹⁴

E közös gyökerűség (magyar hegemonia megtartása) ellenére sem tudott e két áramlat közös nevezőre jutni az iskolán kívüli oktatás problémáját illetően. A pécsi kongresszuson kialakult két tábor mindvégig megmaradt, az 1911-es miniszteri rendelet pedig még inkább elmélyítette

a közöttük levő ellentéteket. Az agrár-klerikális reakciónak nem sikerült országosan megszerveznie a szabad tanítást, habár mint majd látni fogjuk a mi esetünkben, jelentősen befolyásolta különösen a vidék népművelési mozgalmát. A kis- és középpolgárság a szabad líceumok, a magyar közművelődési egyesületek révén, a falvak népe pedig a gazdaszövetségek, az egyház népszövetségeinek, és ugyancsak a magyar közművelődési egyesületek révén, elsősorban az állam által támogatott szabadoktatásban részesült.

Itt külön meg kell jegyeznünk, hogy az egyház népszövetségei elsősorban a falvak népeire támaszkodtak, s minden eszközt felhasználtak a szociáldemokrata befolyás meghiúsítására. Miután ez az áramlat mindvégig üldözte a szocializmus eszméinek terjesztőit, tagadta az osztályharcra való nevelés létjogosultságát, a munkásosztály képviselőinek legtöbbjét nem sikerült megnyernie az általa anyagilag is támogatott szabad tanítás számára.

A SZABADKAI SZABAD LYCEUM-EGYESÜLET (1899—1918)

Szabadkán 1898 folyamán indult meg a szabad líceum alakításával kapcsolatos mozgalom, konkrétan, hogy a budapesti szabad líceumi előadások mintájára a városban „levő toll forgató emberek egyesülve, (...) népszerű tudományos felolvasásokat tartsanak.”²¹⁵ A főgimnázium tanári kara vette kezébe az ügyet, valamint néhány szabadkai író-újságíró, s megállapodtak abban, hogy 1899 novemberében megkezdik a tudományos felolvasásokat a gimnázium dísztermében. A felolvasások témája minden egyes alkalommal „valamely tudomány egy nagyobb nevezetesebb” kérdése lesz, célja pedig a tudomány népszerűsítése, ismeretszerzés és néhány élvezetes óra biztosítása a hallgatóság számára. Minden hónapban, vasárnap délutánonként, két előadás megtartását tervezték, melyekre a belépő díjat 50, a tanuló ifjúság számára mindössze 10 krajcárban állapították meg.

A tudomány népszerűsítése mellett még egy célkitűzés lebegett a szervezők szeme előtt, és pedig a jótékonyosság „a mennyiben a bejövő jövedelem két egyesület között osztatik meg”: a gimnázium szegény tanulóinak egyesülete, valamint a helybeli Közkönyvtár és Múzeum Egyesület között.²¹⁶

Az első előadást november 12-én tartották meg, a *Bácskai Hírlap* vezércikkben számolt be erről az első szereplésről.²¹⁷ A cikkíró, Dr. G. előljáróban megjegyezte, hogy Szabadkát eddig mindig a civilizálatlan, műveletlen jelzőkkel illették, ami nem is csoda, hiszen az írástudatlanok száma a lakosság 71%-át teszi ki ebben a városban. Most, miután egy „culturmozgalom” a megvalósulás stádiumába lépett, remélhető, hogy a jövőben megváltoznak a város művelődési viszonyai. Szerinte, „ha eljött volna az a rideg statisztikus a tegnapi megnyitóra, nem merte volna e megdöbbentően szomorú adatot a világnak tudtára adni, mert azt tapasztalta volna, hogy igenis van Szabadkának intelligentiája, a jóért, szépért, nemesért lelkesülő műveltebb eleme.”²¹⁸

Toncs Gusztáv prologszerű megnyitóját Bibó-Bige Görgy előadása követte. A szerző Az emberiség őskoráról értekezett. A szemléltető eszközök között a múzeum tulajdonát képező őskori leletek, valamint az előadó saját rajzai voltak.

Dr. G. ismertetőjének végén leszögezte: „De minthogy a társaság célja oktatást nyújtani és pedig nemcsak az értelmi középosztály, hanem a nép számára a minthogy a tanulni vágyó nép zöme szegény, kíváncsún tartom és ajánlom, hogy a túl magas 1 korona belépő díj helyett²¹⁹ olcsóbb jegyek adassanak — mindamellettt úgy a szegény tanulókat segélyező egyesület mint a közkönyvtár egyet megkapná majd részét.”²²⁰

Amint látjuk, már az induláskor szóba került a nép, melynek tanítását nemcsak a kötelező iskolai oktatás nem vette elég komolyan, de a társadalom, majd később az állam által támogatott szabad tanítás sem fordított nagyobb gondot ennek a problémának megoldására. Néhány vérszegény kísérlet történt ugyan ezen a téren, de majd csak a helybeli munkásszakszervezetek által szervezett iskolán kívüli oktatás lesz az a társadalmi tényező, amely eredményeket is fel tud mutatni az addig elhanyagolt dolgozó nép oktatását illetően.

Már akkor, amikor a magyar és szerbhorvát irodalmi és kulturális kapcsolatokkal foglalkoztunk behatóbban, és a zombori művelődési viszonyokat elemeztük, kénytelenek voltunk megállapítani, miszerint minden kulturális akció, melyet kezdetben túlméretezett lelkesedéssel karolt fel az ún. helybeli intelligencia, idővel leggyakrabban a teljes szenvtelenségbe, közönybe fulladt, különösen ha a kitűzött célok megvalósítása részükről anyagi kiadásokkal párosult. A szabadkai szabad líceum indulásakor hasonló jelenséggel találkoztunk. Míg Dr. G. idézett cikkében a közönség pártfogásáról zengett ódát, a következő év januárjában (mindössze két hónap múlva!) a *Bácskai Hírlap* arról tudósít, hogy „a nagy garral meghirdetett szabad líceumi előadások — olyan kicsire törpültek már eddig is, hogy az egésszel jobb volna felhagyni.” A helybeli lapok nem hirdetik meg az előadásokat, ha csak nem veszik figyelembe az „egypár darab papírost amely egyik-másik utcasarkon van kiragasztva és amelyen mint a falusi komédiás előadás — kék ceruzával rajta van a felolvasó neve —.”²²¹ Kurucz Gyula felolvasásakor pl. „a nő képezde mozgósítására” volt szükség, nehogy a felolvasó közönség nélkül maradjon.

Valószínű ez a cikk késztette Toncs Gusztávot arra, hogy a *Bácskai Ellenőr* hasábjain egy vezércikk erejéig védelmébe vegye a szabad líceumot. A *Bácskai Hírlap* viszont elhatárolta magát a vitától, mondván: nem hibásak, hogy nem népszerűsítették kellőképpen a líceumot, ugyanis az előadásokra szóló meghívókat nem kapták meg, így azokról hírt nem is adhattak.²²²

Toncs vitaindító cikkének a továbbiakra nézve úgy tűnik fogamatja volt, mert február 4-én ismét tért ház előtt olvasta fel az előadó dolgozatát, fokozódott a közönség érdeklődése, nem különben március 4-én, amikor Milkó Izidor Shakespeare Hamletjéről értekezett. Ez utóbbi esetben, valószínű, a felolvasó személyének szólt elsősorban a nagyszámú hallgatóság jelenléte.

A szabadkai szabad líceum első évadjáról megállapíthatjuk, hogy az nem mindenben tett eleget a meghirdetett követelményeknek, ti.: a felolvasások tárgya egy-egy tudományág „nevezetesebb kérdése” lesz, habár erre is akadt példa. A hallgatóság összetételét, társadalmi hovatartozását illetően viszont meg kell állapítani, hogy a népet, mint líceumi közönséget figyelmen kívül hagyta a szervező bizottság. Távolmaradásának oka nemcsak a belépő díjak összegével indokolható. A gimnáziumi díszterem, a benne összegyűlt úri hallgatóság már eleve nem vonzotta a kétkezűk munkájából élőket, de ugyanez elmondható az összeállított programmal kapcsolatban is, hiszen nehéz elképzelni, hogy az írni-olvasni alig tudókat különösebben érdekelhette volna A nőkérdés és a középosztály, A rómaiak zenéje, a Hamletről szóló fejtegetés, vagy éppenséggel a szépitőszerekről szóló értekezés.

A következő évad szintén novemberben kezdődött, de már a *Bácskai Hírlap* szeptember 16-i számában Quidam (Bibó-Bige György) a szabad líceumokkal foglalkozva ismét megállapította, hogy annak célja a „kulturális színvonal emelése”, s az elkövetkezőkben a hetenkénti felolvasásokat javasolta. Az elmúlt évaddal kapcsolatban megállapította, hogy az sikeres volt. A belépő díjak összegéből jelentős segítséget nyújtottak a szegény tanulók, valamint a Közkönyvtár és Múzeum Egyesület számára. Az 1900/1901-es évadban bővíteni kívánták a munkatársak számát is, ugyanakkor több ciklusból álló témák feldolgozását látták elő. Végezetül Quidam megállapította: a líceumi tevékenységet „nemcsak az intelligens publikum között kell érvényesíteni, hanem [ki kell terjeszteni] a társadalom ama rétegére is, melynek foglalkozásánál, élethivatásánál fogva kevesebb alkalma nyílik az önművelésre.”²²³

Egy később megjelent cikkben arról értekeztek a *Bácskai Hírlap*-ban, hogy: „Feltesszük, hogy a lyceum a társadalmat is érdeklő kérdéseknek is fog teret adni, — sőt közben valami mulatságosabb és szórakoztatóbb felolvasásokról is fog gondoskodni.”²²⁴

Már ez a rövid közlemény is jelzi, hogy a szabadkai „intelligentia” kulturális felkészültsége nem olyan egyértelmű, mint ahogyan az elvárható lenne, vagy ahogyan arról egyesek időnként szupperlatívuszokban beszélnek. A tudományok népszerűsítése nem mindenkor találkozott a feltétlen érdeklődéssel, s ha a korszerűség követelményével mi is egyetértünk, a szórakoztatásra irányuló törekvések becsempészését a líceumok műsorába annál kevésbé tartjuk helyénvalónak. Viszont, ha figyelembe vesszük azt, hogy a magyarországi szabad tanítás legtöbb intézménye kénytelen-kelletlen gyakran tett engedményeket ez irányban, illuzórikus lenne elvárni, hogy azokra ne kerüljön sor vidékünkön, ahol a kultúra oltárán hangoskodásban, szóban nagyon sokat áldoztak ugyan, de a tettek mindig valahol a zsiros földek felszínén küzdöttek egy talpalatnyi területért, és ádáz küzdelmet folytattak egy csöppnyi megértésért.

Nem minden Szabadkán megjelenő újság fogadta el egyértelműen az egyesület munkáját. A helyenként és időnként „legkatolikusabb városnak” nevezett Szabadkán akadtak szépszerével olyanok, akik e felől nem engedtek kétséget hagyni, és ennek szellemében reagáltak, ha a líceumi előadások hit szempontjából netalán kifogásolnivalóra adtak alkalmat. Így rögtön az elsőt, az 1899. november 12-it, a majom—ember

rokonságot szellőztető előadást (Bibó-Bige György: *Az emberi művelődés kezdete*) a Néppárt lapja egy vezércikkben meg is támadta.²²⁵ A támadásra a szerző a *Bácskai Újságban* válaszolt. A megjelent írással kapcsolatban a felekezeti szempont hangsúlyozását rótta fel, melyre a válasz nem sokáig váratott magára: „Bibó a tudományos alapot nélkülöző darwinizmusnak nagyobb bizonyító erőt tulajdonított az ember származását illetően, mint a vallás illetve biblia adatainak, melyeket költött dolognak minősített.”²²⁶

A november 26-i második előadónak (Rorák Imre, dr.: *A nőkérdés és a középosztály*) már több szerencséje volt. Az előadásról szóló közlemény hangsúlyozza, hogy az eddig közzétett kifogások nem a felolvasások „céljai ellen szólnak, hanem némely állítás ellen.” Nézetük szerint Rorák értekezése megfelelt a célnak, mert a női hivatás eszményképe valóban nem lehet más, mint a család és az anyaság.²²⁷

A líceumi előadások harmadik évfolyamának kezdetekor a *Szabadka és Vidéke* nem mulasztotta el ismét felhívni a szervezők figyelmét arra, hogy a tudományos jellegű előadások gyakran ellentétben állnak a hit igazságaival. Utasításokat ad az elkövetkezőkre nézve: hogyan fér el egymás mellett a tudományos igazság a bibliai igazságokkal. „A tudomány ez időszaki állása olyan, hogy hadi lábon áll a hittel, főjellege a pozitivizmus s iszonyodik a természetfölöttinek még a kiejtésétől is, csak a természet kell neki, amit tapinthat, megmérhet, részekre bonthat: ezt emeli az oltárra, behozza a művészetbe, a költő dalok közé, az élet minden funkcióiban, csak hogy a végtelent kikerülje és elfelejtthesse.

Mi legyen tehát a feladatunk a tudomány művelésében, s midőn annak rejtett kincseit népszerűsítve a nagy közönség rendelkezésére bocsátjuk? Az a mi a zürichi politechnikum homlokzatára van írva: »Numine indole, labore imeptu, studio perseverantil« Istennek, képességgel, lelkesüléssel, kitartással kell dolgozni! A tudomány adatait párosítani a metafizikával. A tudománynak be kell állítani a világba a lényeges és szükséges igazságról való meggyőződést, mikor rámutat az igazságnak örök és változatlan alapjára: az Istenre.”²²⁸

Különösen félti a vezércikkíró az ifjúságot, mert az ilyen pusztán tudományos pozitivistá szellemben való nevelés kihatással lehet arra, hogy megfertőzvé az ifjúságot, annak egyes tagjai a nihilizmus vagy anarchizmus híveivé szegődnek.

Lukácsi István hittantanár 1902. február 2-án megtartott előadását a *Magyar művészvilágról* nagy elismerésben részesítette a *Szabadka és Vidéke*. Ennek az előadásnak az volt a célja, hogy Szabadkán a szépművészetek számára egy „szentélyt” építsenek fel, esetleg egy művésztelep létrehozása is számításba jöhetett volna. A festők valószínű szívesen támogatnának egy ilyen kezdeményezést, hiszen Szabadkának jó fekvése van, érdekes vidék. A városnak is nagy erkölcsi hasznot jelenthetne egy, a nagybányaihoz hasonló művésztelep működése, hiszen a művészet vezeti a társadalmat „az erkölcsi megtisztuláshoz, ... és az eszmények oltárához. ... Ilyen szempontok magaslátán állva hazafiúi kötelesség a képzőművészet felkarolása s nemzeti missziót teljesítenek, kik a szépművészetek pártolása által arra hatnak, hogy a széépérzéke

s az eszményiség szétterjedjen a társadalom minden rétegében, mint ahogy az élesztő kovász áthatja a kenyérlisztet.”²²⁹

A katolikus Néppárt, amint látjuk, mindaddig hajlandó volt támogatni a líceumi előadásokat, míg az ott hirdetett eszmék nem kerültek ellentétbe a klerikális reakció által hirdetett merev, dogmatikus hit-igazságokkal. Sőt, az idézett cikkben már helyet kap a magyar kultúra nemzeti, missziós jellegének, feladatának hangsúlyozása is, mely a későbbiek folyamán mind sokrétűbb megfogalmazást nyert a szabad tanítás feladatai között.

A *Szabadka és Vidéke* ugyanakkor minden alkalmat megragadott arra, hogy a haladó szellem erkölcsiségét megkérdőjelezze, minden rendelkezésére álló eszközzel üldözze. Pásztori Endrét, a főgimnázium helyettes tanárát (aki a líceumban is aktívan tevékenykedett) nyíltan támadta a helybeli katolikus sajtó, miután az nemcsak hogy kilépett a szerzetből, de „hitét is elhagyta”. Közben a gimnáziumhoz folyamodott állása megerősítése céljából. „Reméljük, hogy ez nem történik meg a szabadkai katolikus ifjúság vallásos és jellemes nevelésének nagyobb dicsőségére” — írta a lap többek között.²³⁰

L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században* című munkájában megemlíti: „Szabadkőművesek kezdeményezték a Szabad Lyceum, a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolája, a Széchenyi Társaság alapítását, fenntartásukban pedig kiemelkedő szerepet játszottak. A szabadkőművesek részben alapítói, részben tagjai voltak a Galilei-körnek, amely azután résztvett a polgári demokratikus forradalom előkészítésében.”²³¹

Nem kell csodálkoznunk tehát, ha a *Szabadka és Vidéke* című lap köre tömörülők (miután már eddig is sok esetben szemére vetették a líceumi előadóknak azt, hogy felolvasásaik tárgya és módja több esetben ellentétben állt a bibliai igazságokkal), sokszor megkérdőjelezték a líceumi előadások létjogosultságát abban a formában, ahogyan azok kialakulóban voltak az első két-három évadban. Az 1902. június 29-én megjelent vezércikk (Apolló tollából) a „szabad kritika” alcímet viseli. Írója megjegyzi: „Napjainkban a közművelődés terén feltűnő jelenséget képeznek a szabad líceumok.” Sokan „a rossz nyelvek!” azt állítják, hogy a szabad líceumok tulajdonképpen, szabadkőműves-meetingek, melyeknek célja „a szabadkőműves eszmék elhintése”, ezért is foglalkozik velük a cikkíró. Szerinte: „a szabad líceum olyan kulturális intézmény, a hol szabadon szabad tanítani, előadni, hirdetni mindenféle tanokat, eszméket, elveket, nézeteket — csak józanon és okosan legyenek bekötve.” Az előadások hasznosságáról is kifejti nézeteit: „Fizikai haszna az, hogy van mivel eltölteni egy-két órát, még talán szórakozunk is. Szellemi és erkölcsi haszna annyiban lehet, a mennyiben üdvös tanokat hirdet, helyes eszméket terjeszt.”²³²

„Apolló” a zombori líceumi előadásokat említi „elrettentő” példaként (!), epés megjegyzések kíséretében. A zsidó származású Kiss József fellépésének az volt a haszna, hogy a zomboriak megtudhatták: Kiss József költő. Gózsdu Elek Chopin előadása „nagyon szecessziós” volt. Rácz Soma, tanár és nevelő létére, német filozófusok elveit hirdeti, „kik majdnem mind atheisták voltak.” Széký István tanár a tudományok

csoportosításáról értekezett, és megállapította, hogy a hittan nem tudomány. Dr. Kabos Márton a darwinizmusról tartott előadást, minek során kifejtette azt a nézetet, hogy az ember a pávián majomtól ered.

„Apolló” nem támadja ugyan közvetlenül a tudományos igazságok terjesztését, nehogy szűklátókörűséggel, maradisággal vádolhassák, de az „üdvös tanok” hirdetése mellett száll síkra, melyek nem állnak ellentétben a veszélytelen tudományos igazságokkal fűszerezett keresztényszocialista tanokkal. A művelődésre való törekvés igényét ebben a korban már nem lehetett semmibe venni, de a tudományos haladás ellenzői minden eszközt megragadtak, hogy a felvilágosítás munkáját megnehezítsék, szűk korlátok közé szorítsák, és a még mindig erősen ható egyházi tanok segítségével olyan irányba tereljék, amely megfelel az általuk fenntartott társadalmi-politikai viszonyoknak.

A szabadkai szabad líceum alapszabályok nélkül dolgozott. A harmadik évad után az előadások szervezői elérkezettnek látták az időt, hogy a megkezdett, sok esetben sikeresnek is mondható tevékenységet egyesületi úton folytassák tovább. A *Bácskai Hírlap* „Qu” aláírású cikkírója 1902 májusában vezércikket írt, melyben kifejtette: különféle egyletek alakulnak az utóbbi időben, melyeknek célja „felrázni a szunnyadó társadalmat eddigi apáthiájából, s a haladás, az önművelődés terére vinni.”²³³ A szabad líceum Szabadkán nem mint egyesület működött: „csak ügybuzgó embereknek a cél megvalósítására történt tömörülése” volt, alapszabályok nélkül.²³⁴ Az önművelésre vágyók számára nincsenek meg a szükséges feltételek: közintézetek, nyilvános múzeumok, nagykönyvtárak dolgában „sehogysem állunk” — állapítja meg a vezércikk írója, majd így folytatja: „A mi kulturális életünk a kezdet legkezdetén van... A mi városunk még nem érzi a szükségét az önművelődésnek.”²³⁵

„Qu” a szabad líceum feladatának tartja a kulturális élet megszervezését a városban. Ennek az intézménynek kell „bele oltani a közönség lelkébe a szép, a nemes iránti szeretetnek a magvát, s ez van hivatva azt a magot nagyra nevelni, városunk kulturális életét megteremteni.” E cél megvalósításához nem elég a jó szervezés és munkaprogram, a nagyközönség részéről „Támaszra, buzdításra, elismerésre... van” szükség.²³⁶

A következő, újságban közölt hír arról értesíti az olvasót, hogy a Kosztolányi Árpád által vezetett november 10(?)-i tanácskozás kimondta: a líceum egyesületté alakul át. Az alapszabályokat már szintén elkészítették. Kiszélesítik a tevékenységet, de működésük keretéből kirekesztik az aktuális politikai kérdések megvitatását. A „politikával betelt közönséget nemesebb eszmékkel” kívánják megismertetni. A líceum egyesülete ismeretterjesztő intézmény, mely „iskolája a népszerűsítő tudományosságnak”.²³⁷ A szabadkai líceum tehát a hivatalosan elismert és támogatott szabad tanítás kiszolgálójává szegődött már akkor is, amikor a politikamentességet hangsúlyozták az alapítók. A hiányzó felső leányiskolát is a líceumi előadásokkal akarták pótolni.

Az egyesület-alapítással kapcsolatos terv megvalósítása azonban még váratott magára. Az alakuló közgyűlést nem hívták egybe sem 1902-ben, sem 1903-ban. Valószínű, az érdektelenség, a közöny, a kellő támogatás hiánya még egy időre elodázta a szabadkai líceum hivatalos megszűlését.

A Katholikus Legényegyesület éppen ebben az időszakban (1903-ban) rendezett ún. ismeretterjesztő előadásokat, melyekre nemcsak a tagokat, de a nagyközönséget is meghívták.²³⁸ A felolvasásokat este 8 órai kezdettel tartották az egyesület nagytermében 1903 februárjától kezdődően. Többek között a pápaválasztásról, a táplálkozásról, Petőfi költéséről, az egyházi zenéről értekeztek Szabadka városának hithű katolikusi, s nem maradtak ki a társas vacsorák sem az önművelődésnek ebből az egyház által is támogatott formájából.²³⁹

A szabad liceum ügyét az egykori kezdeményezők nem engedték elveszni. A rövid idejű megtorpanás után 1904 szeptemberében újra felvették a megbeszélések fonalát, 13-án délután a főgimnáziumban előértekezletet tartottak, melynek központi kérdése a „hogyan tovább” volt.²⁴⁰ Kosztolányi Árpád ismertette az addigi kísérletek sikertelenségeinek okait. Legfőbbként a kellő pártolás hiányát említette, s egyben hangsúlyozta, egyesület alakítása szükséges, hogy zavartalanul folytathassák a megkezdett munkát. A szeptember 27-i összefüvetlen az alakuló közgyűlés összehívását sürgették. Az október 10-i értekezleten (Kosztolányi Árpád elnökelete alatt) megállapították, hogy a közművelődés előmozdítására a szabad liceum hívatott. A megalakítást előkészítő bizottság az alapító és pártoló tagok névjegyzékének összeállítását is szorgalmazta.²⁴¹ A *Szabadkai Közlöny* 1904. 44. száma hírt közölt arról, hogy a szabad liceum jelentkezési ívét (október 30-ig) 150 írták alá, az alapszabályokat is megvitatták, és az alakuló közgyűlés napja november 6-án lesz a Nemzeti Kaszinóban, melyre külön meghívókat is készítettek.

A november 6-i közgyűlés eredményeként végre megszületett a szabadkai Szabad Lyceum-Egyesület, melynek elnöke dr. Milkó Izidor, alnökei pedig dr. Bölits József kultúratanácsnok és a már akkor „tudós professzornak” nevezett Toncs Gusztáv lett. Lukácsy István (pap) lett az új egyesület titkára, Loósz István gimnáziumi tanár a könyvtáros, dr. Békeffy Gyula az ügyész, dr. Taussig Izso pedig a pénztárnok. A húsztagú igazgató-választmány tagjai között találjuk Kosztolányi Árpádot, dr. Csillag Károlyt, Pásztori Endrét, Bibó-Bige Györgyöt stb.²⁴²

Ugyancsak a *Bácskai Hírlap* 1904. november 8-i száma közli dr. Bölits Józsefnek, a két éve megválasztott kultúratanácsnoknak a *Bácsország* vasárnapi számában megjelent *Decentralizáljunk* című cikkét, melyben a szerző kifejtette: „A művelődés intenzitásával pedig egyenlő jelentőségű nálunk annak fajmagyar jellege, mert csak ez biztosíthatja a magyarság fölényét.” Szükségesnek tartja Bölits, a kultúratanácsnok, „a kulturelemek” vidéki gócpontok szerinti tömörülését, miután a főváros hatását gyengének minősíti. Véleménye szerint a politikai pártalakulások, a nemzetiségi kérdés, a vallások szerinti csoportosulások akadályozzák a „fajmagyar kultúra” megteremtésére irányuló törekvések megvalósítását. Ezért kell megteremteni a vidéki kulturális központokat, „melyek a saját légkörükbe fejlődnek”, ennek érdekében kell megalakítani a szabad liceumot is.

Amint látjuk, a Szabadkán újonnan megalakítandó liceum feladatai 1904-ben a hivatalosan elismert és propagált szabad tanítással kapcsolatos célkitűzések jegyében kívánták létrehozni. Központi helyet kapott a fajmagyar művelődés mint legfontosabb követelmény, míg a szabad-

oktatás valódi értelmét, a népműveltség színvonalának emelését meg sem említi a város új kultúrthanácsnoka.

A *Szabadkai Közlöny* november 27-i száma a jóváhagyott alapszabályokról szólva közölte, hogy a Városi Tanács a belügyminiszterhez továbbította az aktákat.

A megalakulást követően Toncs Gusztáv (aki tulajdonképpen a legtöbbet foglalkozott a szabad líceum megalakításának gondolatával, s a *Bácsország* szerint „az ő komoly agitálásának az eredménye az érdeklődés, a mely már eddigelé föl keltett az ügy iránt”²⁴³) *Új közművelődési egyesület Szabadkán* címmel jelentetett meg cikket a *Bácsország* hasábjain, melyben többek között vázolta az egyesület célkitűzéseit: „a tudományok népszerűsítése, a művészetek iránt való érdeklődés terjesztése és a népnevelés továbbfejlesztése magasabb fokozatban”.²⁴⁴ Egyben kifejtette a kétéves szünet beálltával kapcsolatos nézeteit is: „Szerintünk, annak a bajnak, melyet a kulturális érdeklődés gyors kimerülésének neveztek el, a forrását másutt kell keresni, abban, hogy az egyéni erő, melyek a kulturának társadalmi úton való terjesztésére volnának hivatva, nem csoportosulnak, nem szervezkednek; az értékes erő magukban, egymástól elszigetelve állanak, minek folytán társadalmi feladatok megoldására nem képesek.

Ez volt a baja a régi Szabad Lyceumnak is; — nem volt szervezve.”²⁴⁵

A *Bácsország* 1904. október 2-ai száma *A megyei szabad lyceum* címmel jelentetett meg egy cikket, melyben arról van szó, hogy a szabadkai egyesület „valószínűleg csak előkészület lesz egy újabb nagy akciónak, amely oda fog törekedni, hogy a megyei szabad lyceum egyesületet megteremtse. Ennek a megyei szövetkezetnek lenne hivatása nálunk Bácsországban megkezdeni azt a közös szellemi életet, amelyről már oly rég ábrándozunk.”

Az 1904. november 27-i *Bácsország* is a Bácsmegyei Líceum-szövetség megalakítását sürgeti. A cikkíró kifejti, hogy a megyének tulajdonképpen csak egy városában, Zomborban működött zavartalanul a líceum köszönve Gozsdu Eleknek. Az ottani előadások közérdekű eseményszámba mennek, nagyszámú közönség látogatja őket. „A legújabban azonban felmerült az a jó gondolat, hogy a megye nagyobb városainak líceum egyesületei egymással szövetkezzenek, vagyis alakítsák meg a megyei szövetséget.” A cikkíró egy Zombor, Szabadka, Baja, Zenta és Ó-Becse városok közötti szövetséget javasolt. A líceumi szövetség alapítás gondolatával a továbbiak során nem találkozunk. Itt előljáróban azonban megemlíti, hogy Torontál vármegyében ugyanebben az évben a megye területén szervezett líceumi előadásokat egy intézmény, a Közművelődési Egyesület égisze alá helyezték, s a továbbiak során, a világháború befejezéséig, a líceumok fiókegyesületek formájában dolgoztak az „egységes magyar nemzeti művelődés” megteremtésének ihletében.

Az is megállapítható ezzel kapcsolatban, hogy miután a zombori líceumi tevékenység alapjai elég szilárdnak bizonyultak, a szabadkaiak nem bízván egészen az újabb kezdeményezés sikerében, a szövetség-alapításban látták biztosítékát annak, hogy végre megvalósíthatják a tervszerű népművelés álmát. Valószínű, nem rajtuk múltott, hogy az integrá-

ció eszméje nem talált meghallgatásra. Ezzel kapcsolatban emlékeztetni szeretnénk Gozdsu Elek magatartására (melyről már írtunk²⁴⁶): a szövetségalapítást nem tartotta helyénvalónak, ha az csak azért volt szükséges, hogy egy már jól működő intézmény a másik, csak alig tengődő egyesület tevékenységét esetleg elősegítse, fellendítse.

A szabadkai Szabad Lyceum-Egyesület elnöke, dr. Milkó Izidor 1904. november 24-i keltezéssel továbbította az elfogadott alapszabályokat a Városi Tanácshoz, mely november 28-án elküldte azokat a belügyminisztérium illetékes szerveihez. A belügyminisztérium 1905. január 4-i leiratában közölte Szabadka szabad királyi város közönségével, hogy az alapszabályokat jóváhagyta, melyről a polgármester január 20-án értesítette az egyesület elnökét.²⁴⁷

Az egyesület neve Szabadkai Szabad Lyceum-Egyesület volt, s ez az elnevezés került pecsétjének köriratára is. A második pont meghatározta: „Az egyesület célja, hogy fölolvasások —, szabad előadások — és esetleg művészeti előadásokkal Szabadkán a közművelődést előmozdítsa, közhasznú ismereteket terjesszen, a felsőbb népnevelés érdekeit szolgálja, s a művészetek iránt érdeklődést keltsen.

A felolvasások és előadások rendezéséről és beosztásáról az ügyrend intézkedik.”

Az egyesületet a harmadik pont értelmében működő, tiszteleti, alapító és pártoló tagok alkották. A 4., 5., 6. és 7. paragrafus a tagok jogairól és kötelezettségeiről szólt. A 11. pont kimondja, hogy az egyesület ügyeit a közgyűlés, az igazgató-választmány, a végrehajtó bizottság és a tisztikar intézi. A továbbiakban szó van a fent említett szervek feladatairól. A rendes évi közgyűlés minden évben egyszer „legkésőbb január hó utolsó vasárnapján tartandó.”²⁴⁸ A rendkívüli közgyűlés összehívásának feltételeiről a 14. pont rendelkezik. A végrehajtó bizottság hatáskörét a 21. sz. a.), b.), c.), d.) és e.) pontjai határozták meg. Ennek a bizottságnak az volt a feladata, hogy kiiclölje az előadókat és meghatározza az előadások sorrendjét, ugyanakkor ellenőrző szerve is az egyesületnek: „joga van a fölolvasandó kéziratba betekinteni, s a mennviben a tartandó felolvasást akár tartalmánál, akár pedig formáianál fogva nyilvános előadásra nem tartia alkalmasnak: joga van a fölolvasás engedélvezését megtagadni vagy egyes részek megváltoztatását elrendelni.”²⁴⁹

Az Alapszabályok 29. és 30. pontjai rendelkeznek az egyesület iövedelme és vagvona felöl is, a 31. és 32. paragrafus pedig a feloszlás körülménveit tárgvalia. „Föloszlás esetében az egyesület vagvona Szabadka sz. kir. városnál helvezendö el »Szabad-Lyceum-Alap« címen s mindaddig tökécsítendö míg a városban azonos vagy hasonlő czélú magyar közművelödési intézmény nem alakul.”²⁵⁰

Az Alapszabályok elfogadásával kapcsolatban meg szeretnénk jegeyzni, hogy nem minden paragrafussal értettek egyet az alakuló közgyűlésen jelenlevők. A legvitatottabb kérdés a 21. sz. e.) pontja volt, melynek törlését többen kérték, közöttük Bibó-Bige György és dr. Csillag Károly is, mert véleményük szerint az egyenlő a szabadgondolkodás korlátozásával, jele a felolvasók személye iránti bizalmatlanságnak.

A kialakult vita eredménye azonban mégis az lett, hogy a 21. sz. e.) pontja megmaradt.²⁵¹

Az Alapszabályok jóváhagyását az első, most már az egyesületet megnyitó ülés megszervezése követte. A *Bácskai Hírlap* továbbra is éber figyelmet tanúsított a líceum ügye iránt. A *szabadkai Szabad Lyceum-Egyesület* címmel 1905. január 15-én tett közzé újra egy részletes tudósítást, melyből megtudhatjuk, hogy a megnyitó ülést február 3-ára tervezték. „Minden számottevő vidéki városnak régen megvan már a maga irodalmi, tudományos társasága” — állapítja meg a cikkíró. Életszükségletté vált már az irodalom, a tudomány, a művészet élvezete, melyet a vidéki városok kulturális egyesületei biztosítanak a nagyközönség számára. A szabad liceum. a legszerencsésebb intézményes forma ennek a célkitűzésnek megvalósítására, „nem arisztokratikus egyesület”, hanem a nagyközönségért létesített, „azért létező, sőt azt magába foglalo társaság: valóságos demokrácia. (...) Utiles cum dulci, a hasznosat a kellemessel: ezt az elvet valósítja meg az egyesület minden előadása, estélye, felolvasása” — írja többek között a *Bácskai Hírlap*.

Egy újabb, január 31-i tudósítás szintén a megnyitóval foglalkozik. Megjelöli annak helyét (a Nemzeti Kaszinó dísztermét), közli a felolvasók nevét (dr. Milkó Izidor, dr. Veszely Ödön és Lukácsy István), és hírt ad a felolvasásokat követő társas vacsoráról is, mely nélkül a századforduló kulturális eseményei (legalábbis ami az indulást illeti) elképzelhetetlenek. S ha eddig erről nem is esett sok szó, a február 2-i felhívás kijelenti: „A Szabad Lyceum az egész szabadkai társadalomé s az egyesület mindenkit örömmel üdvözlő felolvasási estélyein, aki érdeklődik a kultúra iránt.”

A megnyitón Bezerédy István főispán és dr. Biró Károly polgármester is megjelent. „Talán túlságosan is előkelő képe volt a teremnek, mintha nem a Szabad Líceum előadására, hanem művész-estélyre gyűlt volna össze a közönség. (...) Mert végre a Kaszinó nem demokratikus intézmény s az estélyi öltözék a társadalomnak sok igen becses elemét feszélyezi a megjelenésben” — írta a tudósító.²⁵²

Márpedig a líceumot demokratikus intézményként hirdették, s azok érdeklődését is meg akarták nyerni, akik híján voltak az estélyi ruháknak. Így már maga a megnyitó akarva-akaratlan bizonyos megkülönböztetés melegágya lett; a valóban szabad tanításra szorulókat kizárta köreiből. A vagyonnal nem rendelkezők, a kötelező iskoláztatás által is elhanyagolt, kétkezi munkából élők nem ekkor, sem később nem találhattak otthonra a líceumi előadásokon.

Dr. Milkó Izidor elnöki megnyitójában hangsúlyozta: „(...) a Szabad Lyceum-Egyesület mint Egyesület először lép a közönség elé, s részt kér abból az éppen nem könnyű, de várható eredményeiben hálásnak ígérkező munkából, mely az általános műveltség fejlesztésével s a jelenkort foglalkoztató és irányító eszméknek az ismertetésével jár.”²⁵³

Itt még általánosságban beszélt a szabad tanításról, de a következő sorok már bizonyos megkorításokat is tartalmaznak. A műveltségről szólva az elnök megállapítja, hogy az szabaddá, a tudomány pedig hatalmasá teszi a nemzeteket, s ennek tudata további művelődésre serkent. „Mert az erudíció bármely magas fokán álljon valamely egyén, bármely

művelt legyen valamely közönség, s a műveltség és tudomány birtokában bármi függetlennek és hatalmasnak érezze magát az egyén s a társadalom, — bizonyos mégis, hogy ebbéli szellemi erényeinek a növekedésével a szabadsági s a hatalmi érzete is növekedni fog.”²⁵⁴ Itt lényegében arról van szó, amit az úri Magyarország képviselői akartak megvalósítani a szabad tanítás révén: 1.) elhíttetni, hogy a műveltség segítségével megszüntethetők az egyes társadalmi rétegek között fennálló különbségek; 2.) megteremteni az egységes magyar nemzeti kultúrát az országban, s annak fölényéről meggyőzni a nemzetiségeket; 3.) elhíttetni azokkal, akik e kultúra híveivé szegődnek, hogy „hatalmi érzetük” meg-növekedik. Mert mit is mond a továbbiakban Milkó: „csak művelt nemzet lehet elsőrendű nemzet, s... világuralomra s háborúban győzelmekre csak az a nép számíthat, a mely nemcsak szuronyok erdeivel és ágyúk battériáival, de tudományos fejlettségével is tud imponálni.” Szerinte: „ahhoz, hogy egy nemzet művelt legyen s így részt vehessen a munkából, mely kulturális haladásra s így szabadságra és hatalomra vezet, nem elegendő bármekkora nagy számú kiváló tudós, s nem elegendő azoknak akárhány társasága és akadémiája sem, ahhoz a *nagy közönségnek* művelődésre való vágya s a tudományos haladás iránti érdeklődése szükséges. A nemzetek hatalma és nagysága kevésbé függ egyes, bármi nagy tudósok tudományától sem mint az egész nemzet átlagos műveltségétől...” A Balkán államok „kilátástalanságával” szemben Milkó „a nyugateurópai kulturnépek kedvező chance-aival” való sikeres „megküzdhetőséget” kínálja fel.²⁵⁵

Ezeknek a kultúrmissziós feladatoknak teljesítésében első helyen állnak a szabad egyetemek, university extension-nek, szabad líceumok.

S most lássuk, milyen módon akarja Milkó működtetni a szabadkai líceumot: „De azért szó sincs róla, hogy a mi kezdő egyesületünk a közönség iskolája akarna lenni, s hogy működő tagjaink *tanítani* akarnák azokat, akik előadásainkon megjelenni szíveskednek. Ez a fenhéjazó gondolat távol áll ama szerény férfiak csoportjától, akik itt felolvasások tartására vállalkoztak. Mi csak a művelődés és a tudományosság iránti érdeklődést óhajtjuk felkelteni és ébren tartani. Ne is tekintsék, kérem, azt a helyet, ahonnan a szavunk hangzik, katedrának — egyes érdemes és tudós férfiak előadásait kivéve —, hanem csak felolvasó asztalnak, ahonnan intim csevegés formájában az az ösztönzés szól önökhöz, hogy a saját magunk, s a fiaink és leányaink nemzeti szellemben való művelése által emeljük erőnkhez és tehetségünkhöz képest szeretett hazánk műveltségének színvonalát.”²⁵⁶

A líceum elnöke nem akarja megsérteni az összegyűlt estélyi ruhás hallgatóságot. Tanulás helyett intim csevegést kínál fel nekik. De az ott és akkor összegyűlteket nem is vártak mást ettől az új intézménytől, mind-össze annyit, hogy a téli hónapok eseménytelenségét egy-egy felolvasáson való megjelenéssel élénkebbé tegyék, s ily módon áldozzanak a közművelődés oltárán, nehogy a kívülállók továbbra is műveletlenséggel vádolják őket. Mint mindig, ha komolyabb kultúrtörekvések megvalósításáról volt szó, megelégedtek a látszattal, anélkül, hogy a dolgok lényegét tartották volna szem előtt. A közügyekért hozott áldozatokról

sokkal többet szónokoltak, mint amennyit valójában tettek a feltüntetett célkitűzések érdekében.

Milkó a magyar leányokra, a magyar asszonyokra és a magyar anyákra hivatkozik, tőlük várja el a megnyitó beszédben vázolt feladatok megvalósítását. Ezért mondja: „ügyünket városunk minden komoly tényezőjének, de különösen hölgyeink pártfogásába és szeretetébe ajánljuk, kérvén őket, hogy törekvéseink méltányolásával és előadásaink szorgalmas látogatásával legyenek ők is buzgó dolgozótársai a magyar közművelődésnek.”²⁵⁷ A férfi dolga elsősorban a kenyérkeresés, az anya helye a családban van, tőle függ a gyermekek szellemi és erkölcsi nevelése. Ezért fordul megkülönböztető figyelemmel a nőkhöz, kiktől elvárja, hogy „a művelődésnek elhintett magvait vigyék magukkal otthonukba, a magyar családokba, s az itt hallott eszméket oltsák be a jövő generációkba.”²⁵⁸

A megnyitó beszédet két rövidebb felolvasás követte, majd a megjelentek nagy része ünnepi vacsorára volt hivatalos, melyen a szokásos pohárköszöntők is elhangzottak, fennen hirdetve a kultúra győzelmét, amely „a magyar nemzeti állam kiépítésének legbiztosabb eszköze.”²⁵⁹

A líceumi felolvasásokat a továbbiak során a gimnázium dísztermében tartották. A *Bácskai Hírlap* 1905. február 19-i száma tanúságképpen ezzel kapcsolatban megállapította: ne tartsanak több líceumi előadást a Nemzeti Kaszinóban, ahova csak frakkos urak és „fényes hölgyek” járnak. A legalkalmasabb hely mégiscsak a gimnázium díszterme, „ahová mindenki elmegy, azok is, akiket zseníroz a kaszinó fényes tükörterme, meg a frakk és smoking.”²⁶⁰

A líceumi előadások meghirdetett demokratizmusával, úgy tűnik, egy kissé baj volt. Erről cikkezett a *Bácsország* is, miután előljáróban megállapította, hogy a líceum közönségének legnagyobb részét a hölgyek és serdülő lányok alkotják. „Ebből mi a tanulság? A Szabad Lyceum kellemesen pótolja a fővárosban létező országgyűlési karzatot, hova mint egy kirakatba, összesereglenek a város szépei, kiket legkevésbé érdekelnek a honatyák tózszerű beszédei vagy komoly vitái. Főcél, hogy elegánsan felöltözve megjelenhetnek ott, hol ők alkotják a látnivalót.” Az előadásoknak anyagi haszna ugyan van, tudással már kevésbé találkozni, a felolvasottak sem alkalmasak arra, hogy az ismeretekben jelenlevő hiányokat pótolják, bővítsék.²⁶¹

Lényegében itt a Milkó által meghirdetett programot kritizálja a cikkíró, aki a líceumi előadásoktól elvárja, hogy azok tudományos célt szolgáljanak, mert a kulturális színvonal javítása, emelése csak komoly tanulással érhető el, nem pedig „intim csevegés”-sel. A népszerű, ingyenes előadásokat kéri számon a már idézett cikk, akkor majd megérdemli az intézmény azt „a hangzatos nevet”, amelyet már eddig is viselt.

Nem lévén Szabadkán ebben az időben felső leányiskola, még az 1905-ös év folyamán dr. Békeffy Gyula felvetette azt a gondolatot, „hogy a Szabad Lyceum a felsőbb népnevelés szolgálatában állván egy hazafias jellegű tovább képző felsőleányiskolai tanfolyamot létesítsen olyan leányok számára, akik a polgári iskola négy osztályát elvégezték, de általános műveltségüket mélyíteni és szélesebb körűvé tenni kívánják.”²⁶² A továbbképző tanfolyamot „az angol oxfordi egyetem hasonló

intézményének mintájára” szerették volna megszervezni.²⁶³ Dr. Bölits József kultúr tanácsnok, a líceum alelnöke, 1905. szeptember 20-án nyitotta meg ünnepélyes keretek között az új tanfolyamot a belvárosi elemi népiskola dísztermében.²⁶⁴

Az 1906. január 26-án megtartott rendes évi közgyűlésen többek között megállapították, hogy a rendelkezésre álló anyagi eszközök elégtelennek bizonyultak az egyesület által föl vállalt „kulturális sikeres teljesítésére,”²⁶⁵ ezért az 1906-os esztendőre 1000 korona segély folyósítását kérte az egyesület a törvényhatósági bizottságtól.

Az indoklásban többek között az Alapszabályok 2. paragrafusára hivatkoztak a kérelmezők, mely a magasabb népművelés ügyének szolgálatát is elő látta. Szerintük az elmúlt egy esztendő „bizonyosságot tesz arra nézve, hogy a Szabad-Lyceum nagyfontosságú kultúrpolitikai céljainak megvalósítása érdekében egyrészt állandó ismeretterjesztő felolvasó-cyclusok és előadások rendezésével, másrészt — áthatva a szükségérzettől, amelyet városunkban egy felsőbb leányiskola hiánya joggal okoz: egy a polgári iskolát elvégzett leánynövendékek számára szervezett magas színvonalú továbbképző tanfolyam felállításával és fentartásával: — tudatosan komoly és eredményes munkát végzett. — ... Ez a körülmény és céljaink jelentőségének tudata bátorít arra, hogy a tekintetes törvényhatósági bizottság elé a következő tiszteletteljes kérelmet terjesszem.” A segélyt nemcsak az 1906-os, de a következő évekre is kérte a Lyceum.²⁶⁶

Az 1906. május 31-én tartott rendes havi közgyűlésen a törvényhatósági bizottság a „Jutalmak és segedelmek” rovatban évi 500 korona segélyt szavazott meg a Lyceum számára „mindaddig, míg ezen felsőbb leánynevelő tanfolyamot fentartja.”²⁶⁷ A Tanács 12152/1906 szám alatt értesítette erről a belügyminisztériumot, amely a törvényhatósági bizottság döntését november 4-i keltezéssel jóvá is hagyta.

A tanfolyamot az 1906/1907-es idényben is megszervezték. A részvételi díj egész évre 200 korona volt.²⁶⁸ A *Bácskai Hírlap* 1906. augusztus 28-i száma felhívást tett közzé ezzel kapcsolatban, melyben közölte, hogy a tanfolyamra öt ingyenes hallgatót is felvesznek. A kérvényeket ezzel az ígérral szeptember 5-ig kell beadni a szerény anyagi helyzetű hallgatóknak, melyhez mellékelni kell az előképzettségről szóló bizonyítványt.

A tanfolyamon a következő tantárgyakat adták elő: „I. Világirodalom — hazai irodalom; II. Lélektan, erkölcs tan; III. Művelődéstörténet (a magyar is); IV. A chemia és physica főbb fogalmai (kísérletekkel); V. Angol, francia, német nyelv (Berlitz-módszer szerint); VI. Egészségtan; VII. Rajz, festés; VIII. Zene (elméleti és gyakorlati képzés)”²⁶⁹

A továbbiakra nézve az átnézett sajtóanyag nem tartalmazott részletesebb adatokat a leánynevelő tanfolyamokról. A Történelmi Levéltárban viszont a 49/1906 számú iratsomóban megtalálhatók az ezzel kapcsolatos dokumentumok az 1912-es és 1913-as évekből. Miután időközben Szabadkán is megnyitották az állami felső leányiskolát,²⁷⁰ a törvényhatósági bizottság a 257 kgy./1906 alatt hozott határozat értelmében nem folyósította tovább az 500 korona évi segélyt.

A Lyceum. április 29-i keltezéssel (10173/1912) kérvényt nyújtott be a törvényhatósági bizottsághoz, annak érdekében, hogy a segínyt továbbra is megkaphassa az egyesület. Az 1913. május 29-én tartott évi közgyűlés ismételten megvitatta a Lyceum kérelmét, és 8163/tan. 1913 számú határozatában kimondta, hogy Szabadka szabad királyi város Tanácsa elismeri a Lyceum „buzgó” és „eredményes” működését, és ezért 1912. január 1-től további intézkedésig a kért 500 korona kiutalását elrendeli. Ugyanakkor 16113 sz./tan. 1913 szám alatt felterjesztést nyújtottak be a belügyminisztériumhoz, hogy az a meghozott közgyűlési határozatot jóváhagyja, melyet 1913. november 10-i keltezéssel a miniszteri osztálytanácsos alá is írt.²⁷¹

Az 1906/1907-es évadból a Lyceumnak még egy kísérlete ismeretes. Valószínű, egyes haladóbb nézeteket vallók véleményének engedve (kik a líceumi előadások demokratikusabbá tételének érdekében már többször is nyilatkoztak a sajtó hasábjain) ún. ingyenes népakadémiai előadások megszervezésére vállalkoztak, melyeket a központi elemi iskola (Vörös-ökör iskola) dísztermében tartottak vasárnap délutánonként két órai kezdettel.²⁷² Az itt megtartott előadások „érdekes, közhasznú tárgyakból” állottak (A villamos áram gyakorlati alkalmazásai, A közgazdaság köréből stb.).

A szabadkai sajtóban megjelent tudósítások nem nyilatkoztak mindig elismerően a Lyceum működéséről. A tevékenységgel kapcsolatos nézetek összeütközéséről is beszélhetnénk: voltak akik a tanulás, a továbbképzés intézményének tekintették a líceumot, viszont mások a város társas életének felélénkülését várták el tőle elsősorban, amit bizonyítanak az egyes felolvasások után rendezett társas vacsorák és táncmulatságok a Bárány vendéglőben vagy a Nemzeti Kaszinóban. Az ún. úri közönség bármikor könnyen felcserélte a líceumi előadásokat egy szórakoztatóbb rendezvénnyel. Így Hentze Vilmos Abisszíniáról szóló előadását le kellett mondani, miután a kitűzött napon három szabadkai úri család zsúrt rendezett, s félő volt, „hogy a 90 000 lakosú” (!) város nem tud biztosítani elegendő hallgatóságot a meghirdetett felolvasásra. A helyi körülményeket ismerve, annak ellenére, hogy már kiplakátozták az előadást, le is mondták azt, nehogy az előadónak üres terem előtt kelljen fellépnie.²⁷³

Kertész Samu pl. azt követelte vezércikkében, hogy a meghirdetett Shakespeare ciklus helyett inkább aktuális problémákkal foglalkozzon a Lyceum.²⁷⁴ Dr. Révész Ernő, Braun Henrik, Havas Emil egy szabadkai Társadalomtudományi Társaság létrehozásán fáradoztak, és a gondolkodás szabadsága mellett szálltak síkra.²⁷⁵ A sok tervezgetés megint egy másfél éves szünetet eredményezett a Lyceum munkájában. Havas Emilnek a *Bácsmegyei Napló*ban közzétett véleménye szerint a Lyceum eddigi működése sikertelen volt (különben erről 1906-ban is írt a *Függetlenségben*). A hallgatók többsége gimnazista és tanítóképzős, akik „muszájból” látogatják az előadásokat. A Társadalomtudományi Társaság megalakításának eszméje is megbukott, mert a város képtelen befogadni a komolyabb hozzáállást igénylő kultúrtörökvéseket. A Lyceum is önképzőkori értekezések színhelye feltűnni vágyó irodalmi kompillátorokkal. Ezen változtatni kell, és „a tömeget érdeklő gyakorlati témákat” is mű-

sorra kell tűzni. „A társadalmi kérdéseket nem lehet úgy elintézni, mint az irodalmiakat. Itt a sommás eljárásnak kárát vallhatja a testület.” Nézetei szerint nem kell a „Murányi Vénusz esztetikai méltatása, sőt a Sekspir ciklus sem...”²⁷⁶

Ugyancsak a *Bácsmegyei Napló*ban jelent meg *Mi van a szabad Lyceummal? Alszik, vagy meghalt?* címmel egy cikk, amelyben ismételten arról van szó, hogy az egyesület „nem volt egyéb nagy gyerekek, szakállas bácsik önképzőkörénél”, melyet gimnazista és tanítóképzős diákok, szépasszonyok látogattak esetleg egy-egy gavallér kíséretében. „Más városban [viszont] munkásgimnáziumok vannak, népszerű tanfolyamok. A szabadkai lyceum olyan időben és olyan mederben tartotta előadásait, hogy azokról a nép eleve ki volt zárva.” Mindezek figyelembevételével, mégis hiányolja a cikkíró a líceumi előadásokat (melyek a *Bácskai Hírlap* 1908. november 17-i számában megjelent tudósítás szerint a főgimnázium nagy termének rendbehozatala miatt késnek), mert azok mégis valamiféle kulturális célt szolgáltak „az intelligenciának, a művelt osztálynak” szánt felolvasások révén. „És szomorúan jellemző Szabadkára, hogy senkinek se tűnik fel, hogy most hiányzik.”²⁷⁷

A *Bácskai Hírlap* 1909. március 7-i száma *A Szabad Lyceum reformja* címmel közölt tudósításában megállapította: a Lyceumot sok kritika érte, a *Hírlap* is az átalakítást sürgeti már két éve. Úgy döntöttek, hogy két szakosztályt alakítanak: a tagok tudományos és szépirodalmi csoportot alkotnak majd. A munkába az ifjú generáció is bekapcsolódik majd („ifjú írók és nem modernnek”), mely a modern szociális áramlatokban nőtt fel, Pikler Gyula, Jászi Oszkár, Apáthy István, Somló Bódog iskolájában.

A november 14-i közgyűlés ki is mondta a szakosztályok megalakulását, melyek alakító ülése november 24-én volt. A tudományos szakosztály elnöke Toncs Gusztáv, titkára Loósz István lett, míg az irodalmi részleg vezetésével dr. Vinkler Elemért bízták meg, a titkári teendőket pedig Havas Emilre bízták.²⁷⁸

A Szabad Lyceum 1910 januárjában kezdte meg újra az előadásokat. Annak ellenére, hogy egyesek az egyesület újjászületéséről beszéltek, a mai kutató lényegbevágó változásokat nem igen talál a meghirdetett programban. Az előadások tárgyköre gyakorlatilag kevés újdonságot tartalmazott, inkább a közönség felé tett engedményeket láthatjuk abban, hogy az elméleti jellegű írások mellett helyet kapott a képvetítés, Lányi Ernő Filharmóniai Társasága pedig zenei számokkal élénkítette a száraz, tudományos igénnyel készült előadásokat, és a helybeli tollforgatók is nyilvános fórumhoz jutottak végre, verseikkel, novelláikkal, drámáik felolvasásával szórakoztatták az egybegyűlteket. A „nép” ez alkalommal sem képviseltette magát, annak ellenére, hogy körében a művelődés utáni érdeklődés, annak vágya már jelen volt. Ezt bizonyítja a Szabadkai Kereskedő Ifjak Társulatában megindított lyceum-jellegű szakelőadássorozat, melyre 1910 elején került sor,²⁷⁹ de méginkább ezt a hiányt pótolták a „szocialista párt” által szervezett csütörtöki esti felolvasások a Munkás Otthonban.²⁸⁰ Kellemes időtöltés helyett a szabadkai társadalomnak ez a rétege a tanulást választotta, a hasznos ismeretek

megszerzésének lehetőségét, melyre nagy szüksége volt mindennapi munkájának elvégzése során.

Lényegében ezek a továbbképző tanfolyamok állottak legközelebb ahhoz a nyugati gyakorlathoz, mely a műveltség színvonalának emelésével párhuzamosan az anyagi jólét, az életszínvonal emelésének lehetőségét is előrelátta, hirdette. Amíg az ún. művelt középosztálynak (anyagi helyzetéből adódóan) szórakozást jelentett a líceumi előadásokon való részvétel, a mindennapi kenyeret kétkezi munkával keresők a társadalmi felemelkedés reményében keresték a továbbtanulás lehetőségét. A Munkás Otthonba járók viszont még ennél is többre törekedtek: ideológiai felkészültségre akartak szert tenni, melyre politikai harcaikban nagy szükségük volt.

S míg az országos sajtó a Haverda-pör kapcsán az *Ahol a bicska a legfelsőbb úr* című cikkhez hasonló tudósításokban az „úri közönség” véget nem szakadó kártyacsatáiról, hajnalig tartó mulatozásairól számolt be, a *Bácskai Hírlap* elégedetten állapítja meg: „Szabadkán van tehát kész kultúra, kiforrott európai kultúrélet.”²⁸¹ Mindenesetre egy dolog evidens: „az újjászületett” Lyceum társasvacsoráinak száma megnövekedett.

A helybeli *Bácsmegyei Naplónak* is megvan a véleménye a megreformált egyesület tevékenységéről. Formai szempontból valóban úgy tűnik, hogy a Lyceum programjában változás állott be: a XX. század elejének emberiségét izgató kérdések egy-egy előadás erejéig képviseltetik magukat a felolvasó üléseken, „de nem hallgathatjuk el ebben a szókimondó rovatban azt a meggyőződésünket, hogy a Szabad Lyceum naív irodalmármarkodása, a szocializmussal való élettelen flörtölés, vidéki tanárok és nagyságok szentimentális szórakozása, bóbiskolásra hajtó félhomályos teremben való ártatlan randevúzás — és éppen itt volna az ideje, hogy az igazi szabadoktatás érdekében is történjék valami Szabadkán.”²⁸²

A Munkás Otthonban viszont továbbra is rendszerezések voltak a felolvasások. A hallgatóságot nem a csalétkül felkínált társas vacsorák segítségével toborozták, hanem az őket érdeklő politikai, társadalmi kérdéseknek megvitatásával: a szociáldemokrácia és a népoktatás; a kommunista állam; a nagytőke válságai stb.²⁸³

A háború kitörésének évében szüneteltek a líceumi előadások. Az új, ún. „háborús ciklus” 1915. február 4-én kezdődött.²⁸⁴ Gisswein Sándor vendégszereplésekor Toncs Gusztáv megnyitóbeszédében vázolta a továbbiakra nézve a Lyceum célkitűzéseit. Hangsúlyozta a háború nem szabad, hogy elhallgattassa a múzsákat, de az egyesület bizonyos fordulópontra jutott. Eddig a „mindenek fölött megérlelt tudományos igazságok közlésére törekedett (!), most működésében új motívumokat, új célokat állítanak be.” Ellentétes felfogások, álláspontok ismertetésére vállalkoznak, melyeknek lényege a bemutatás, és nem az állásfoglalás. Agitációnak nincs helye a Lyceumban. „A mi eszményünk a tudományterjesztésében is: a tudomány szabadsága, mely a gondolkodás szabadságán épül fel, s eszményünk az olyan közönség, mely a szabad tudományból kíván táplálkozni.”²⁸⁵ Mint eddig is Tonccsal a jóhíszemű „polgári gondolkodó”²⁸⁵ szólal meg, aki a tudománnyal magáért a tudo-

mányért foglalkozik, nem pedig azért, hogy lemondva a semlegesség álláspontjáról, bizonyos osztályszempontokat figyelembe véve a tudomány eredményeit a gyakorlatban a haladás eszközeként tekintse. Lényegében, amikor a Lyceum megalakította szakosztályait, a tudományos csoport ennek szellemében működött, meddő tudományos tézisek ismertetésére vállalkozott, „a kevésbé radikális szociológiát választotta”²⁸⁷, veszélytelenül elfilozofálgatott az aktuális problémák témájára, s nem vett tudomást a körülötte lejátszódó erjedésekről, forrongásokról még akkor sem, amikor addigi steril világába becsapódott a rombolást, pusztítást előidéző embertelen világháború.

A szabadkai sajtó rendelkezéseimre álló évfolyamainak líceumi tudósításai arra engednek következtetni, hogy az előadásokat 1918. március 17-ig hosszabb-rövidebb megszakításokkal (a szénhiány miatt) fenn tartották. Ennek ellenére, hogy a felolvasások témái mind gyakrabban kötődtek a világháborús eseményekhez, a lényegét, a forradalmi változások küszöbönállását nem érintették. Az utolsó pillanatig a süllyedő, az eltűnő világ kereteiben való gondolkodás jellemezte az előadásokat. Míg a Munkás Otthonban a szocializmusról, a szocialista erkölcsstanról, a szociális témákról értekeztek, a Lyceumban hangversenyek, irodalmi estek, március 15-i ünnepélyek váltogatták egymást, a Széchenyi kultusznak áldoztak, s továbbra is kitartottak a mellett, hogy „a háború a magyarságnak e hazában vezető szerepre hivatottságát igazolta, hogy a hazai társadalom a hadban és a háború alatt nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbség nélkül egységesnek bizonyult.”²⁸⁸ Pedig akkor már az itt élő nemzetiségek (elsősorban a szerbek) csoportosan dezertáltak az albániai frontra, a munkásosztály itthonmaradt képviselői pedig Landler Jenő és a többi szocialista meggyőződésű pártaktivista előadásait látogatták, hogy megtanulják a háború utánra nézve, a szocializmus építésének ábc-jét.

Befejezésül foglalkozni szeretnék a szabadkai Szabad Lyceum-Egyesület műsorpolitikájának (ha tervszerű műsorpolitikáról egyáltalán szó lehet!) egyes jellegzetességeivel. Az egyesületnek az a tevékenysége, mellyel a helybeli sajtó a legtöbbet foglalkozott, csak részben felelt meg a lefektetett alapszabályok erre vonatkozó paragrafusaiiban megjelölt célkitűzéseknek. A Lyceum mindvégig a kis- és középpolgárság, a magát művelt középosztálynak nevező réteg ízlésének, igényeinek kiszolgálója volt, a felsőbb népnevelés ügyét csak ritkán (tanfolyamok szervezése) vallotta magáénak. Közönsége mindvégig a középiskolák diákjaiból, és a hölgyekből állott elsősorban. Az 1904/1905-ös, majd 1909/1910-es fordulat lényeges változásokat nem eredményezett. Az új generáció ugyan kiharcolta magának azt, hogy líceumi előadóként is ott szerepeljen a város művelődési életében, de a beigért új, modern szociológiai áramlatokon nyugvó, eredményesebb és céltudatosabb fellépést hiába keressük tevékenységükben: hozzáidomultak a nemrég még erősen kritikus módon szapult „szakállas bácsik” önképzőköri szintű rendezvényeihez. Verseikkel, elő nem adott drámaikkal, elbeszéléseikkel léptek fel, a tudomány úgy ahogy addig is, Toncs Gusztáv, Loósz István és mások értelmezésében jutott el a nagyközönséghez.

A líceumi tevékenységet elemezve helyénvalónak találjuk Lőrinc Péter megállapítását: „a bácskai tudományos hajlandóságú értelmiségiek

— követve Zombor és Szabadka belletristáit — inkább fordultak az irodalomtörténet és irodalomelmélet, vagy esetleg politikai történelem és régészet felé, sem mint hogy szociológiával foglalkozzanak.”²⁸⁹

Mind a háború előtti, mind pedig a világháború alatti előadások nagy részét az irodalomtörténet ihlette. A Filharmóniai Társaság létrejöttétől kezdődően a zene is központi helyet kapott a Lyceumban. A háború alatt, különösen 1915-ben, minden előadás a háború problémáival foglalkozott különböző aspektusok figyelembevételével (Lányi pl. a háborús zenéről értekezett!), melynek végső konklúziója az volt, hogy „a háború szükséges és elkerülhetetlen volt és hogy létfontosságunk, életképességünk gerince és alapja ezután is magyarágunk lesz, nemzeti érzésünk és szellemünk.”²⁹⁰

Még Loósz István is A háború hatása világfelfogásunkra című előadásában, melynek tárgya Gyóni Géza költészete volt, a háborúról mint valami szükséges jóról beszélt. Gyónit szerinte (és a hivatalos álláspont szerint is) a háború szenvedései tették nagy költővé. Megmenekült a hamis bálványoktól, a dekadens ízlés jármától, megtagadta méltatlan múltját, a továbbiakban férfias bátorsággal hirdette egy szebb élet hajnalát, s mindezt a háborúnak köszönve! (Loósz, a még mindig illúziókban élő, látszólagos biztonságban levő Szabadkán Gyóni hősie magatartását állította mintaképnek azok elé, akik az elembertelenedett világot egyelőre még csak kósza hírekből ismerték, és nem ízlelték meg a nyírkos lövészárkokban leselkedő halálfélelmet!)

De Toncs is, a jóhiszemű, semleges „polgári gondolkodó” a háború bővületében élt. Széchenyiről tartott előadásában²⁹¹ kifejtette: „ami 1848/49-ben kockán állott, ma pedig a világháború által van veszélyeztetve — a társadalmilag és politikailag szabad magyar nemzet és állam kifejtése s az emberiség kultúrájának egy nemes faj kultúrájával való gazdagítása és feldicsőítése. Ez a cél ma is fenn áll s a magyar politikának örök útja ez.” Összehasonlítva a korabeli és a szabadságharc alatti állapotokat, megoldást keres a társadalmi, gazdasági, erkölcsi, „parlamentari és nemzetiségi” bajokra, miközben „józan, haladó, megfelelő taktikával párosított” reformokat javasol. A semlegesnek minősített magatartás, a valóságot meglátni, felmérni nem tudás, az osztályszempontok létjogosultságnak el nem ismerése, tagadása, a Toncs-féle jóhiszeműséget a reakciós magatartás felé sodorta a háború éveiben.

Az irodalmi jellegű liceumi előadások közül a legjelentősebbek a Csokonai- (1905), a Jókai-émlékünnepek (1906), az 1907/1908-as évadban megtartott Shakespeare-ciklus, a Mikszáth-ünnepély (1909/1910). Az ember tragédiájáról Toncs értekezett az 1911/12-es évadban, majd Molière következett, 1914 januárjában Loósz István Ady Endrével foglalkozott, februárban Kiss József lépett fel, 1915-ben Toncs szólott hozzá az Ady—Gyóni vitához, 1917-ben Petőfiről szintén ő értekezett, míg Schöpflin Aladár a nemzeti irodalomról tartott előadást.

A legtöbb izgalmat a Loósz-féle Ady-előadás kínál és Toncs Ady—Gyóni párhuzama. Vitathatatlan érdeme mindkettőnek, hogy a korabeli magyar irodalom problémáihoz hozzászóltak egy olyan intézmény keretén belül, amely legtöbbször távol tartotta magát az időszzerű jelenségekkel kapcsolatos véleménynyilvánítástól.

Loósz líceumi előadásának szövege az 1914-ben megjelent Ady-tanulmány alapján készült. A *Bácsmegyei Napló* tudósítója röviden összegezte Loósz Adyval kapcsolatos nézetét: „nagy és sokszor kirívó szertelensége mellett is oly nagy tehetségű és valóban kiváló, s a magyar irodalomban új utakat törő költő, akit feltétlenül a koszorús költőket méltató fejezet illet meg az irodalomtörténetben.”²⁹²

Toncs előadásáról a *Bácskai Hírlap* közölt részletes elemzést. A cikk írója kevesellte a Gyóniról hallottakat, „és nem értünk egészen egyet az Adyról vallott nézeteivel, valamint a két költő közötti párhuzamot nem tartjuk feltétlenül elfogadhatónak.”²⁹³ Arról, hogy milyen elvárásaik voltak Toncs értekezésével kapcsolatban, mivel nem értettek egészen egyet, nem szól a tudósítás, de közli Toncs „gondolatmenetét”, amelyről megállapítható, melyik az a határ, ameddig a Lyceum alelnöke Ady hívévé tudott lenni. Adyt háborúellenességében már nem tudta követni, ezért is jelenthette ki minden fenntartás nélkül: „háborús költészete pedig nincs.”

Milyennek is látta Toncs Ady Endrét, a költőt? „Ady egyénisége csupa líra, merész, borongó, dacos, magába bízó, a maga erejére gögőszubjektív, szinte korlátlanságra törekvő egyéniség. Újító, merészt átalakító költő, akinél egész lényegtelen, hogy éppen a nyugati dekadensektől kapott lángot és mintát, *Ady akkora egyéniség, hogy a nyugati minták nélkül is azzá lett volna, ami most.* Szakít a múlttal, elhagyja a hagyományt; a magyar közéletet, verselést, irodalmat, költészetet át akarja alakítani. Ady a nyugati eszmékhez új nyelvet és verselést is alkot, amelyek éppen oly jellemzően hozzátartoznak költői mivoltához, mint eszméi.

Megértésének azonban számos akadályja van: csodálatra méltó, buja szimbolizmusa, vakmerő nyelvújításai, elvont eszmeköre, rapszódikus észjárása és kifejtett, mindenirányú, sokak előtt nem rokonszenves nacionalizmusa, teljes, tökéletes függetlensége a régi eszméktől és korlátlan individualizmusa, mely a közösségbe nem tud beolvadni, *miután szociális költészete keveset ér*, háború költészete pedig nincs. Ő a nacionalista individualizmus kitűnő költője.”²⁹⁴

Amit Toncs Ady-jellemzésében különösebben értékelünk, az a költő eredetiségéről vallott nézete, ti. hogy nem a nyugati minták szolgásterű utánzása tette őt nagy költővé. Az ősi és hagyománykeresés kérdésében viszont Toncs nem látja meg a lényegét, mert szemében az ősi és hagyomány egyet jelent a történelmi középosztály nemesi múltjával, Ady viszont a Barla diákok, Dózsa Györgyök, szegény kuruc vitézek leszármazottjának tartja magát, Toncs azt sem látta meg, hogy a „bujá szimbolizmus”, a vakmerő nyelvújítás gyökerei is részben az évszázadokon át gazdaságilag kismizített, társadalmilag el nem ismert és történelmileg megtagadott nép hagyományából táplálkoztak. De nem fogta fel korabeli valóságának kétarcúságát sem, az eltűnő és letűnő történelmi osztályok világát, mellyel Ady valóban nem tudott közösséget vállalni, és nem ismerte fel az új, a feltörekvő, a forradalmat igénylő, de az imperialista háborút elítélő generációt sem, kik között Ady mindenkor vállalta a vezérséget.

Gyóni Gézát utolsó verseskötete alapján (mert az az igazi Gyóni) elemezte Toncs, és megállapította, hogy ő „csaknem teljes ellentéte” Adynak. „Szelid, nyugalmas érzései vannak. [...] Világnézete régi: bibliai vallásos felfogás, ismert hazafias nézetek, eszményi vélemény a nőkről, ápolása mindennek ami hála, érdem, elismerés, múlt. A hagyomány erős szövődése az ő szellemi ruhája, amelyben jól érzi magát! Követi az irodalmi hagyományokat nyelvben, verselésben. Leginkább Arany János, a kuruc költészet, Petőfi és a népies költészet nyomai látszanak rajta. Egész költészetében az irodalmi hagyományainkban immár bele szövődött népköltészeti tulajdonságok: az atlátszó tisztaság, a népies egyszerűség, közvetlen uralkodik.” Költészete mentes a szimbólumoktól, az újításoktól, az érthetlenségtől. „Egészében véve s nemesen fogva föl, az ő költészete a nemzeti hagyomány költészete. A fegyelem, a tekintély elve uralkodik benne.”²⁹⁵

Az így módon felállított párhuzam alapján Toncs két irodalmi áramlat harcáról beszél. Gyóni szerint a „hagyományszerűség kiváló poétája” (politikai megfelelője ennek a „konzervatív elv” követése), Ady „az újítás” költője (vagyis a „radikális elv” képviselője). A végső következtetés pedig ez: „Nincs hát okunk aggódni Ady és társai törekvésein, amelyek korántsem nemzetellenesek, annál kevésbé, mert következnek utánok a megújított, a gazdagabbá tett hagyomány költői. Ady és Gyóni e két iránynak két kitűnő írója, csakhogy Ady immár hanyatlani látszik, Gyóni pedig csak most emelkedik.”²⁹⁶

Ez a Toncs-féle líceumi felolvasás mindennél jobban jellemzi a XX. század eleji polgári gondolkodás korlátait, melyek a meglevő, objektív igazságok felismerésében gátolták mindazokat, akik a haladás nyomába csak félmegoldásokkal, józan taktikázással mertek szegődni, akik számára a fennálló társadalmi, gazdasági, de még a politikai viszonyok megreformálására irányuló törekvések megvalósításában is a követendő példa a kiegyezés 67-es gyakorlata volt.

A szabadkai líceumi tevékenység másik jelentős mozzanata Lányi Ernő munkásságához kötődik. A Filharmóniai Társaság létrehozása és szerepeltetése az egyesület keretén belül lehetővé tette a városban a zenei élet felvirágoztatását. A különböző évfordulók (Bach, Liszt Ferenc, Mozart, Schubert, Schumann stb.) megünneplése mellett Lányi dalestjeit szeretnénk kiemelni, melyeken Ady, Kosztolányi, Kiss József, Petőfi egy-egy versének zenésített változatával ismerkedhetett meg a hallgatóság.

A társadalomtudományok köréből tartott előadások zömére jellemző vagy a mértéktartás, az el nem kötelezettség, ami az előadó hozzáállását illeti az ismertetésre kijelölt témával kapcsolatban, vagy pedig a Magyar Társadalomtudományi Társaság által képviselt elvek szellemében való gondolkodás. (Toncs: A szociológia alapjairól; Pálfi: A szocializmus Német-, Francia- és Angolországban; Loósz: A feminizmus; dr. Farkas Pál: Társadalomtudomány és történelem stb.). A marxizmus és a történelmi materializmus kérdésében azonban mindannyian elítélő álláspontra helyezkedtek. Toncs Gusztáv a történelmi materializmusról értekezve Marx elméletét is ismertette, melynek kapcsán megállapította, hogy az fogyatékos, „mert nem vet számot egy bonyolult társadalmi élet számos alap-

vető és módosító tényezőjével, melyek a gazdasági élettől függetlenül, vagy azzal párhuzamosan fejlődnek.”²⁹⁷

A szabadkai Lyceum tevékenységéről tehát megállapítható, hogy ha több esetben az előadók fel is vetették a korabeli problémákat (szocializmus, nemzetiségi kérdés, feminizmus, gyermekvédelem, alkoholizmus stb.), azok megoldását nem a forradalmi úton történő változásokban látták, hanem a meglevő társadalmi és politikai viszonyok lassú, józan megreformálásában. Egyesek azonban még ezeknek a reformoknak igenléseig sem jutottak el.

A ZOMBORI SZABAD LYCEUM EGYESÜLET (1899—1914)

A zombori Szabad Lyceum Egyesület a rendelkezésünkre álló levéltári dokumentumok és a helybeli sajtóban megjelent líceumi tudósítások tanúsága szerint 1899. november 12-től az első világháború kitöréséig zavartalanul, megszakítások nélkül dolgozott.

A líceumalakítással kapcsolatos első indítvány dr. Duchon János gyakorló orvostól származott, aki 1899 szeptemberében a Polgári Kaszinó választmányához fordult azzal a javaslattal, hogy a budapesti Szabad Lyceum mintájára vasárnaponként ingyenes felolvasásokat tartsanak.²⁹⁸ A *Bácska* 1899. 78. száma már arról számol be, hogy a városháza nagytermében megalakították a Lyceumot.

Dr. Duchon János Szabad lyceumszerű előadások Zomborban című cikkében ennek az intézménynek szükségességéről értekezett. Röviden vázolta a szabad líceum történetét Angliában és Budapesten, majd megállapította: „Mi, a kik ismerjük hazánk társadalmi viszonyait, tudjuk jól, hogy milyen nehéz a mi politika, vallás, nemzetiség, előítélet, szűletés, rang stb. által annyira széttagol társadalmunkat egységes akcióba vinni: ... minden olyan törekvés, a mely a mesterségesen emelt válaszfalak ledöntésére irányul, kétszeresen megérdemli a figyelmet.” A tudomány terjesztésének feladata mellett Magyarországon „talán még jelentősebb azon hatása a Szabad Lyceumnak, melyet tőle társadalmi téren várunk és remélünk.”²⁹⁹

A *Zombor és Vidéke* 1899. 89. száma arról értesíti az érdeklődőket, hogy a líceumi előadások mindenkinek szólnak és ingyenesek. Az előadások sorrendjét is feltünteti az újság. Szól arról is, hogy „A nagy haladás, melyet az emberi szellem a kultúra minden terén tesz, napról napra gyarapítja a hasznos és ennél fogva értékes ismereteket. Az egyes ember, akit már saját életköre is úgyszólván egészen leköt, csak fáradtsággal képes a tudományos élet újabb vívmányaival megismerkedni. Nyugat-Európa nagy társadalmi már régebben átlátták ezt és az ismeretek terjesztése érdekében megalapították Angliában az University Extension-t, Németországban a Ferein-Curse-kat és nálunk Budapesten a szabad lyceum előadásokat.”³⁰⁰

Az őszi-téli évadban, vasárnap délután, általában 4 órai kezdettel tartották az előadásokat a városháza nagytermében. Elsőnek az akkor Zomborban élő Gozsdu Elek olvasta fel *Művészeti ízlésirányok* című írását a zsúfolásig telt teremben, ahol jelen volt a „város színe java”. Az indu-

lás, úgy tűnik, várakozáson felülinek ígérkezett, miről a tudósító meg is jegyezte: „Azt hisszük, hogy a külső siker fő tényezője: Gozsdu Elek tudománya, tekintélye, páratlan népszerűsége és a vállalkozás újszerűsége voltak. A zombori közönség lelkesedéssel karol fel minden új dolgot, hogy azután annál hamarabb adja a fáradtat, a blazírt.”³⁰¹

A második évfolyamban két újítással is találkozottunk. Miután „A Szabad Lyceum eddigi működése nagyban hozzájárult a város kulturális fejlődésének öregbítéséhez és sok szellemi élvezetet nyújtott városunk közönségének, hogy arra valóban büszke, mert azt széles e hazában eddig egy városban sem produkálták, mint Zomborban a Szabad Lyceum.”³⁰², s figyelembe véve, hogy „ez a derék vállalkozás máris iskolát teremtett... jeléül annak, hogy közönségünkben teljesen megvan az érzés a nemesebb élvezetek iránt”³⁰³ a Szabad Lyceum „rendezőisége” egyesületet kívánt létrehozni, „melybe csekély évi díj lefizetése mellett mindenki beléphet.”³⁰⁴

A zombori Szabad Lyceum Egyesületet 1901. február 18-án alakították meg.³⁰⁵ A meghozott alapszabályokat beterjesztették a belügyminisztériumhoz, melyet az 1902-ben hagyott jóvá. A zombori Történelmi Levéltárban nem sikerült megtalálni az alapszabályokat, mindössze a Közigazgatási Mutatók 1901-es és 1902-es évfolyamai utaltak arra, hogy azokat a 49/1902-es iratcsomó tartalmazta.³⁰⁶

Az újonnan alakított Egyesület elnöke Gozsdu Elek lett.

Ugyancsak 1901 februárjában a Lyceum bizottsága kérelemmel fordult a Városi Tanácshoz, hogy az az Uránia Tudományos Színház által tartandó előadások számára engedje át a városi színházat.³⁰⁷ Az Uránia február 12. és 14. között vendegszerepelt a városban. Az ifjúság részére külön délutáni előadásokat is tartottak.³⁰⁸

Bárczi Iván 1902-ben *Jótekonyság* című tudósításában arról számolt be, hogy a Lyceum kurzust akar indítani a felnőttek számára gyakorlati könyvelésből, gyorsírásból és gyakorlati számtanból. A tanfolyam 30 órából állna, és akik azt sikeresen elvégzik, bizonyítványt kapnak.³⁰⁹

A tanfolyamok megszervezéséhez 1903 folyamán kezdtek hozzá. A felső kereskedelmi iskola tanárai hetenként háromszor tartottak előadásokat este nyolc órai kezdettel az érdeklődők számára. Erről a *Bácska* 1903. 3. száma megjegyezte: „Városunk ezen egyesülete az elsők közé tartozik az országban, mely tanfolyamainak hallgatói részére a megtartott vizsgához képest bizonyítványokat állít ki.” Ismeretes a Szabad Lyceum Egyesület kérelme az 1903/1904-es iskolaévben, melyet a rendezendő „iparosok és kereskedők szaktanfolyama segélyezése” céljából nyújtottak be a Városi Tanácshoz.³¹⁰

A gazdasági és pénzügyi bizottság javaslata alapján a kögyűlés 133. szám/közgy. 903. szám alatt elrendelte, hogy az „1903/1904. iskolai tanévben a kereskedők és iparosok tovább képzésére szolgáló szaktanfolyam költségének fedezésére 400 korona segély az 1904. évi költségvetés terhére elszámolás kötelezettsége mellett megadatni köteleztetik oly kikötéssel, hogy az egyesület a szaktanfolyam végeztével annak eredményeiről valamint az említett segély elszámolásáról jelentést tenni köteles.” A kereskedelmi iskola egyik osztályát díjtalanul átengedték a tanfolyam számára. Az ingyenes fűtést és világítást is jóváhagyták.³¹¹

A *Bácska* 1906-ban (január és április között) megjelent számai szintén a mindenki számára hozzáférhető, ingyenes szaktanfolyamokról adtak hírt, melyeket kereskedelmi könyvvitelből és kereskedelmi számtanból hirdettek meg.

Gozsdu Elek zombori tartózkodása alatt elsősorban a zenei ismeretek bővítését szolgáló felolvasások, koncertek szereztek hétről hétre mind több közönséget a liceumi előadások számára. Ilyenkor gyakran szűknek bizonyult meg a városháza nagyterme is. Az egybegyűltek egy része kénytelen volt állva végighallgatni a rendezvényeket. Magyarok, szerbek egyaránt nagy érdeklődést tanúsítottak e liceumi előadások iránt. A felolvasásokat gyakran éppen a szerb családok ifjú hölgyeinek zongorajátéka tette választékosabbá. Lallosevits János szerb tanító előadást is tartott *A görög keleti egyházi ének történeti fejlődéséről* 1903-ban, mikor is a „hallgatóság sokszáz főre rúgott, (...) ott volt városunknak csaknem egész intelligenciája, vallási és nemzetiiségi különbség nélkül. A jelenség nálunk igazán ritkaság számba megy, kiváló érdemét látjuk tehát a szabad lyceumnak és fáradhatatlan elnökének, Gozsdu Eleknek abban, hogy az arravaló eszközök és tehetségek felkutatásával és munkára való serkentésével társadalmunkban a szellemi kapocs erősítését jelentékenyen előmozdítja.”³¹²

A zenei rendezvények iránt tanúsított élénk érdeklődés hatására 1903 nyarán, amikor az előadások szüneteltek, a programkészítő bizottság azon fáradozott, hogy a készülő műsortervbe „a zene, az ének esztétikai művelése” is helyet kapjon. A Lyceum filharmóniai osztályának megalakítása céljából a *Bácskában* felhívást tettek közzé, hogy akik „mint zene vagy énekedvelők az egyesületet működésében támogatni hajlandók, július 4-én, szombaton d.u. 5 órakor jelenjenek meg”, miután „dr. Gozsdu Elek a zombori zenei élet fellendítésére egy pompás ideát talált s azt mint mindent, amit a kezébe vesz, bizonynyal keresztül viszi.”³¹³

A továbbiakban a Szabad Lyceum egyik önálló osztályát a zenekedvelők egyesülete képezte, melynek „Célja: egyrészt tömöríteni a zenekedvelőket és a zenével foglalkozókat, ezeket tervszerűleg komoly alapon foglalkoztatni, másrészt a nagyközönségnek a zene iránti szeretetét és érzékét lehetőleg ingyenes előadások által didaktikai formában és alapon fejleszteni.”³¹⁴

A Lyceum zenei rendezvényeit a neves Thomann István budapesti zongoraművész vezette be, aki ottartózkodásának egy levélben állított emléket, melyet a *Bácska*, de a szabadkai *Bácskai Hírlap* is leközölt, miután Szabadkán éppen ebben az időben stagnált a liceumi tevékenység. A levél tanúsága szerint „A zombori szabad lyceum csak egynéhány áldozni kész, lelkes emberből áll” — nem pedig néhányszáz fizető tagból. „Négy órakor kinyitják a termet s bemehet boldog-boldogtalan ingyen. Gazdag hölgyek és urak vegyest ülnek az egyszerű iparos és paraszt néppel, az első és az utolsó sorban egyaránt. Erre az egy-két órára megszűnik minden különbség az emberek között... sohasem zongoráztam áhítatosabb és hálásabb közönségnek... Gozsdu Elek és barátai nagy dolgot művelnek.”³¹⁵

A *Bácskai Hírlap* tudósítója „megszívlelésül” megjegyzéssel közli a levelet, melynek tanúsága „az igazi nagyok igazán nagysága épp az álta-

lánosság. Sophokles, Shakespeare, Beethoven, Michel Angelo stb. korlátlanul mindenkié.”³¹⁶

Mind a fővárosi, mind pedig a vidéki lapok Gozsdu Eleknek tulajdonították a zombori Szabad Lyceum Egyesület sikereiben gazdag tevékenységét. A *Pesti Hírlap* 1903-ban Tóth Béla Esti levél című rovatában foglalkozott Gozsduval és a zombori Lyceummal, melyet a *Bácska* 1903. 90. száma is közölt. A levél megjegyzi: „... Ezirányú munkássága, mely formájánál fogva úgyszólván egyedülálló az országban... valóságos szellemi forradalmat csinált Zomborban, úgyhogy a Szabad Lyceum előadásai mint méhet a méz, úgy ingerlik a közönséget.”³¹⁷ A levélidézet kapcsán a *Bácska* cikkírója elismeri: „Eleinte egymaga szállt síkra közönségünk közönyével szemben s amikor mindenki azt hitte, hogy a Szabad Lyceum tudományos és ismeretterjesztő előadásai nem fognak nálunk nagyobb hatást gyakorolni, váltig azt állította, hogy nincs hálásabb és fogékonyabb közönség a zomborinál. (...) Hálás közönség a zombori, de csak azért lett azzá, mert egy Gozsdu Elek rázta fel szellemi aléltóságából.”³¹⁸

A *Bácsországban* megjelent Zombori riport is megállapítja: „... Van ám Zomborban a lovak hajkurászásán kívűl nemesebb szórakozás is. Vannak írók, irodalmi salonok, irodalmi matinék, van egy Szabad Lyceum, melynek lelke egy olyan ember, kit az egész ország ismer: Gozsdu Elek.

Hogy ez a derék ember mit művelt Zomborban rövid pár év alatt, arról egy kötetet lehetne összeírni. Lehozta a Salont, lehozta Hockot, Kiss Józsefet, Thómaszt [Thomann Istvánt!], Szeemayert, Geöcze Saroltát és egy csomó híres ember, csakhogy a várost ősdi tespedéséből felrázza és a társadalmi életet nemesítse.”³¹⁹

Gozsdu 1905 novemberében távozott a városból, Temesvárra neveztek ki főügyésznek. Kérelmére elmaradt a tervezett búcsúlakoma, melyről a *Zombor és Vidéke* a következőket írta: „Az új főügyész tudomásunk szerint mindig kerülte a tüntetéseket és a nyilvános ünnepeltetést, nem lephet meg most sem bennünket ezen kívánsága, a mely szerint minden zajos feltűnéssel járó tüntetésszerű ünnepeltetés nélkül akar megválni Zombortól.”³²⁰

Gozsdu távozásával nem szűntek meg a líceumi előadások, mindössze a felolvasások kezdete késett két hónapot az új idényben. Az egyesület vezetősége a közönség további pártfogását, támogatását kérte, annak ellenére, hogy „aki a gyöngye palántát féltő gonddal ápolta, terebélyes fává növelte, az a kertész eltávozott városunkból.”³²¹ A Lyceum elnöke Rácz Soma gimnáziumi tanár lett. A levéltári dokumentumok tanúsága szerint az Egyesület 1907-től kezdődően 600 korona segélyben részesült.³²²

Itt szeretnénk megjegyezni azt is, hogy a *Bácska* 1906. április 27-i száma arról értesíti olvasóit, hogy Hauke Imre polgármester a város törvényhatósági bizottságának közgyűlési határozata értelmében 600 korona kiutalását rendelte el a Szabad Lyceum által szervezett kereskedelmi szaktanfolyam sikeres befejezése után „kizárólag a tanfolyam fenntartási költségeinek fedezésére.”

A *Bácska* 1907-ben és 1908-ban több cikkben foglalkozott a Lyceum tevékenységével, valamint a közönség és az egyesület között kialakult

viszonnyal. Míg egyesek lankadatlan hittel szálltak síkra az Egyesület munkássága mellett, mások felrótták a közönség közönyét, érdektelenségét. Rácz Soma pl. minden alkalommal kifejtette azt a nézetet, hogy a közművelődés érdekében hozott áldozatokat sohasem szabad megbánni, még akkor sem, ha időnként a kulturális kérdések iránt „lanyha érdeklődést”, „példátlan közönbösséget” tanúsít a társadalom. Úgy érzi, jogosan szólhat így, hiszen évtizedeken keresztül részese annak a küzdelemnek „melyet a ki-kirobbanó lelkesedés folytat a következetes részvétlenséggel.” „Az is igaz — mondja —, hogyha valamely kultúrintézmény iránt nincs meg a kellő fogékonyság a közönségben, rá kell nevelni őtet. Fel kell kelteni az érdeklődését, mert az érdeklődés már vágyódás a megismerésre, s a megismerés az a forrás, melyből a jó intézmények szerezete és becsülése fakad.”³²³

Rácz Soma azt szeretné: „Bár volna minden utcáson egy képtár, egy múzeum, egy műcsarnok, egy könyvtár, mely nyitva s melybe szabad a bemenet, bár esnék minden hétre legalább egy előadás az emberi tudás köréből, vagy egy filharmónikus hangverseny, vagy egy szépirodalmi felolvasás beléptidíj nélkül. Akkor, hiszem, nem sokáig volna okunk a közönség közönbösségéről, részvétlenségéről panaszkodni, ellenkezőleg, egyszerre csak azon vennék észre magunkat, hogy a legalsó néposztály gyermekei is olyasmiről váltanak szót egymással, ha találkoznak, amiről, ma a tanult emberek is ritkán cserélik ki gondolataikat.

A kultúrát ott kell terjeszteni, ahol nincs s erre valók éppen a kultúrintézmények.”³²⁴

A Szabad Lyceummal kapcsolatban megállapította, hogy annak jelenléte a város kulturális életében még akkor is igazolt, ha csak néhány emberben sikerült „beoltania a további önművelés szükségének érzetét.”³²⁵

Zsoldos Benő úgy látja, hogy a zombori publikum (de vonatkozik ez egész Bácskára is) komoly betegségben szenved, amit ő „morbus anti-culturalis”-nak, „művelődés iszony”-nak nevez. Rácz elképzeléseit ennek a betegségnek orvoslásával kapcsolatban megértéssel fogadja, de miután nem tartja azokat hatékonyaknak, őszinte részvétet érez a kultúrintézmények „valóban önzetlen, áldozatkész, de ugyyszólván senkitől sem méltányolt vezetői iránt.”³²⁶

Homlokegyenest ellenkező véleménye van a pécsi Szieberth Imrének a zombori művelődési viszonyokról. Bácsországból című cikkében a közönség nagyfokú pártolásáról ír, amelyről líceumi előadása alkalmával is meggyőződött: „Tudtam, hogy a közönség nagyon pártolja, de azért meglepetés volt rám nézve, midőn előadásom előtt bepillantva a terembe, ezt a hatalmas termet, melyben 400 ülőhely van a szó legszorosabb értelmében zsufolva láttam, úgyhogy a falak mentén hölgyek és urak vegyesen álltak s a mellette levő tanácsterembe is közel százan szorultak.”³²⁷

Szieberth szól a Rácz Somával folytatott beszélgetésről is, aki elmesélte neki, hogy kezdetben lehetetlen volt olyan előadásokat rendezni, melyeket ne követett volna táncmulatság. A felolvasásokat afféle szükséges rossznak tartották, melyek után a valóságos szórakozás következett.

Miután az Alapszabályokat nem sikerült megtalálnunk, az Egyesület működését előíró paragrafusokat sem ismerjük, de a tevékenységhez szükséges anyagi eszközök biztosításának módja sem volna ismeretes előttünk (kivéve a város által adományozott évi 600 korona segélyt) Szieberth idézett cikke nélkül. Az ingyenes előadásokat falragaszokon hirdették, és mindenki látogathatta őket. A Lyceum költségeit a tagdíjakból (személyenként 2 korona évente), a takarékpénztár 200 koronás évi adományából, az Uránia Színház előadásai jövedelmének főlegéből, valamint a 600 korona segélyből fedezték.³²⁸

Rácz Soma 1908-ban megjelent vezércikke némileg fényt derít arra az ellentmondásra, amelyet az utóbb idézett két írás keltett bennünk. Az 1908/1909-es évad első két előadását nagyon kevesen látogatták. Erről cikkezve a Lyceum elnöke megállapította, hogy a pusztán ismeretközlő felolvasások még nem vonzották annyira a közönséget, mint a képekkel, zenével, szavalatokkal illusztrált előadások. Ezt a véleményt még kibővítenénk azzal az észrevételünkkel, hogy a vendégelőadók legtöbbször mindig népesebb publikum előtt léptek fel, mint a helybeliek. Gozsdu zombori tartózkodása alatt a nagyszámú közönség jelenléte azért volt állandó jellegű, mert egyrészt vonzotta őket Gozsdu egyénisége, másrészt gyakoriak voltak a budapesti vendégek, de külföldi vendégművészek is felléptek a városháza nagytermében. Ily módon mindig számítani lehetett a közönség érdeklődésére, ami nem annyira tudásvágyának, mint inkább kíváncsiságának és természetesen szonbizmusának tulajdonítható.

„K. S.” Zombor és Vidékében megjelent észrevétele kifogásolta, hogy az évad első előadásában egy irodalmi és történelmi korszak eseményeit (Az 1825-i országgyűlésről) ismertették, holott szerinte ez inkább egy irodalmi vagy történelmi társulatnak feladatai közé tartozott volna. Rácz Soma ezzel kapcsolatban kifejtette: „Mindkét társaság tagjainak — eredeti munkák termelése a kötelességük. Mindkét társaság tevékenységének eredményei a nemzeti kultúrának alkotó elemei, melyeket az iskola, köztük a Szabad Lyceum — hiszen az is csak iskola, felnőttek iskolája — igyekszik közkinccsá tenni.”³²⁹

Közben arról is értesülünk a cikkből, miért tartja Rácz Soma szükségesnek „Kultúránk ez eminenter nemzeti elemeinek” terjesztését a líceumi előadások révén: erről, a XX. század „nagyszerű csodáinak, a technikai vívmányoknak kedvéért, melyeket a cikkíró [K. S.] javall és ajánl, semmiféle körülmények között le nem mondhat[unk], különösen nem mi magyarok, kiknek a magyar nemzeti kultúra erejével hódítanunk is kell.”³³⁰

Különben ez az első olyan cikk a helybeli sajtóban, amely a líceumi előadásokat összeköti a magyar nemzeti kultúra terjesztésének gondolatával a magyar szupremácia biztosításának érdekében.

Időközben Zsoldos Benő véleménye is megváltozhatott a Lyceum tevékenységével kapcsolatban, melyet mi sem bizonyít jobban, mint a Bácska 1908. 92. számában megjelent cikke, mely az egyesületet minden fogyatékosága és a közönségnek tett engedmények ellenére (vetített képek, zenei betétek) védelmébe veszi, hangoztatván: „Ha van valahol önzetlenül úttörő munka a világon, úgy a Szabad Lyceumok s a hozzája hasonlatos intézmények előretörése minden bizonnyal az.” Ebben a cikké-

ben már úgy beszél a Lyceumról, mint a magyar közművelődésnek „Ariadne-fonaláról”. *Magyar közművelődésről* lévén szó, érthető ez a pálfordulás. Feltehetően nem tévedünk, amikor ezt a véleménymódosítást az 1908 októberében megtartott budapesti szaktanácskozással hozzuk összefüggésbe.

Az újságcikkek között tallózva még egy érdekes írásra bukkantunk, mely Kohlmann Dezső Petőfiről szóló előadásának apropójára íródott. Kabos Márton megint a közönséget szapult, mely nagy számban jelent meg az előadáson, mert azt ének- és zeneszámok, valamint szavalatok élénkítették. A közönség pártfogásának megnyerése érdekében Kabos Márton Gozsdu Elek jól bevált gyakorlatát is megemlítette: „amikor ő úgy rendelkezett, hogy Latinovits tanácsos úr szobájában vagy egy tucat széket tartsanak mintegy dugaszban, hogy ezeket közvetlenül az előadás kezdete előtt, az ő külön jó ismerősei részére az első sor elé helyezték. ... Amióta nincsenek rezervált székek, elmaradt a közönségnek társadalmian előkelőbb része és erre a helyett, hogy a szent egyenlőség nevében dagadozott volna a mi polgári-polgárnői-önérzetünk egyszerűen el-elmaradoznak a mi asszonykáink is, mert oda, ahová az előkelőbbek nem járnak, csak nem mehetnek el a mi demokratikusnak csúfolt, de valójában szörnyen arisztokráciás allűrökkel megáldott feleségeink.”³³¹

A *Bácska* 1909. október 29-i száma a Lyceum megtartott közgyűléséről számolt be. Ebből a tudósításból megtudhatjuk, hogy az elnök újra Rácz Soma lett, alelnök Kabos Márton, titkár dr. Gál Rezső, pénztáros pedig Reisz Lajos. Ugyancsak innen tudjuk, hogy a Lyceum választmánya 10 tagú volt, ezenkívül kéttagú a számvizsgáló bizottság. A végrehajtó bizottságnak hasonló funkciója lehetett, mint a szabadkainak. Ez a bizottság november 7-től egy új ciklus kezdetét jelentette be, valamint hírt közölt arról is, hogy a kereskedelmi alkalmazottak kívánságára „egypár szaktanfolyamot” is rendez majd az Egyesület.

A zombori Szabad Lyceum Egyesület megszakítás nélkül működött az első világháború kitöréséig. Sem a *Bácska*, sem a *Zombor és Vidéke* a továbbiak során nem foglalkozott a líceumi előadásokkal. A zombori levéltárban az Egyesülettel kapcsolatos utolsó dokumentumok 1914-ből valók. Ismeretes a Szabad Lyceum kérelme az évi segély iránt,³³² valamint a 331 számú/közgy. 1914 közgyűlési jegyzőkönyv kivonata, mely a városi számvevőség előterjesztését tartalmazza a Szabad Lyceum évi 600 koronás segélyével kapcsolatban: „Tekintettel a mai rendkívüli állapotokra és a város súlyos anyagi helyzetére a törvényhatósági bizottság a Szabad Lyceum segélye címén eddig felvett évi 600 koronát az 1915 évi költségelőirányzatokból kihagyja.”

Miután a Szieberth-féle cikkből arról értesültünk, hogy az Egyesület a tevékenységével járó kiadásokat elsősorban ebből a 600 koronás segélyből fedezte, feltételezhető, hogy annak megvonása döntő hatással volt a Lyceum további működésére, azaz a segély elutasítása egyben ennek az intézménynek felszámolását is jelentette.

A zombori Lyceum aktivitásáról szólva megállapíthatjuk, hogy ez volt a folytonosság szempontjából a legegységesebb vidékünkön. A ciklusos előadásokat itt sem sikerült minden évben megszervezni, de Szabadkához viszonyítva itt tettek a legtöbbet annak érdekében, hogy a

szabad tanításra jellemző sorozatos előadások létrejölessenek. Gozdsu Elek hatására az 1903/1904-es évadban rendeztek először előadássorozatot, melynek témája John Ruskin életműve volt. Az általános problémák mellett, az egyes Ruskin művek is tárgyai voltak egy-egy felolvasásnak. Ugyancsak 1904 februárjában Prokopy Imre, a Felsőkereskedelmi Iskola tanára tartott több előadást A realizmus a XIX. század francia elbeszélő irodalmában címmel. Itt kell megemlítenünk Rácz Soma 1908/1909. évi hasonló kísérletét, amikor is történeti ciklusában a reformkorral foglalkozott.

Dr. Kohlmann Dezső „a zombori gimnázium európai látókörfű, nagy műveltségű”³³³ tanára elsősorban az irodalomtörténet (Jókai, Vörösmarty, Petőfi, Tompa, Schiller) és képzőművészet (Michelangelo, Rembrandt) köréből tartott felolvasásokat, melyek ha nem is tartoztak kifejezetten az előadássorozatok kategóriájába, mégis rendszeres, tervszerűen felépített, összefüggő egységet képeztek. Ismertetései valószínűleg a legnívósabb előadások közé tartoztak. Miután előadásainak szövegei nem maradtak fenn, előbbi feltételezésünket arra alapozzuk, amit Szeli István Kohlmann *Bácsmegyei Napló*ban megjelent Petőfi tanulmányával kapcsolatban állapított meg: „Azt azonban el kell ismernünk, hogy ő hívta fel a figyelmet a lap (*Bácsmegyei Napló*) publicisztikai szintjét jóval meghaladó módon a költő valóságos értékeire, megbecsülésére, s noha következetlenül, igazi kritériumok nélkül, de ő rajzolt róluk először világirodalmi háttérrel és európai perspektívát Petőfi alakja mögé (...)”³³⁴

A korabeli társadalomtudomány ismertetése az 1910-es években kapott helyet mind gyakrabban a zombori Lyceumban. Dr. Gál Rezső helybeli ügyvéd szocializmusról tartott előadásáról a *Bácska* megjegyezte: „Végül megrajzolta a jövődö szociális államának képét, igazolta kialakulásának lehetőségét és megvédelmezte a szocialistákat a hazaellenesség vádjá ellen.”³³⁵ Ugyancsak ő beszélt 1912-ben „A tőke és a munka harcá”-ról, melyről sajnos, részletesebb ismertetést nem közölt a sajtó.

A szabadkőművességről elterjedt ellentétes vélemények tisztázására vállalkozott dr. Bálint Lajos, a *Világ* főszerkesztője 1910. december 18-án, aki előadásában röviden és tárgyilagosan ismertette a szabadkőművesség történetét, melyben igyekezett megcáfolni a vele kapcsolatos hamis nézeteket „menten minden propagatórius és agresszív tendenciától.”³³⁶ Ez annál inkább figyelemre méltó kísérelt, hiszen 1902-ben a *Szabadka és Vidéke* „Apollo” aláírássú munkatársa szabadkőművességgel vádolt meg a zombori Lyceumot, mert „kvaterkázó politizálás helyett” „hébe-korba egy korszerű eszmével (darwinizmus pl.), vagy egy-egy a művészet köréből vett ismertetéssel” foglalkozott.³³⁷

A nemzetiségi kérdésről Jászi Oszkár értekezett 1911. április 2-án a zombori Lyceumban. A *Bácska* teljes egészében közölte kétórás előadásának gondolatmenetét, előljáróban megjegyezve: „Szabad Lyceumunk azokról a kérdésekről, melyek korunk gondolkodó elméit leginkább foglalkoztatják, meg-meg szokta szóaltatni a hagyományos gondolkodástól eltérő új felfogásokat is s ezzel módot nyújt arra, hogy legilletékesebb magyarázóik hamisítatlan megvilágításában látván őket, a felhozott okadatok szabad mérlegelésével magunk alkothassunk magunknak véleményt

Így a múlt vasárnap Jászy Oszkár, a modern szociológia legkiválóbb magyar képviselője, intelligens nagy közönség előtt a nemzetiségi kérdést fejtegette aktuális politikai vonatkozásoktól menten tisztán tudományos alapon. Két órás előadása olyan érdekes volt, hogy mindvégig lekötötte a hallgatóság figyelmét, okfejtése pedig oly meggyőző s meggyőződése oly szuggesztív erejű, hogy bizonyára nem egy akadt a hallgatóságban, aki kétkedéssel jött és hittel távozott.”³³⁸

Előadásában Jászi kifejtette, hogy a nemzetiségi kérdés a feudalizmusból a „polgári jogrendre” való áttéréskor jelentkezik ott, ahol „ez az átmenet nem talál nyelvileg és fajilag homogén nemzetet”. Ezt a megállapítását példákkal illusztrálta, melyekből azt a következtetést vonta le, hogy „az új gazdasági renddel, az egységes államok alakulásával egyszerre fellépő nemzetiségi kérdés tehát gazdasági és kulturális kérdés.”³³⁹

Előadásának második részében Jászi a nemzetiségi kérdés megoldásának kétféle variációjáról beszélt. Oroszországban, Poroszországban, Ausztriában és „a régibb Angliában” erőszakkal akarták megoldani ezt a problémát, azzal az indoklással, hogy az állam egységének megbontására irányulnak mindazok a törekvések, melyek a nemzetiségek nyelvét akarják érvényesíteni az államnyelv rovására. Ott, ahol a polgári demokrácia valóban uralomra jutott (Svájc, Amerika, Belgium) abból indultak ki, hogy „minden embernek joga van a maga kulturájához és nyelvéhez”. Az ilyen politika eredménye az lesz, hogy megszűnik a nemzetiségi kérdés, néhány nemzeteken belül viszont az államnyelv kényszer nélküli elsajátításával párhuzamosan megtörténik a beolvadás, mint ezt Amerika példája is bizonyítja.

A helyes iskolapolitika az, amikor jól felszerelt népiskolákban „a népet először a nép nyelvére s a nép nyelvén a kultúra elemeire (tanítják), s azután az állam nyelvére.”³⁴⁰

Jászi fejtegetése során megállapítja, hogy bár a nyelv egyik legfontosabb része a nemzetiségi kérdésnek, annak megoldásában a szociális kérdésnek is döntő szerepe van, mely „ott terem a nép milliói közt s abban a törekvésben nyilvánul meg, hogy legyen tisztességes bíráskodás, tisztességes közigazgatás és tisztességes megélhetés az ő számára is.”

A helyes kultúrpolitika mellett száll síkra. „Nem lehet becsületes kultúrát teremteni, míg az ország egy része az analfabetizmus és alkoholizmus sötét álmát alussza.” Azoknak a törekvéseknek, melyek a magyar államtól való elszakadást hirdetik, a demokrácia segítségével: „csakis gazdasági, kulturális, jogkiterjesztő politikával” lehet elejét venni.³⁴¹

Jászi fellépését pozitívan értékelte a helybeli szerb sajtó is, miután „ők sem követeltek többet pillanatnyilag, mint amennyit Jászi Oszkár »javasolt« a nemzetiségi torzsalkodás vészes harcának megszüntetése érdekében.”³⁴²

A nőkérdéssel hét alkalommal foglalkoztak a Lyceumban. Az előadók között volt Strasser Lajos (1902), Staudacher Mariska (1903-ban, ő volt az első női előadó), dr. Pataj Sándor (1906-ban), Bedy-Schwimmer Róza (1907-ben), Csajdáné Janda Matild (1911-ben), Loósz István (1912-ben) és dr. Cholnoky Jenő (1914-ben).

Bédy-Schwimmer Róza a nők társadalmi helyzetéről tartott előadást. A *Bácska* 1907. február 8-i számában megjelent tudósítás leszögezte: a Szabad Lyceum jóvoltából a zomboriak végre egy vérbeli feministát láthattak és hallhattak. Szokatlanul élénk hangulatú rendezvény részese volt a megjelent közönség, miután az előadás alatt sokan közbeszóltak, de a gáncsokodó kérdések mindegyikére kielégítő választ adott az előadó.

Loósz István valószínű a szabadkai Lyceumban is megtartott előadásával vendégszerepelt Zomborban, melyről a *Bácska* rövid tartalmi ismertetést közölt. Szerinte „a feminizmus ... nem más, mint a *nőknek a családi szervezet átalakítására irányuló osztályharca*. Ránk, magyarokra, nézve *nemzeti érdekeink* szempontjából fontosnak tartja, hogy a nőmozgalomban a hazafiság és tisztult erkölcsi felfogás megmaradjon.”³⁴³

Dr. Ágoston Péter, nagyváradai jogakadémiai tanár a világnézetek keletkezéséről beszélt az összegyűlték előtt. Előadása a haladó polgári értelmiség szemszögéből vizsgálta a felvetett problémát, melynek mottója szerint tévedés „úgy beállítani a szabadgondolkodást mint vallástalanságot.” Két nézet összeütközése minden téren lehetséges (állami, jogi, politikai, társadalmi stb.). A hagyománytisztélet nem minden alkalommal indokolt, az igazságot önmagáért kell elfogadni, s nem azért, mert esetleg múltból ránk hagyott örökségről van szó. Ágoston Péter az emberi boldogulás lehetőségét csak a haladásban látta.³⁴⁴

Dr. Pataj Sándor 1913-ban megtartott előadása is (*A mesék cáfolata*) a haladó nézetek szócsöve volt. Az iskolában tanított kötelező tantárgyakról beszélt, és kimutatta, hogy sok esetben olyan dolgokat tanítanak, „amelyeket az újabb tudományos kutatás sorra-rendre megcáfolt”, tehát feleslegesen terhelik a diákokat olyasmivel, aminek sem gyakorlati, sem tudományos értéke nincs.³⁴⁵

A Zombor és Vidékével kapcsolatban már megállapítottuk, hogy az a nemzetiségi kérdést, a nemzetiségekhez való viszonyt illetően, ha lényegében nem is, de több esetben sokkal liberálisabb volt, mint a *Bácska*.³⁴⁶ A XXXII. évfolyam (1913) 46. számában közzétett cikk elmarasztalóan foglalkozott a két nemzet egyesületi szinten történő közeledésének problémájával. „A kultúra terjesztéséhez nem elég csupán egyesületek alakítása, ámbár mint specialitás megemlítenőd, hogy Zombor az »egyesületek városa«. (...) Aztán itt vannak szerb polgártársaink, akiknek egy Kosztics Lázáruk született Zomborban, aki ... a szlávság kultúrájában Arany János helyét foglalja el. És mégsem ragadják meg eléggé az alkalmat, hogy a magyar polgársággal is megismertessék a szerb irodalom gyöngyeit ... Össze kell fognunk — hiszen semmi nehézség nincsen — és meg kell teremteni végre azt a kultúrpolitikát, Zombort végleg bekapcsolná a kultúrába.”

Sajnos az egymás megismerésének igénye csak ritkán és akkor is nagyon erőtlen formában jelentkezett, nem jutott tovább egy-egy újságcikknél, mely fölött mindkét érdekelt fél figyelme könnyen elsiklott.

A zombori Szabad Lyceum egyik Gozsdutól megmaradt, jól bevált öröksége, a vendéglőadók szerepeltetése volt. Kiss József, Thomann István, Pekár Gyula és a Nemzeti Szalon, majd pedig Krúdy Gyula, Beregi Oszkár, Vikár Béla, Négyessy László, dr. Madzsar József, dr. Bá-

lint Lajos, Jászi Oszkár, Basilides Mária látogattak el a városba, hogy fellépésükkel segítsék az Egyesület közművelődési tevékenységét. A fővárosi vendégek mellett szívesen látott előadók voltak Milkó Izidor, Loósz István, Lányi Ernő és Toncs Gusztáv is. Ez utóbbi a Szabadkán jólsikerült Shakespeare-ciklus rövid összefoglaló ismertetésére vállalkozott, akinek írását Rácz Soma olvasta fel. Kiss József felléptét osztatlan elismerésben részesítette a közönség,³⁴⁷ Krúdy Gyula felolvasása viszont „unalmas volt”, nem talált megfelelő visszhangra, annál inkább, mert az előzetes bejelentés alapján mást vártak az írótól, mint amit kaptak: „Amint olvasóközönségünk minden bizonnyal már tudja, Krudy Gyula mint novellista, regény- és tárcaíró, egyike azon fiatal íróknak, akiknek immár irodalmunkban elismert nevük van.” Zombori vendégszereplése alkalmából „eddig nyilvánosságra még nem került novelláiból olvas fel.”³⁴⁸ Természetesen telt ház fogadta a hírneves író, aki azonban „állítólag”, (miután nem lehetett rendesen még hallani sem) három novellát olvasott fel díszkötésű könyvéből az ígért új novellák helyett. A Zombor és Vidéke szerint „ha már nem is egyenesen erre az alkalomra írt munkáját olvasta volna fel, de legalább is kevésbé ósdi és majd mindenki előtt ismert dolgozatával állt volna elő.”³⁴⁹

A Bácskai tudósítója viszont ennek kapcsán feltette a kérdést: líceumi előadás-e a felolvasás, ha „mégoly jeles és érdekes” is? „Am akármilyen is az előadás, vagy fölolvadás, legalább ne legyen — bocsánat a köznap kifejezésért! — uraságoktól levetett holmi.”³⁵⁰ A helybeli közönség, de a sajtó képviselői is, sértve érezték magukat. A fővárosból jött vendég magatartásában lekicsinylést láttak, amely a cikkíró szerint már többször is előfordult, pedig fellépésükért a Lyceum még fizetett is.

Hasonló elmarasztaló kritikát kapott Beregi Oszkár, a Nemzeti Színház művésze. „Régi versek” címmel mutatta be a magyar vers fejlődését Arany János haláláig. Válogatásában „a magyar aesthetikának és irodalomtörténetének nagy mestere” Beöthy Zsolt volt segítségére, s mégis a magyar líra két kiváló képviselője, Vörösmarty és Tompa, kimaradtak műsorából. Fellépésével kapcsolatban a tudósító megjegyezte: „kevesebb színészkedés többet ért volna, mert a művészi szavalat és színművészet között különbség van. A líceumi előadások első sorban oktatók, s csak azután szórakoztatók, vagy — mondjuk — szórakozva oktatók.”³⁵¹

A zombori líceum hatására két hasonló jellegű intézmény megalakításán fáradoztak. Dr. Farkas Pál a Magyar Társadalomtudományi Egyesület titkára 1909. december 5-én tartott előadást az Egyesületben. Ott-tartózkodását arra is felhasználta, hogy agitáljon egy helyi szervezet megalakítása érdekében, ahol a társadalomtudományok köréből tartottak volna előadásokat, természetesen abban a szellemben, amely nem állott volna ellentétben ezeknek a tudományoknak hivatalosan elfogadott értelmezésével. Annak ellenére, hogy a megbeszéléskor huszonnyolcan iratkoztak be a fiókegyesületbe, tevékenységéről semmilyen híradást nem talántunk a továbbiak során.³⁵²

A Voltaire Egyesületet dr. Pataj Sándor alakította, hogy ott minden alkalommal a haladó Magyarország képviselői szólhassanak a hallgatósághoz. Pataj társasága a Társadalomtudományi Egyesület mintájára kívánt dolgozni, azonban mindössze néhány előadás megtartására futotta

erejéből, miután inkább egyéni kezdeményezésről, mint valós, társadalmi szükségletéről volt szó. Jászi Oszkárt megelőzve Zigány Zoltán tartott itt előadást *A nemzetiségi kérdés Magyarországon* címmel, amely ez alkalommal is nagy érdeklődést váltott ki a közönség körében, s „amelyen szerb polgártársaink is nagy számban készülnek megjelenni.”³⁵³

Mindkét kísérlet azt bizonyítja, hogy az 1910-es években fokozódott a közönség érdeklődése a társadalomtudományi jellegű előadások iránt. Mind a haladó polgári radikalizmus képviselői, mind pedig a tudományok konzervatív értelmezői, akik saját osztályérdekeik megvédése céljából akarták kisajátítani a különböző haladó ideológiai áramlatokat, híveket igyekeztek toborozni az egész országban az általuk hirdetett igéknek. Sem Zomborban, sem Szabadkán, sem pedig az egykori Nagybecskerekben nem sikerült huzamosabb ideig fenntartani ezeket az intézményeket (a Magyar Társadalomtudományi Egyesület fiókszervezeteit), miután az ezzel kapcsolatos igényeket a szabad liceumi előadások elégették ki oly mértékben, amennyire a helybeli társadalmi és szellemi szükséglet azt megkívánta. A szabadgondolkodást ezekben az intézményekben úgy értelmezték, hogy mindkét ideológia képviselőit időnként felléptették, mondván: távol áll tőlük minden pártoskodás, a közönségnek meg kell adni annak lehetőségét, hogy maga döntse el melyik áramlat hívévé szegődik. Miután a polgári radikalizmus képviselői előadásaikban nem a forradalmi változások mellett kardoskodtak, hanem csak a feudalizmus maradványainak felszámolását és a demokratikus reformokat követelték az Osztrák—Magyar Monarchia keretén belül, a semlegesség álláspontjára helyezkedő liceumi vezetőség által jóváhagyott műsorpolitikában könnyen megfér egymás mellett e két áramlat.

A zombori Szabad Lyceum tevékenységével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy Gozdsu Elek idejében inkább az irodalom, a zene, a képzőművészetek tárgyköréből tartott előadások domináltak, majd pedig fokozatosan a köznapi élet által felvetett problémák, az egyes társadalomtudományi kérdések ismertetése is helyet kapott az Egyesület felolvasó ülésein. Mindezeket figyelembe véve tehát nem lehet az Egyesülettől megtagadni azt, hogy bizonyos értelemben kultúrmissziós feladatot végzett a városban, elősegítette a közművelődési állapotok javulását, több esetben pedig a haladó eszmék terjesztésének fórumává vált. A közönség összetételét illetően kevés megbízható adatunk van. A Gozdsu vezette liceumi hallgatóság, valószínű, az író személyének köszönhetően a város előkelőségeiből tevődött össze, míg távozása után a kispolgárság (iparosok, tisztviselők, kereskedők stb.) javára billent a mérleg. Ezért állíthatta Rácz Soma az 1913. január 18-i közgyűlésen: az „oktató, felvilágosító előadásokat a város lakosságának minden rétege látogatja.”³⁵⁴

A NAGYBECSKEREKI LÍCEUMI ELŐADÁSOK (1901—1918)

A Nagybecskerekben megjelenő *Torontál* című politikai napilap 1901 januárjában vezércikket tett közzé az egyleti élet témájára, melyben az egyletek kétféle hivatásáról elmélkedett a cikk írója. A helyi viszonyokra gondolva megállapította: az egyletek egyik hivatása az, „hogy

a hasonzorúeket egymás mellé gyűjtsék s az erkölcsi és társadalmi szolidaritás egysége alá szorítsák, ebben a szolidaritásban az egyleti élet különféle kisebb nagyobb adminisztratív és személyi ügyeit elintézzék. Ennek a hivatásnak több kevesebb lelkiismeretsséggel és alapossággal minden egylet megfelel s azért minden egylet prosperál, sőt a legtöbb virágzik is.

De van az egyleteknek egy magasabb hatáskörük is. Ez az, hogy az egylethez tartozókat a művelődésben, különösen pedig a szakismerettel kapcsolatos kulturában előre vigyék...

Az egyleti működés súlypontja nálunk a férfiak kalaberjére s néha-néha a hölgyek társas szórakoztatására esik.”³⁵⁵

Ez a megállapítás nagyjából meg is felelt a helyi viszonyoknak, hiszen még ekkor a Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület sem tevékenykedett olyan aktívan a közművelődés terén, mint néhány év múlva.

A szabad líceumi előadások megszervezésének gondolata először a Munkásképző és társas-egylet 1901 februárjában megtartott választmányi ülésén merült fel, amikor eldöntötték, hogy a nyári hónapok kivételével, minden vasárnap este felolvasásokat rendeznek az egylet helységében, mely az Ellmer-féle vendéglő nagyterme volt.³⁵⁶ Az egylet felkérésére „előkelő tanügyi férfiak” gyűltek össze a felsőkereskedelmi iskolában annak érdekében, hogy megalakítsák a szabad líceumot, azzal a célkitűzéssel, hogy az iparos ifjúságnak előadásokat tartsanak, alkalmat adjanak nekik a szakmabeli továbbképzésre, valamint az általános ismeretek elsajátítására. Az iparos ifjúságon kívül természetesen más érdeklődők is megjelenhetnek az előadásokon. A *Torontál* tudósítója valószínűnek tartotta, „hogy ezen az értekezleten a kis mederben megindított üdvös mozgalom szélesebb körűvé válik és kinövi magát a *szabad líceum* intézményévé”, mely majd felöleli a társadalom minden rétegét, hiszen Magyarország minden nagyobb városában ebben az időben már sikeresen dolgoztak a szabad líceumok.³⁵⁷

A megbeszélések eredményeként márciusban már több előadást tartottak Knyaskó Lajos, Török Ferenc, Králik László és mások. Az utolsó felolvasást Králik főgimnáziumi tanár tartotta, melyen a szabad líceumok munkásságáról érkezett.³⁵⁸ Előadásán megjelent Grandjean József polgármester is, a *Torontál* pedig a tárcarovatban tette közzé a felolvasott szöveget.

Előadásának első részében a líceumok szükségességéről, társadalmi feladatairól elmélkedett. Megállapította: „Ez idő szerint főleg az egyenlőségért és pedig úgy az anyagi, mint a szellemi egyenlőségért folyik a harc. Csakhogy míg a vagyoni egyenlőséget erőszakos és véres eszközökkel akarják kivívni, elég rosszul, addig a szellemit meg sem kísérlík ilyen módon elérni, mert azt mindenki tudja, hogy a műveltséget minden embernek magának kell személyes szorgalmával és munkájával megszerezni. És az emberiség rá fog jönni nemsokára arra is, hogy valamint a szellemi egyenlőséget csakis kitartó munkával lehet elérni, úgy a vagyoni is csakis ezzel az egyetlen eszközzel lehet majd kivívni.”³⁵⁹

Králik László tehát már eleve egy téves (reakciós?) megállapításból indul ki: a fennálló társadalmi viszonyok megváltoztatására a lassú, szel-

lemi úton történő reformok érdekében szónokol, a szellemi nivó emelésének függvényeként megcsillantja a vagyoni egyenlőség lehetőségét is. Ezért is állítja: „Mert higgyék el nekem, hogy minden társadalmi bajnak végső oka nem a birtok és vagyon aránytalan eloszlásában, hanem a műveltség ellentétében rejlik.”³⁶⁰ Tézisének igazolásául Anglia példáját hozza fel, melyet megkerültek az európai forradalmak, de csak azért, mert ott időben felismerték a népművelés szükségességét, míg Franciaországban, ahol nem törődtek a nép oktatásával, nevelésével, elkerülhetetlen volt a forradalom.

Előadásának második részében a nyugati államok népművelő intézményeivel foglalkozott, majd kitért a honi viszonyok elemzésére. Széchenyi, Eötvös, Türr, Irányi törekvéseit ismertetve beszámolt a magyarországi felnőttoktatásban elért eredményekről. Megemlítette Baross Gábor kísérletét a gyári munkások továbbképzése terén, de idesorolta a vidéki katolikus legényegyletek tevékenységét is. Utolsóként említette Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter 1897-es leiratát az egyetemekhez, melyben a népies főiskolák felállítása céljából egy tervezet kidolgozását sürgette, amit a kolozsvári egyetemen Schneller István vezetésével ki is dolgoztak.³⁶¹

A Nagybecskereki Munkásképző és társas-egyletben megkezdett népművelés a következő évben még konkrétabb formát öltött. Az egyes, minden rendszer és kapcsolat nélküli előadások helyett a sorozatos előadások megszervezésén fáradoztak 1902 folyamán. A munkásképzés mellett a nagyközönség bevonását is tervbe vették. Havonként egyszer szórakoztató jellegű felolvasásokat irányoztak elő.³⁶²

Az első ciklust a nemzetgazdaság és társadalomtudományi, a másodikat pedig a történelmi ismeretek köréből kívánták megszervezni. A Torontáli Takaré- és Hitelbank, valamint a nagybecskereki Lloyd Társaság 50—50 koronával járult hozzá a kezdeményezés anyagi kiadásaihoz. A közoktatásügyi kormányhoz memorandumot terjesztettek fel, melyben szintén anyagi támogatást kértek.³⁶³

A sorozatos előadásokat április 13-án fejezték be. Ugyanakkor a *Torontál Szocializmus és nemzeti eszme* címmel vezércikket közölt, melyben a szocializmus híveit nemzetietleneknek, hazafiatlanoknak bélyegezte: „Hogy a gazdaságilag szorongatott tömegeken segíteni kell, az bizonyos. De ezt a segítséget Magyarország gyermekeinek csak a nemzeti eszme termékeny verőfénye nyújthatja és semmiképpen sem az a tudóvészkes kozmopolita doktrína, a mivel a szociális izgatók a magyar munkásokat és a köznépet megmételtyezik.”³⁶⁴

Amint látjuk, a helybeli vezető réteg mind gyakrabban reagált a munkások körében elterjedő szocialista áramlatok megfékezése céljából, nem csoda, ha már ekkor a szabad tanítást is eszközként használták fel, céltudatosan arra törekedtek, hogy meggyőzzék az elégedetlenkedőket arról, miszerint a boldogulás egyedüli lehetősége a nemzeti eszme által áthatott műveltség elsajátításában rejlik.

Látszatra mindaz, ami ezután a közművelődés terén történt, a munkásoktól kellett hogy szolgálja. A munkások idősebb korosztályának „megmentésére” irányuló akciót tehát útnak indították a líceális előadások révén, majd az ifjúság, a 21 éven aluli munkások „tömörí-

tése" következett a magyar nemzeti műveltség égisze alatt. Bányai Jakab állami népiskolai igazgató számukra is az ingyenes tanfolyamok megszervezését sürgette. Véleménye szerint hetenként egyszer vagy kétszer előadásokat kell tartani „hasznos és életbevágó kérdésekről”. Ily módon elejét vehetik a kocsmabajárásnak, és a téves, felforgató eszméktől is megóvhatják a fiatalokat.³⁶⁵ Bányai kezdeményezésére 1902. december 21-én megalakították a Nagybecskereki Ifjúsági Egyesületet, melynek alapító tagjai, „a város jobbjai” lettek. Éppen ezért feltétlenül elvárták az ifjúságtól, hogy bizalommal legyen az egyesület iránt. A minisztérium által küldött tervezet alapján kidolgozták az alapszabályokat is, melyeket csekély módosítással el is fogadtak.³⁶⁶

Ugyancsak 1902. decemberében Streitmann Antal főgimnáziumi tanár összehívta a helybeli iparosokat, hogy megalakítsák az új Nagybecskereki Iparos-egyesületet, melynek célja „a nagybecskereki iparosok közös szakművelése, társadalmi és gazdasági viszonyainak fejlesztése, emelése” lett volna.³⁶⁷

A megyei Gazdasági Egyesület fiókszervezetei 1903. elején kezdték meg a gazdasági tanfolyamokat. Tehát mindössze két év alatt a megyei vezető körök figyelme teljes erőbevetéssel a köznép felé irányult, azzal a célkitűzéssel, hogy elejét vegyék az esetleges tömegmozgalmaknak. A különböző egyesületekben megtartott előadások preventív jellegűek voltak. Lényegük az volt, hogy meggyőzzék a népet arról, hogy az uralkodó osztály nem feledkezett meg róluk, segíteni kívánja őket törekvéseikben, melyek a vagyoni és társadalmi egyenlenségek felszámolására irányulnak.

Míg kezdetben a szociális bajok orvoslásának érdekében szálltak síkra a közművelődési mozgalom megindítói, 1903-ban már egyenrangú problémaként vetődött fel a nemzetiségi kérdés is. A Kaszinó kis termében 1903. február 4-én megtartott értekezleten leszögezték: a szabad líceum eddigi kerete szerény volt, tevékenysége sikeresnek mondható, mivel Torontálban a magyar kultúrmozgalmaknak kétszeres „súlyuk és jelentőségük van”. Az elkövetkezőkben a líceum munkáját ki kell terjesztetni az egész vármegyére „a magyar kultúra, a magyar nemzeti szellem teljes diadalrajutása céljából”. Ennek érdekében üdvös lenne, ha a Torontál-vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület keretében szerveznék meg a liceális előadásokat a megye egész területén. Az értekezleten Gróf Vilmos tanár azt indítványozta, hogy válasszák külön a munkásoknak és „a közönség másik részének” tartandó előadásokat. Az indítványt az egybegyűltek nagy része támogatta, azzal a kitételrel, hogy 1903 folyamán maradjon minden a régiben.³⁶⁸

A „szabad líceum fejlesztése”-ről a *Torontál* 1903. február 17-ei száma is cikkezett. Ismét egy értekezletről adott hírt, melyen „élénk eszmecsere után” elhatározták, hogy a líceumot „két irányban szervezik”: a munkásoknak és a „művelt közönségnek” külön-külön előadásokat tartanak majd. A Közművelődési Egyesületbe való belépés kérdése megint napirenden volt. A „fiók-liceumok” megszervezésének problémája iránt Dellimanics Lajos főispán is nagy érdeklődést tanúsított.³⁶⁹

A március 25-i irodalmi matiné vendége Szabolcska Mihály volt. Ez a rendezvény (melyet a Kaszinó nagytermében tartottak) már a „szű-

kebb keretből" való kilépés első megnyilvánulásaként, a nagyközönségnek szólt. Dr. Grandjean József polgármester mondott megnyitó beszédet, melyben kifejtette, hogy a szabad liceum ügyét a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium és Torontál vármegye törvényhatósága is felkarolta, anyagi támogatásban részesítette, tehát mindenképpen oda kell hatni, hogy a megkezdett munkát szélesebb alapokra helyezték.³⁷⁰

Ebben az évben a nagybecskerekiek is bekapcsolódtak a hivatalosan támogatott és propagált szabad tanítás vérkeringésébe, miután Knyaskó Lajos, a felső kereskedelmi iskola igazgatója, mint a liceum szervezője, jelentést készített az 1903. évi működésről, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, valamint a Szabad Lyceum budapesti igazgatóságának is megküldött.

Az 1903. évi tevékenységet az április 5-én tartott társas estéllyel zárták, melyen ismét dr. Grandjean József polgármester szónokolt. Beszédében a munkásokhoz szólt, és hangsúlyozta, hogy a munkásság ne hallgasson se a belföldi, se a külföldi felforgatókra. A jelenlegi kormány meg fogja oldani „az egyes társadalompolitikai kérdéseket”. Szerinte már eddig is nagyon sok történt ezen a téren. Törvényt bocsátottak ki a mezőgazdasági munkásokról, a gazdasági munkáspénztárról, a lelencekről, a szegény ügyről stb. A szabad liceummal kapcsolatban kifejtette, hogy annak eddig nem volt határozott szervezete. Tagjait „csakis egy közös eszme, a nemzeti művelődésnek minél szélesebb körökben való terjesztése szükségességének érzete és az ezen alapuló áldozatkészség tartja össze.”³⁷¹

Dr. Grandjean József polgármester tehát kétféle szempontból próbált appellálni az egybegyűlteket további magatartására (miután beszédét a Torontál is leköszölte, lényegében ez a szózat mindenkire szólt). Egyfelől a felforgatóktól óvta a munkásokat, az uralkodó osztály nevében beszélt, amikor látszólagos engedményekkel, ígérekkel próbálta elterelni a figyelmet a lényegről, ti.: az osztályharcról, végső soron a forradalomról, melyet szerinte, belföldi és külföldi agitátorok találtak ki az ország békéjének felforgatása céljából. Másfelől, a magyar nemzeti művelődést állította fel sorompóként a nemzetiség kultúrája szabad fejlődésének megakadályozása céljából, mondván, hogy ez a művelődés biztosítja mindenki számára az országban (tehát az itt élő nemzetiségek számára is!) a társadalmi felemelkedést.

A már sikeresen működő liceum tevékenységének kiterjesztésében látták a megyei hatalom képviselői annak biztosítékát, hogy a Grandjean József által felvetett mindkét szempont a szabad tanítás segítségével megvalósulhasson ezen a „legtarkább” nemzetiségek-lakta területen. Miután a Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület azzal a céllal alakult, hogy az egész vármegyét átfogó, széleskörű kultúrmmunkásságot megszervezze, természetes volt, hogy mind gyakrabban elhangzott az a vélemény, mely a már jól működő liceumot ennek az egyesületnek szárnyai alá kívánta helyezni.

Ezzel kapcsolatban tudnunk kell azt is, hogy a Közművelődési Egyesület bölcsője az egykori Nagybecskereki Polgári Magyar Olvasókör volt, mely 1875 és 1885 között működött magyárosító céllal, kevés sikerrel, akkor még csak városi szinten.

Az Olvasókör 1884 folyamán átszervezés előtt állott. Az új egyesület alapszabályainak tervezete még az évben elkészült, a szeptember 8-i ülésen el is fogadták a tagok, a következő évben pedig a belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabályok értelmében, 1885. szeptember 27-én megalakult a Torontál megyei Magyar Nyelvtérjesztő és Közművelődési Egylet, melynek többek között volt egy népnevelési szakosztálya is.

Az új egyesület Lőrinc Péter szerint „még az úri Magyarország helyi nagyságaira apelált, hiszen a nyelv-művelés is — jól tudták ezt a helyi nagyságok — akkor politikát is jelentett, szinonímája lévén a magyarosítás szónak, és pedig az ország — nyelvileg is — legtarkább megyéjében.”³⁷²

Az egylet első védnöke így Thurn-Taxis Egon herceg lett, az alapító tagok pedig a főjegyző, a megyei földbirtokosok és néhány közismert vagyonos polgár voltak. A cél a nyelv-művelés, a magyar állameszme izmosítása, a nemzeti misszió teljesítése volt. Ennek ellenére kezdetben „a részvétlenség, a passzivitás fogadta az egylet alapítását.”³⁷³

Az 1889. május 7-i közgyűlésen Steinbach Antal egyleti igazgató javaslatára az egylet a Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egylet nevet vette fel.³⁷⁴

Így érkezünk el az 1900-as évekhez, amikor is az uralkodó osztály minden eszközt a magyarosítás szolgálatába állított, de nem hagyta figyelmen kívül a szocialista mozgalmak egyre intenzívebb elharapódzását sem.

Az 1904-es esztendő a liceális előadások nagy átalakulásának éve lett. A január 14-i értekezleten, melyen Szabó Ferenc orsz. képviselő, apátplébános és dr. Grandjean József polgármester is megjelent, a szabad liceum tagjai beléptek a Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesületbe azzal az indoklással, „hogy az egyesület alapszabályaiban körvonalazott és részletesen felsorolt közművelődési, irodalmi, tudományos és hazafias célok megvalósítása érdekében erőteljes munkásság induljon meg”, a liceum eddig elért sikerei pedig nagyobb tevékenységre serkenték az Egyesületet.³⁷⁵

Tervbe vették az egyesület működésének kiterjesztését a vármegye egész területére, évkönyv kiadását látták elő, valamint különböző szakosztályok megalakítását (gazdasági, történeti és régészeti, népnevelési, liceális, könyvtári és múzeumi, kultúrművészeti és irodalmi)³⁷⁶ terveztek.

Az új liceum 1904. január 17-én ünnepélyes keretek között kezdte meg működését még mindig a Munkásképző egylet Melence utcai helyiségében. Dr. Grandjean József ez alkalommal mondott elnöki megnyitója nyíltan, minden kertelés nélkül kimondta: „A mi tudományunknak és műveltségünknek, összes szellemi, erkölcsi és bármely irányú kulturális életünk mindennemű nyilvánulásainak *magyar nemzeti alapokból kell kiindulniok*.”

Az egyes egyén művelődése fejlődhetik egyetemes világpolgári irányban, a nemzet összességének művelődése azonban csak úgy bír igazi beccsel, hogyha az a *nemzetet alkotó nép* jellemével, annak erkölcsével, érzületével és életfelfogásával összhangban van... Nem szabad többé megelégednünk azzal, hogy azon keret, melyet a született magyarság

tömbe elfoglal, továbbra is mozdulatlanul megálljon, hanem minden törvényileg megengedett eszközzel, tapintattal bár, de az eddiginél fokozottabb eréllyel azon kell lennünk, hogy ezen keret kibővítettessék és annak határai közé a született magyarság körén kívül álló ezen hazában létező idegen nyelvelemek asszimilálódva befogadtassanak.” A továbbiakban kifejtette: más nemzetek is asszimiláltak „államhatalmi vagy állampolitikai okból... nálunk a magyarosítás ténye egyúttal a faji létfenntartás ösztönéből folyó önvédelem jellegével is bír.”³⁷⁷

Beszédének tudatos, politikai éle volt, melyet mi sem bizonyít jobban minthogy Grandjean József maga németajkú volt, és a németnek nevezett negyedben hangzott el beszéde, „ahol néhány évvel ezelőtt a német dominált.”³⁷⁸

A Közművelődési Egyesület alapszabályainak módosítását tárgyaló értekezleten a főispán, dr. Dellimanics Lajos is jelen volt.³⁷⁹ Az alapszabályoknak nem sikerült a nyomára bukkannunk, a karlócai Vajdasági Levéltár az egykori Torontál vármegyére vonatkozó dokumentumok egy részét őrzi csupán, de az 1904. évi Főispáni Hivatal által vezetett jegyzőkönyv hiányzik a gyűjteményből. Mindössze annyit tudunk ezzel kapcsolatban, hogy 6 szakosztálya volt az Egyesületnek, melyek közül a népnevelési szakosztály hatáskörébe tartozott a magyar nyelvtanfolyamok megszervezése a vármegye területén.³⁸⁰

A líceális előadások egy részét ekkor már a Felsőkereskedelmi Iskola dísztermében tartották. Ezek a felolvasások a népszerű, szórakoztató előadások kategóriájába tartoztak, és a „művelt” nagyközönség számára szervezték őket.

A *Torontál* 1904 márciusában arról közölt hírt, hogy miután néhány előadás nem a Munkásképzőben volt, egyesek véleménye szerint ez „a munkásoknak szánt előadások rovására” történt. Erre a válasz elutasító jellegű volt. Azzal érveltek, hogy a panasznak nincs kellő alapja, mert elsősorban az előadások díjtalanok, tehát bárki látogathatja őket, másodsor pedig nemcsak a munkásság, hanem a nagyközönség számára is szervezik azokat.

Az április 7-i ülésen végleg eldöntötték, hogy a szabad líceum előadásait ezentúl a polgári és felső kereskedelmi iskola dísztermében fogják tartani.³⁸¹

Tulajdonképpen ezen a ponton váltak a nagybecskereki Szabad Líceum előadásai a kis- és középpolgárság számára rendezett felolvasó estekké, az úri Magyarország kultúrája propagálásának teljes érvényű fórumává. A munkásosztály folyamatos oktatása ily módon elsikkadt, annak ellenére, hogy még egy ideig megtartották a nekik szánt előadásokat is a Munkásképző helyiségeiben. A munkásság azonban mind kevésbé fogadta el a polgári értelmiség által felkínált ismereteket, s hamarosan bekövetkezett az, amit Wolfner Pál a budapesti Társadalomtudományi Társaság titkára állított a *Huszádik Század* 1903-as évfolyamában a munkástanfolyamok szükségességéről értekezve: „Vannak és lesznek olyanok, akik azt tartják célszerűnek, hogy ugyanazon intézmény egyformán rendezzen a középosztálynak és a munkásoknak előadásokat és tanfolyamokat. Pedig ez nemcsak hogy nem célszerű, de — legalább szerény véleményem szerint — egyenesen ki van zárva...”

Tény az, hogy a munkásság nagy része mohó vággyal ragadja meg az alkalmat, hogy tanuljon. Tény azonban az is, hogy éppen a munkásságnak fejlettebb értelmiségű rétegei kevés kivétellel mind szakszervezetekbe tartoznak... Ezek a munkások pedig, valamennyien az osztályharc rideg — talán túlrideg — álláspontján vannak és gyanúval fogadják a polgári társadalom minden követelését... Minden intézmény, állította fel bár a legjobb szándék, amely erkölcsi vagy anyagi helyzetükön javítani akar... eleve meg van fosztva támogatásuktól..."³⁸²

Hasonló sorsra jutott az 1908-ban megindított Munkásgimnázium is, melyet a csekély érdeklődés miatt 1911-ben be is csuktak.

Az 1905-ös év nem sok újat hozott a líceumi előadások életében, mert a vármegyei hatalom képviselőinek figyelmét a választások körüli tevékenység kötötte le. Mindössze egy dologra szeretnénk felhívni a figyelmet, ami szintén a munkások szabadoktatásával kapcsolatos. A tanácsülési jegyzőkönyv tanúsága szerint Nagybecskerek *szervezett munkásai* a szervezendő munkástanfolyamok érdekében ingyen fűtést és világítást kértek. Kérelmüket a Tanács jóváhagyta.³⁸³

A Közművelődési Egyesület 1906. november 29-i ülésén elhatározták, hogy Nagyikindán is megszervezik a szabad líceumi előadásokat.³⁸⁴ Lényegében ez a határozat is arra irányult, hogy a vármegye területén keletkező minden közművelődési akció szálai az Egyesületbe fussanak össze, hogy minél könnyebben ellenőrizhessék azt, és egyben biztosítsák „a magyar nemzeti szellemtől áthatott műveltség” mind hathatósabb terjesztését. A kisebb községekben ismeretterjesztő előadásokat tartottak hasonló célkitűzéssel. Ugyanakkor a magyar nyelvi ismétlő tanfolyamok felállításáról is gondoskodtak, különösen a nemzetiségek által sűrűn lakott községekben.

A választási mozgalmak elcsitulása után a megyei vezetőség ismételten a nemzeti szellemben való népművelés hathatós eszközei után kutatott. A líceális és ismeretterjesztő előadások, a magyar nyelvi tanfolyamok megszervezése mellett, felállították a Munkásgimnáziumot, majd pedig 1908. június 25-én a nagybecskereki fogházban megkezdték a rabok oktatását is. Miután a rabok nagy része más nemzetiségű volt, az igazságügyminiszter hozzájárulása sem maradt el annak érdekében, hogy a rabok „a magyar kultúra körébe bevonassanak.”³⁸⁵ Ugyanis nemzeti szempontból fontosnak tartották, hogy ott, ahol más nemzetiségű foglyok is voltak, megszervezzék a tanfolyamot, ismeretterjesztő előadásokat tartsanak „a nemzeti művelődés alapelemeinek elsajátítása” céljából.³⁸⁶

Egymásután láttak napvilágot a sajtóban a „nemzeti kultúra” témájára írt vezércikkek is, melyek „a nemzeti egység kialakulásának” szempontjait taglalták, mondván, hogy annak útját állják „egyrészt a felekezeti, másrészt a nemzetiségi balítélet és félreértés... nincs más segítségünk [tehát], mint az értelmi felvilágosodásnak terjesztése és az erkölcsi emelkedettség általánosítása.

A helyes nemzeti politika csakis az olyan kultúrpolitika lehet, mely a lakosság összes rétegeiben bizonyos művelődési közösséget biztosít. Ennek a kultúrpolitikának természetes alapja az az örökség, mely a magyarságra bízta a vezetés és irányítás tisztjét.”³⁸⁷

A közönség és a liceális előadások viszonyával kapcsolatban két ellentétes véleményre szeretném felhívni a figyelmet. Az 1909-ben megjelent Évkönyv a liceumi tevékenységgel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az „nélkülözhetetlen szellemi szükségletét [képezi] a nagybecsereki közönség minden rétegének”, s mindig telt ház fogadja az előadókat. Sokszor a hallgatóság el sem fér a felsőkereskedelmi iskola dísztermében, ezért szükség volna egy nagyobb előadóteremre.³⁸⁸ Ezzel szemben a *Torontál* tudósítója arról adott hírt, hogy „a közönség — főleg az úgy nevezett értelmiség — nagyrésze nem tudott lemondani a maga kis nyárspolgári vasárnapi mulatságáról, a sörről, borról, kávéházakról még másfél órára sem, s míg a vendéglőkben és kávéházakban helyet sem lehetett kapni, addig a kultúra helyei üresek voltak.”³⁸⁹

Az igazság ezzel kapcsolatban valahol a két megállapítás között lehet. Az irodalmi matiné jellegű előadásokon, ahol szavatelok, zeneszámok is szerepeltek a műsoron vagy a képvetítéssel egybekötött ismeretterjesztő előadásokon mindig több volt a közönség, mint a csak pusztá felolvasások alkalmával.

Az 1908-ra vonatkozó Évkönyv többek között adatokat közöl az Egyesület anyagi eszközeiről is. Így megtudhatjuk, hogy a vármegye 3500, a kultuszminisztérium 1125, a vármegye községei 1566, a Múzeumok és Könyvtárak Tanácsa pedig 300 koronával járult hozzá a költségek fedezéséhez. Ebből a liceum 900 koronát költött. Az összegyűlt összeg tetemes részét a magyar nyelvtanfolyamok költségeinek fedezésére fordították.

A rendelkezésünkre állott levéltári dokumentumok alapján tudjuk, hogy az Egyesület 1909-ben pl. 5000 koronát kért a törvényhatóságtól, amely azonban csak 3500 koronát hagyott jóvá. A továbbiak során a főispáni hivatal regiszterei az 5000 korona iránti kérelmeket tartalmazzák, azonban a jegyzőkönyvek híján nem tudni, melyik évben gyárták jóvá először az 5000 koronás segélyt. Mindenesetre 1916-ban, de már előtte is a törvényhatóság az 5000 korona megszavazását jóváhagyta.³⁹⁰

Az 1908/1909-es évadban még egy újdonságot vezettek be. Előadásokat tartottak a kaszinó termében a társadalomtudományok köréből, mindezt pedig annak érdekében, hogy az a magyar kultúra térhódítását elősegítsék és erősítsék.³⁹¹

A Közművelődési Egyesület 1910-ben ünnepelte működésének 25. évfordulóját. Az ez alkalommal rendezett ünnepségen elhangzott beszédek mind a fennálló társadalmi rendszer reakciós kultúrpolitikáját glorifikálták. Jankó Ágoston szerint: „Műveltségünk fogja a mi szociális és politikai bajainkat is orvosolni, ez fogja a nemzetiségi, faji és vallási különbözőségekből eredő surlódásokat elsimítani.”³⁹²

Rákosi Jenő míg egyik mondatában a szabad tanítás politikamentességéről, másik mondatában már a vármegyerendszer nagyszerűségéről áradozott, mondván: „A vármegye főemberei az oszlopos tagjai ennek az egyesületnek, ők adják a lelket, vezetik, szedik össze, csoportosítják az embereket, ő belőlük indul ki az a tekintély, mely a tagokat, a lelkes hazafiakat tette, cselekvésre buzdítja.”³⁹³

A haladásellenesség minden mozzanata, mely a feudális maradványok apológiájává magasztosult Rákosi beszédében, dr. Vincze-hy Ernő

szavaiban a vármegye intézményének decsőítésekor még konkrétabb megfogalmazást nyert. „A jövő hatalmas Magyarországa mindenekfelett” — ennek ígézetében bangzott el beszéde. A nemzetköziséget, szolidaritást hirdető „rontó-bontó zavaros” elméleteivel szinte szembe kell szállni, annak ellenére, hogy elméletileg elismeri: azok alapjukban véve értékesek, „de hazai alkalmazásukban kicsinnyé, torzzá és veszedelmessé” válhatnak.

Beszédében önkéntelenül az is elárulja, hogy a fennálló rendszert félti, azt a rendszert, amely a nemzetiségi, a gazdasági és szellemi elnyomást szentesíti. Az ország úri kisajátítóinak nevében szól, akiknek semmi közük sincs az „általános emberi”, a „nemzetköziség” jelszavakban kifejezettekhez, mint ahogy a dolgozó népnek sem volt köze ahhoz, amit ez a réteg „országunk, földünk, népünk, fajtánk, hagyományaink, történelmünk és népi nyelvünk” alatt értettek.³⁰⁴

A tanítás szabadságának hivatalos értelmezése Knyaskó Lajos Nemzeti kultúránk és a szabadoktatás című írásában jutott legteljesebben kifejezésre. A szabadoktatást a nemzetrevelés eszközének tartja, a nemzeti kultúrát pedig „a magyar nép szellemi és anyagi megerősödése” alapjának. A magyar népet kulturális és gazdasági szempontból egyaránt a vezető nemzetek sorában kívánja látni. Az „erős és gazdag nemzeti kultúra... elvezérli a magyar nemzetet a valóságos szabadság és függetlenség ígértföldjére.” Csakhogy mindezt a nemzetiségek rovására akarja megvalósítani. Az ország minden egyes társadalmi rétegét, és természetesen a nemzetiségeket is, az uralkodó osztály által nemzeti kultúrának nevezett műveltség részeseivé kívánja tenni, miközben a magyar faj többségéről akarja meggyőzni hallgatóit. Így szeretné egységbe kovácsolni a vármegye területén élőket, állítván: „Ezeresztendő történelmi jogaink, számbeli és kulturális többségünk, vezető faji sajátosságaink révén miénk az országrész minden talpalatnyi földje, vize, levegője.” Nyíltan kimondja: az itt élő nemzetiségek teljes beolvastását tartja „a jövő legnagyobb feladatának”, és feltételezi, „hogy a megfontolással, bölcs előrelátással s testvéri szeretettel teljesített munka mielőbb bevonja őket a magyarság tökéletesebb szellemi és anyagi kultúrájának átalakító légkörébe.”³⁰⁵

Ha modellt keresnénk Jászi Oszkár állításának igazolására, mely a magyar közművelődési egyesületek tevékenységére vonatkozik, keresve sem találhatnánk megfelelőbbet, mint ezt az egykori nagybecskereki egyesületet. „A szabad tanítás eddigelé — írja Jászi többek között — a magyar történelmi osztályok kezében naiv irodalmárkodás, szociális olajcseppkengetés, vidéki priaristák és nagyságok szentimentális — rendszerint tánccal és énekkel egybekötött — felbuzdulása, a polgári önértetnek az — egyházi és világi főurakhoz — való dörgölözési kísérlete avagy az ún. exponált nemzetiségi vidékeken bankettektől kísért honmentő avagy hazaárulást szimatoló eszmecsere volt...”

A közművelődési egyletek hatalmasan felvirágoztak, mert azokban politikáról, bankettekről, hazafias kurjongatásokról, a vármegyei gentry politikai alátámasztásáról s az urakra kellemetlen nemzetiségi konkurensek politikai quarantaine alá tételéről, ordókról, színekurákról, honmentésről, kegyelmes urakkal való parolázásról s más földi javakról van

szó: ellenben a magyar néppel... alkoholizmusával, tuberkulózisával, földéhségével, szóval egész rettenetes anyagi és erkölcsi nyomorával mit sem törődtek a nemes hazafiak.”³⁹⁶

A korabeli modern haladó ideológia szellemétől áthatott, és a polgári demokratikus átalakulásért küzdő Jászi véleménye mellé Lőrinc Péter megállapítása kívánczik, aki a bánati társadalomtudományról szóló monográfiájában kimutatta ennek a közegnek másik jellegzetességét: a legkonzervatívabb, a legreakciósabb nézetek hirdetésével párhuzamosan, fórumhoz jutottak a Közművelődési Egyesület révén a haladó polgári Magyarország képviselői is. Jankó Ágoston, Rákosi Jenő, Pekár Gyula, Szabolcska Mihály mellett Jászi Oszkár, Farkas Geiza, Czirbusz Géza, Stern Lázár stb. szerepeltek az ismeretterjesztő felolvasások előadóiként.

A legeklektikusabb példája annak, hogyan hatott a reakciós szándék ellenére is pozitív értelemben a hivatalos Magyarország azon törekvése, miszerint a magyar nemzeti kultúra fölényéről igyekezett meggyőzni a nemzetiségeket, az 1911. május 29. és június 3. között Nagybecskereken megrendezett kultúrhét volt.³⁹⁷ Neves budapesti kultúrmunkások előadásokat tartottak a képzőművészet, a színjátszás, az irodalom, a zene tárgyköréből, valamint kép- és szobor kiállítást szerveztek. Annak ellenére, hogy a *Torontál* szerint ennek a rendezvénynek az volt a célja, hogy „a magyar szellem... fensőbbiségét” ragyogtassa,³⁹⁸ számunkra mégis jelentős ez a kultúresemény. Ez alkalommal ismerkedhettek meg az egykori Nagybecskerek polgárai először Bartók Béla, Kodály Zoltán, Dohnányi Ernő, Weiner Leó vonósnégyeseivel, hallhattak először Max Reinhart rendezőről, gyönyörködhettek, sőt meg is vásárolhatták Szinyeyei-Merse Pál, Rippl-Rónai József, Iványi-Grünwald Béla, Fényes Adolf, Csók István, Gulácsy Lajos képeit, valamint Kisfaludy Stróbl Zsigmond szobrait.

A becskerekiek éltek is az alkalommal: 3 szobrot és 28 képet vásároltak.

Az 1913-as Évkönyv arról ad hírt, hogy négy községben 61 líceális előadást tartottak, melyekbe „beleszőtték a magasabb művelődést és ismeretterjesztést.” A hallgatók száma 9504 volt. Nagybecskereken pl. 4200-an voltak a 19 előadáson. Nagykikinda mellett Törökbecsén is 17 líceális előadást tartottak.³⁹⁹

Az első világháború kitörése nem jelentette egyszersmind a Közművelődési Egyesület, így a líceum tevékenységének megszűnését. Sőt, fokozottabb mértékű tömörülésre serkentette a magyar nemzeti kultúra terjesztőit. Miután a felső kereskedelmi iskola dísztermét kórházzá alakították át, a líceumi felolvasások a Kaszinótársulat nagytermébe költöztek. „Mind olyan előadásokat tartottunk, amelyek tárgyuknál és tartalmuknál fogva alkalmasak voltak a nép hazafias lelkesedésének, kitartásának, bizalmának és áldozatkészségének emelésére.”⁴⁰⁰

Az Évkönyv bevezetője a háború kitörését konstatálva azt hangoztatta, „hogy ezt a világpusztulást nem mi idéztük föl, s hogy ami nemes érzés ebből a világpusztulásból kiváltható, az minket magyarokat Magyarországra egész népét beragyogja.”⁴⁰¹

A háború éveiben megjelent évkönyvek tanúsága szerint is az úri Magyarország hitt a végső győzelemben, a háborúban való részvételét az igazságért való küzdelemnek tekintette. A népművelést továbbra is a nemzeti művelődés eszközének tartotta, azzal a kitétellel, hogy „a kultúra minden tényezője” a fennálló viszonyoknak megfelelően „a háború céljainak szolgálatát” is vállalja. Változatlanul „a magyar művelődésért” küzdöttek továbbra is „itt a végeken... az égő Balkán határán”, de „a művelődés terjesztésével s erősítésével fegyvereink győzelméért” jelszavakat hangoztattak.⁴⁰²

A háborút a nemzeti létért való küzdelem színterének tekinti az 1916. év munkásságáról készített Évkönyv bevezetője: „Ennek védelmére kellett szolgálnia a társadalmi, gazdasági és kulturális erőknél benn az országban is.”⁴⁰³ A férfiak mind tömegesebb hadbavonulása következtében a líceális előadások hallgatói elsősorban a nők voltak. Az előadások szelleme még 1916-ban sem változott, a valóság felismerése elől makacsul elzárkóztak a Közművelődési Egyesületben aktív tevékenységet kifejtő itthonmaradottak. Dr. Báthory Endre pl. „A háború és a biológia” című előadásában kifejtette: a természettudományos nevelés teszi majd lehetővé, „hogy a tökéletesedéssel az emberek megértőbbek legyenek egymással szemben s így a jövőben belátják az emberek, hogy békés küzdelemmel is elintézhetik az összeütközéseket, anélkül, hogy egymást pusztítsák.”⁴⁰⁴

Török János előadása a nemzetiségi kérdésről azt igyekezett bizonygatni, hogy a magyarság szupremáciája megdönthetetlen. „A nemzetiségi törvény alkotásakor nem volt megvalósítható [a nemzetiségi kérdés megoldása] a hiányzó apparátus miatt, ma pedig a magyarság többsége és fensőbbisége folytán nincs rá szükség. Szeretettel és megértéssel kell a nemzetiségeket a háború után magunkhoz kapcsolni s bizonyosan el fogjuk érni célunkat.”⁴⁰⁵

Nagyfokú önhittség, fanatizmus és vakság kellett ahhoz, hogy az összeomlás előtt két évvel valaki még mindig a magyar szupremácia nevében szónokoljon éppen Torontál vármegyében, ahol a nemzetiségek elnyomásáért, asszimilációjáért folytatott küzdelem a béke idejében is sok gondot okozott a megyei hatalom magyarkodó elemeinek, számos erre irányuló kísérlet pedig kudarccal végződött.

Minél jobban közeledett a vég, annál dühödtebben próbálta a letűnő vármegyei vezetőség bizonyítani a magyarság felsőbbrendűségét. Dr. Szentiványi Ferenc, árvaszéki elnök még 1917. decemberében is statisztikai adatok felsorolásával igyekezett alátámasztani a magyarság számbeli, gazdasági és kulturális fölényéről alkotott tévhitet.⁴⁰⁶

S ha más nem, úgy a magyarság számára vesztes világháború ténye végképp lerombolta azokat az illúziókat, melyeket a soknemzetiségű, szociális és nemzetiségi ellentétekkel viaskodó, félmegoldásokkal ideig-óráig fenntartott Monarchia ege fölé borított a földbirtokos és klerikális reakció, s részben a polgári demokratikus reformokat, a kapitalista fejlődést igénylő, de a forradalomtól irtózó polgári értelmiség.

A becskerekai szabad líceum az első háro év kivételével a Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület keretén belül végezte tevékenységét. A megtartott előadásokat figyelembe véve a líceum prog-

ramja nagyon változatos volt, a legkülönbébb tárgyú ismeretterjesztés fórumaként tarthatjuk számon. A háborús ciklustól eltekintve a felolvasások egyedi jellegűek voltak, tehát sorozatos előadások megtartására nem került sor a becskerekeli líceumban. Legtöbb előadást a természet- és társadalomtudományok, az irodalom, a történelem, a művészet és művészettörténet, a neveléstan, az egészségtan és egyéb közhasznú ismeretek tárgyköréből tartottak elsősorban a helybeli értelmiség képviselői a kis- és középpolgárság köréből verbuválódott hallgatóság számára. A munkások fokozatosan elmaradtak a líceumi előadásokról, a mindinkább a szak-szervezetek által rendezett felolvasásokat látogatták.

Eszmei szempontból a líceumi előadásokra a nagyfokú eklektikusság jellemző, amely egy-egy rendezvény keretén belül is nyomon követhető (pl. a nagybecskerekeli kultúrhét). Mint ahogyan Lőrinc Péter Szentklárayval kapcsolatban már kimutatta a „Janus-arcúságot”, úgy ez a ketősség ott kísért a Közművelődési Egyesület népművelői tevékenységében is, mely természetes következménye volt annak, hogy a felnőttoktatás ügyét a Jankó Ágostonok, Dellimanicsok, tehát az úri Magyarország képviselői éppúgy ki akarták sajátítani osztályérdekeiknek megfelelően (ez sokszor sikerült is nekik), mint ahogyan a helybeli polgári értelmiség a haladó eszmék ígázatében gyakran megfélekedezett a *veret* körökhöz való „dörgöldzésről”, s ilyenkor képes volt elméletileg a leg-haladóbb ideológia szószólójává átvedleni. Éppen ezért, nem hiába tartotta Lőrinc Péter a bánáti társadalomtudomány tanulmányozásakor izgalmas feladatnak megfigyelni: „ki győz a nagy ellentmondásosságban az egyes írókban: a tudós-e, az egyházi személy, a sovíniszta politikus, a földesúr vagy bankár, esetleg a tudóssal párosult, vele kapcsolt népbárát?!“⁴⁰⁷

ZÁRÓSZÓ

Amikor a szabad tanítással, konkrétan a szabad líceumok tevékenységével kapcsolatos kutatásokat elkezdtem, lényegében az egykori Bács-Bodrog és Torontál vármegyék területén működött egyesületek munkásságának ismertetését akartam elkészíteni azzal a célkitűzéssel, hogy a jugoszláviai magyar művelődéstörténet népművelésre vonatkozó egyik fejezetét megírjam. Kutatásaim során rádöbbsentem, hogy első pillanatra nem sikerült felmérnem a probléma komplexumából adódó összes kérdést, hogy az egykori felnőttoktatás mint minden egyéb társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális jelenség, a meglévő történelmi, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok függvényeként, nem egysíkú, egységes közművelődési törekvésként tartható számon, hanem az egykori Monarchia keretén belül létrejött ideológiai és politikai küzdelmek is döntő hatással voltak a szabadoktatás terén elért (vagy el nem ért) eredményekre, s híven tükrözik az akkori Magyarország reakciós erőinek, valamint a haladó polgári értelmiség és a szocialista eszmék terjesztőinek küzdelmét. Annak ellenére, hogy kezdetben a felnőttoktatással kapcsolatban mind a földbirtokos-klerikális szővetség, mind pedig a demokratikus reformokat követelő burzsoázia és polgárság a politika-mentességet hangsúlyozta, s csak a szocialisták vallották be nyíltan, hogy

a szabad tanítás a pártagitációra való nevelés eszköze, a politikum elválaszthatatlan kísérője volt a népművelésnek, amit az 1907-es pécsi kongresszus, majd pedig a hivatalos magyar kormány minden ezzel kapcsolatos rendelete, intézkedése is bizonyíthat.

A felnőttoktatás eredeti célkitűzéseitől eltérően (ti.: hogy azok számára, akik az iskolán belüli oktatás révén nem nyerhettek megfelelő általános és szakképzettséget, lehetőséget biztosítson a társadalom a továbbtanulásra) a Monarchia magyarországi részein (így vidékünkön is), a hivatalos iskolán kívüli oktatás a magyarosítás eszközévé vált a nemzetiségek által sűrűn lakott területeken, s egyben a szocialista eszmék elterjedésének meggátolását irányozta elő, állítván, hogy az országban csak az egységes magyar nemzeti művelődésnek van létjogosultsága, s minden, ami ezen kívül áll (tehát a nemzetköziség is), a hazafiatlansággal, sőt hazaárulással egyenlő.

A hivatalosan is támogatott népművelés mellett (mely a meglévő társadalmi, politikai, gazdasági stb. viszonyok konzerválását kívánta lehetővé tenni) létezett még egy közművelődési törekvés, melyet a polgári radikalisták szerveztek és irányítottak (gyakran a szocialistákkal karöltve), melynek célkitűzései sok pontban megegyeztek a szabad tanításról vallott eredeti nézetekkel. A cél a nép általános műveltségének és szakmabeli tudása színvonalának emelése a kapitalista termelékenység fokozása, a gazdasági helyzet javítása érdekében.

E két tendencia ötvözetéből születtek meg az egykori Bács-Bodrog és Torontál vármegyékben a szabad líceum intézményei, melyek az adott erőviszonyok pillanatnyi állásától függően, hol a haladó, hol pedig a konzervatív törekvések jegyében végezték a népművelés munkáját; konkrétan a kis- és középpolgárság oktatását, miután a munkásosztály a szakszervezetek által szervezett előadásokat látogatta inkább (a falvak népe elsősorban szakmai képzésének feladatát pedig a gazdasági egyesületek, gazdaszövetségek népművelői tevékenysége látta el).

Tehát az ország félféudális, félkapitalista helyzetéből logikusan következik az az eklektikusság, az a felemáság, mely a magyarországi népművelés egyik alapvető jellemzője, s a szabad líceum is ebből következően tipikus terméke annak a fonák, viszás helyzetnek, melybe az állandó kompromisszumok sodorták a kiegyezés után az országot.

E rövid kitérővel jelezni kívántuk dióhéjban, mi mindenről kellett szólnunk, mielőtt a mai Vajdaság területén létesített egykori szabad líceumok tevékenységének ismertetését, értékelését elvégeztük volna. Miután a rendelkezésünkre álló szakirodalomban a szabad tanítással kapcsolatban nem talákoztunk átfogó, minden problémát érintő és feldolgozó, korszerű, marxista monográfiával (csak résztanulmányok vannak ebből a tárgykörből; a nyugat-európai útjával kapcsolatban, mely részben ihletője volt a magyarországi felnőttoktatásnak csak a korabeli szakirodalom adatait vehettük figyelembe), szükségesnek tartottuk a nyugat-európai népművelés kezdeteit, jellegzetességeit ismertetni, valamint a századfordulón keletkezett fontosabb magyarországi felnőttoktatási intézmények munkásságának rövid áttekintését, bemutatván azokat a korabeli haladó és konzervatív szakirodalom tükrében, különös tekintettel a szabad líceumok kialakulására. Mindezek rövid összefoglalása és össze-

hasonlítás után kerülhetett csak sor a címbe foglalt téma feldolgozására. Ugyancsak itt szeretnénk megemlíteni, hogy a Lőrinc Péter (*Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880—1918*), Dér Zoltán (*Három tudós tanár*) és jómagam (*Gozsdu Elek és a szabad liceum; A magyarországi szabadoktatás 1907-i pécsi kongresszusa*) által már feldolgozott liceumi előadásokkal kapcsolatos anyagra csak hivatkozás történik, mert az azokban elmondottakkal egyetértünk.

A nagybecskereki, szabadkai és zombori liceumok felnőttoktatási tevékenységét elemezve szeretnénk felhívni a figyelmet bizonyos rokonvonásokra, de a meglevő különbségekre is. Ezek a rokonvonások és különbségek ismételten függvényei a népművelés terén országosan kialakult széles skálájú nézeteknek; egyfelől a feudális maradványok védelmezőinek legreakciósabb megnyilvánulásait igyekszik átmenteni a felnőttoktatás területére is, másfelől állandó jellegű a demokratikus átalakulásért küzdők táborának harca a feudális maradványok felszámolásának és a kapitalizmus kiteljesedésének céljából. Végeredményben „az osztályidegen, nem-szocialista polgári elemek” sajátos helyzetükből következően, mindannak ellenére, hogy a munkásoktatás terén is érdemeket mondhatnak a magukénak, a proletariátus forradalmi hivatása tudatának felébresztése terén nem tudtak eléggé hathatósan közreműködni.

Szabadkán és Zomborban a liceum mint önálló egyesület szerepel a két város művelődéstörténetében, míg Nagybecskereken a Magyar Közművelődési Egyesület egyik fiókszervezete volt a liceum, tehát vármegyei szintű intézményként tarthatjuk számon. Hogy a vármegyéhez való szorosabb tartozás milyen mértékben befolyásolta a liceum munkáját, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1905/1906-os évadban Becskereken stagnáltak a liceumi ismeretterjesztő előadások. A választások kötötték le a vármegyei urak figyelmét, s nem igen maradt idejük a népműveléssel törődni. Ugyancsak ebből következik, hogy a Torontál területén minden liceumi előadás kezdeményezője és szervezője a Közművelődési Egyesület volt (1904-től). Szabadka és Zombor csak a maga liceális előadásainak megszervezésével törődött, meghívás esetén vidékre ellátogatott ugyan egy-egy előadó, de ez a jelenség nem vált folyamatos gyakorlattá.

Egyik helyen sem tekinthető a liceum a tervszerű, céltudatos, folyamatos népnevelés intézményének, habár ennek igénye állandóan jelen volt. A zombori és nagybecskereki liceum sohasem tagadta az intézmény nevelői, oktatói jellegét, a szabadkaiak viszont gyakran hangoztatták, hogy a hallgatóság szórakoztatása (esetleg a figyelem felkeltése bizonyos kérdések iránt) a célja az egyesületnek (Milkó elnöki megnyitójá!). A sorozatos előadások megszervezése ritkán sikerült (Szabadka, Zombor) vagy egyáltalán nem kísérleteztek vele (Nagybecskerek), pedig ezek előfeltételei lehettek volna az egységes felnőttoktatásnak.

A közönséget a kis- és középpolgárság alkotta mindhárom helyen, melynek nem volt feltétlen életszükséglete a továbbtanulás, így a szórakoztatóbb előadásoknak nagyobb keletje volt mint a tisztán tudományos jellegűeknek. Kivételt csak néhány fővárosi vendégelőadó fellépése képezett, akiknek jelenléte mindig nagy érdeklődést váltott ki a publikum

körében. Bühl Antal az ilyen líceumokat „polgári líceum”-oknak nevezi szemben a „néplíceum”- és „munkáslíceum”-okkal. (*A szabadoktatás kezdetei Temesvárott*, Korunk, 1975. 10. 789—792. oldal).

A legtöbb vendégelőadó Zomborban szerepelt (nemcsak Gozsdu idejében, de később is), míg Szabadkán és különösen Nagybecskerekén a helyi értelmiség köréből kerültek ki a líceumi felolvasók.

Továbbképzés szempontjából a zomboriak tettek legtöbbet a szaktanfolyamok felállítása révén. A Szabadkán megszervezett szaktanfolyamok elsősorban a felső leányiskola hiányát igyekeztek pótolni, míg a becskereki líceum nem tartott szaktanfolyamokat, miután ezeknek feladatát a közművelődési Egyesület egyéb fiókszervezetei, de különösen a Gazdasági Egyesület, látták el.

A megtartott előadások ingyenesek voltak a két vármegye központjában, Szabadkán belépődíjat szedtek, melyet az Egyesület költségeinek fedezésére fordítottak. Mindhárom anyagi támogatásban részesült a törvényhatósági bizottságok jóvoltából.

A vidéki líceumok tulajdonképpen minden közművelődési törekvés kiindulópontjaivá váltak különösen Zomborban és Szabadkán (Nagybecskerekén ezt a funkciót a Közművelődési Egyesület töltötte be); nemcsak a népszerű felolvasásoknak nyújtottak otthont (habár legtöbbször erről volt szó), hanem a zenei estélyek, irodalmi matinék, évfordulók megszervezésében is kitűntek, hozzájárultak a tudományos ismeretek terjesztéséhez, de szakelőadásokat is organizáltak. A többi felnőttoktatással foglalkozó intézménytől (közművelődési egyesületek, a szakszervezetek munkás otthonai, a feminista egyesületek, a kereskedelmi ifjak egyesületei, a gazdasági egyesületek és gazdaszövetségek által rendezett előadások stb.) eltérően, amelyekben ezen egyesületek céljainak megfelelően kifejezetten szakoktatással vagy társadalom-politikai neveléssel foglalkoztak, a mi vidéki líceumaink az *általános műveltség* terjesztésének fórumaiként tarthatók számon, s népszerű ismeretterjesztő előadásaik révén döntő hatással voltak hallgatóik közművelődési igényeinek kialakítására.

Mindhárom központban a líceumi előadások között gyakran hallhatta a közönség a darwinizmusról, a feminizmusról, a szocializmusról, a nemzetiségi kérdésről, a gyermek- és egészségvédelemről, az alkoholizmusról szóló értekezéseket. Gyakran voltak műsoron a Széchenyi életművét ismertető előadások, amelyekben Széchenyit mint a nemzetnevelés gondolatának nagy elődjét dicsőítették.

A zenei rendezvények lényeges elemei voltak a szabadkai és zombori líceumok tevékenységének.

A magyar kultúra fensőbbrendűségét bizonyítandó kultúrheteket mindhárom város megrendezte, melyeken a Nemzeti Szalon festményeit, szobrait is bemutatták.

A líceumi előadások ideológiai prezentálása szempontjából a leghaladóbb felolvasásoknak a zomboriakat tekinthetjük Jászi Oszkár, Madzsar József, Bédy-Schwimmer Róza, Pataj Sándor, Gozsdu Elek, Kohlmann Dezső stb. révén. Miután a világháború kitörésekor megszűnt a Lyceum, a reakció felé való eltolódás itt nem vált evidenssé, mint Szabadkán és Nagybecskerekén. Ugyanakkor Szabadkán már a kezdet kezdetén a lí-

ceum munkáját jelentősen befolyásolták a katolikus ún. „ellenreformációs” törekvések, amelyekre a szabadkőművességgel kapcsolatos viták ismertetésekor is utaltunk.

A közművelődési törekvésekben tapasztalt ellentmondásosság, kétarcúság legkövetkezetesebben a becskerekeli líceum működésében kísérhető végig. A haladás és konzervativizmus találkozása és kompromisszuma itt jutott leginkább kifejezésre. Zomborban és Szabadkán a líceumok vezetősége a látszólagos semlegesség álláspontján állott, amit a sajtóban megjelent líceumi előadások célkitűzéseivel kapcsolatos cikkek és vezércikkek is kifejezésre juttatnak. Ez természetes is, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét városban a magyarok mellett csak a szerbek és horvátok (bunjevácok) éltek (kb. fele-fele arányban), s a polgárság körében a hatalom megtartása céljából napirenden voltak az állandó kompromisszumok. Különösen vonatkozik ez Zomborra, ahol a szerb polgársággal való állandó jellegű egyezkedés, az egymásnak tett engedmények minden tevékenységre rányomták a bélyeget. Így a líceumi előadások is gyakrabban hirdették a nemzetiségi és egyéb kérdésekkel (pl. szabadkőművesség) kapcsolatos radikálisabb nézeteket. A többnemzetiségű Torontálban már nem volt olyan egyszerű ez a probléma. A magyarság fölényének megtartása érdekében (a nemzetiségek ellenére) sokkal következetesebb és kitartóbb küzdelemre volt szükség. Állandóan bizonyítani kellett azt, hogy a vezetés a magyarságot illeti meg. Mindehhez hozzájárultak még a társadalmi ellentétek, melyek ezen a vidéken sokkal kiélezettebbek voltak (s amelyeknek itt jobban tudatában voltak az emberek), amit mi sem bizonyít jobban, minthogy itt nagyon fontosnak tartották a munkások oktatását is (azaz az úri és polgári Magyarország kultúrájának letéteményeseivé akarták őket tenni), s munkásgimnáziumot létesítettek a számukra, hirdetvén, hogy a társadalmi bajok orvoslásának egyedüli hathatós szere éppen a műveltségbeli színvonal kiegyenlítése, amely majd többé-kevésbé megoldja a vagyoni egyenlőtlenség problémáját is.

A nemzetiségek kultúrájának egyenrangú elismerésére némi kísérlet csak Zomborban történt. Ez is inkább talán csak egy embernek köszönhető, Gozsdu Eleknek, aki a vezetése alatt álló Lyceumban a szerbek felléptét is lehetővé tette időnként. Miután Nagybecskereken a szabad tanítás nagymértékben az asszimilációs törekvéseket is szolgálta, természetes, hogy ilyenfajta közeledésre ott nem kerülhetett sor.

Mind Szabadkán, mind pedig Nagybecskereken a háború alatt ún. háborús ciklusokat szerveztek. (Valószínű így lett volna ez Zomborban is, ha történetesen a Lyceum Egyesület még ekkor is működik). Ezeknek célja a háborús morál fenntartása volt. Még az utolsó pillanatban is mindkét helyen töretlen hittel arról tartottak előadásokat, hogy a háború kimenetele győzelmet hoz a magyarság számára, s zavartalanul tovább folytathatják a népművelés megkezdett munkáját olyan irányban, ahogyan azt a béke idején tették. Ezen a ponton váltak reakcióssá még azok is, akik annak előtte a semlegesség álláspontját hitték és vallották magukénak, és a tanítás szabadságát úgy értelmezték, hogy minden eszmének, irányzatnak ismertetésére lehetőséget kell adni a líceum keretein belül.

Ezeknek az egykori semlegeseknek példája bizonyítja azt, hogy a semlegesség álláspontjára való helyezkedés *mindig* a haladásellenesség csiráinak melegágya, s csak a haladó eszmékkel, nézetekkel való feltétel nélküli azonosulás biztosíthat helyet az egyén számára is a szabadelvűségért, progresszióért harcolók között.

S végezetül tegyük fel a kérdést: elvárhatjuk-e, hogy egy ellentmondásokkal teli világban, egy ellentmondásokra, állandó kompromisszumokra épülő országban az elméleti és gyakorlati következetlenség helyett, szilárd, biztos alapokon nyugvó, kitartó ideológiai küzdelem alakuljon ki az olyan körökben, melyeket nem sújtott közvetlenül az igazságtalanság (társadalmi, nemzetiségi stb.) olyan mértékben, mint ahogyan az a kiszolgáltatott nincstelenekeket sújtotta, lett légyen az magyar vagy nemzetiségi, ipari vagy agrárproletár? Ezek sorsának vállalása egy olyan magas fokú öntudatot feltételez, amelynek csak kevesen tudtak birtokába jutni. Loószék, Toncsék, Rácz Somáék, Farkas Gezáék, Cirbusz Gézáék ennek vállalását nem tudták teljes mértékben és végérvényesen magukévá tenni. Ezért maradt meg magatartásukban mindvégig az a kettősség, amely szabadoktatási munkájukat is jellemezte, s egyben meghatározta az általuk vezetett liceumok tevékenységét is.

Az tagadhatatlan érdemük, hogy a sovíniszta, nagyhangú, handabandázó, gentryt, egyházi hatalmat védelmező törekvések tömkelegében gyakran voltak hangadói a haladó polgári reformtörekvéseknek, s ennél többet tőlük elvárni nem is lehetett. Ha elért eredményeik értékelését csak az adott korszak politikai, társadalmi és kulturális viszonyai ismereténél szempontjából végezzük el, meg kell állapítanunk, hogy időnként *igenis* voltak csúcsteljesítményei vidékünk liceumi mozgalmainak. Egy Ruskin vagy egy Shakespeare sorozat mindenképpen azt jelzi, hogy az igényesebb művelődésre való törekvést a mozgalom legjelesebbjei sohasem tévesztették szem elől. Vonatkozik ez az aktuális társadalmi viszonyok problémáinak taglalására is (alkoholizmus, gyermekvédelem, nemzetiségi kérdés stb.). Ezeknek a kérdéseknek prezentálásával polgári értelmiségünk s a második reformnemzedék legjobbjai foglalkoztak mindig: Gozsdu Elek, Milkó Izidor, Jászi Oszkár stb. A cél szentesítette az eszközt az olyan fajta megalkuvásoknak tűnő engedmények elkövetésekor, mint amilyen pl. a táncmulatsággal egybekötött előadások szervezése volt. Az említett előadássorozatok is azt bizonyítják, hogy a marxizmus ideológusai által is egy bizonyos ponton haladónak elismert polgári vívmányok vidékünk liceumi tevékenységében is nyomon követhetők. Lényegében feladatunk is az, hogy ennek az ellentmondásos korszaknak eredményeire hívjuk fel az utókor figyelmét, s ezeket az eredményeket építsük be kialakuló szocialista kultúránk alapjaiba.

JEGYZETEK

¹ Schneller István: *Paedagógiai dolgozatok*. Budapest, 1900. 1. kötet, 217. oldal.

² Questor: Statisztikai adatok a Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyam első ciklusáról. *Huszdik Század*. Budapest, 1903. VII. kötet, 238–242. oldal.

³ *Encyclopaedia Britannica*, vol. 22, 776. oldal. UNIVERSITY EXTENSION, in its broadest meaning enclides all educational activities sponsored by an institution higher learning for those persons (usually adults) who are not full-time students.

⁴ Schneller István i.m. 217. oldal (K. K. kiemelése).

⁵ Az 1873-ban Leicesterben, Derbyben és Nottinghamban megtartott előadások az university extension-mozgalom kezdetét jelentették Angliában. Ezek mintájára Európa más országaiban, sőt az Észak Amerikai Egyesült Államokban is elkezdtek a felnőtt oktatásnak megszervezését, melyet a gyorsütemű kapitalista fejlődés tett mind szükségesebbé. A felnőtteket oktató intézmények közé tartoztak Franciaországban a „Ligue française”, Nemetországban a berlini Victoria-Lyceum, Uránia, Humboldt-Akadémia, a hamburgi „Electra”, a drezdai „Volkswohl”, Ausztriában a bécsi „Volksbildungsverein”, Belgiumban az „Extension universitaire de Bruxelles”, Svájcban a „Schweizerische Gesellschaft für ethische Kultur”, a skandináv államokban az ún. népfőiskolák, habár már most előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a dán népfőiskolák függetlenül az angol university extension-mozgalomtól keletkeztek.

⁶ A Magyar University Extension Ekvönyve 1899/1-ik évről, írta Déry Gyula Budapest, 1902. 12—13. oldal.

⁷ Grösz Emil: University Extension. Budapesti Szemle. Buda-Pest, 1901. január. 289. sz. 286. oldal.

⁸ Schneller István i.m. 276. oldal.

⁹ Dr. Schneller István: III. Az University Extension mozgalma hazánkban. Atheneum. Budapest, 1900. IX. kötet. 29. oldal.

¹⁰ Grösz Emil i.m. 287. oldal.

¹¹ A Magyar U.E. ism. Ekvönyve. 24. oldal (a szerző kiemelése).

¹² Liceum — gör. Lúkeion, Arisztotelész tanítási helye az atheni városfalán kívül —: Európa egyes országaiban az egyetemre előkészítő középiskola neve a gimnázium helyett. Magyarországon az evangélikusok hosszabb időn át liceumnak nevezték különböző típusú oktatást nyújtó, lényegében középfokú tanintézeteket. Liceum volt a neve egyes női középiskoláknak is. (Új magyar lexikon, Akadémia. Budapest, 1961. 4. kötet. 379. oldal) Révai Nagy Lexikona, a Pallas és az Új Idők Lexikona hasonló értelmezést ad.

Szabad Lyceum, tudományt és ismeretet terjesztő társaság, 1893-ban alakult azzal a programmal, hogy megadja minden felnőtt egyénnek, nemre, korra vagy foglalkozásra való tekintet nélkül az alkalmat arra, hogy ismeretbeli hiányait pótolja, tudását mélyítse, és bővítsen vagy érdeklődését a szellemiek iránt bármely irányban kielégítse. A szabad liceum ezzel hazánkban úttörője lett a céltudatos és rendszeres iskolán kívüli népművelésnek. (Révai Nagy Lexikona. Budapest, 1925. XVII. kötet. 265. oldal).

¹³ Angliában a University Extensiont követte a summer meeting (amely különösen az Egyesült Államokban terjedt el), a Toynbee Hall, a Ruskin Hall, a settlement-mozgalom, a People's Palace, míg Magyarországon a szabad liceumokhoz hasonlóan alakult meg az Uránia, az Erzsébet-Népkadémia, a Társadalomtudományok Szabad Iskolája, a különböző munkásgimnáziumok stb.

¹⁴ A Magyar University Extension i. Ekvönyve. 24. oldal.

¹⁵ Pallas Nagy Lexikona. Budapest, 1897. XV. kötet.

Szabad Lyceum.

¹⁶ Dr. Schneller István i.m. Atheneum. 27—28. oldal.

¹⁷ A szabad tanítás fogalmát (szabadtanítás) a Révai Nagy Lexikon 17. kötete 278—282. oldalakon (Budapest, 1925) magyarázza. Az értelmezés még ez esetben sem politikamentes, amennyiben „az általános műveltség csak nemzeti műveltség lehet.” A szabad tanítás feladatai közé tartozik az általános műveltség terjesztése, „a társadalom különböző rétegei műveltségbeli különbségeinek kiegyenlítése.” Első és legfőbb feladata a Lexikon értelmezése szerint az „hogy a hallgatóságát a nagy nemzeti értékekkel megismertesse, azok megbecsülésére lelkesítse, és ezen úton bennünk nemzeti öntudatot és önértéket ébresszen és abban őket megerősítse.” A Lexikon megemlíti egy korábban elterjedt felfogást is ezzel kapcsolatban, ti.: a szabad tanítás „elsősorban azoknak van hivatva alkalmat adni képzettségbeli hiányaik pótlására, akiknek bármely okból nem volt alkalmuk annak idején magukat rendes iskoláztatás útján kiképezni.” Ebből is látható, hogy mind az első világháború előtt, mind pedig utána a hivatalos magyar álláspont a szabad tanítás feladatainak meghatározásakor első helyet akar biztosítani „a nemzeti gondolat, a nemzeti kultúra” propagálása számára. A néptömegek általános műveltségbeli színvonalának emelését ennek a célkitűzésnek rendelték alá.

¹⁸ Larentzi Vilmos: Az államfenntartó népműveltség. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1913. 439. oldal (K. K. kiemelése).

¹⁹ Dr. Tar Károly: Társadalom és művelődés. Tanulmányok. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, 1975. 12—13. old.

²⁰ Kende Zsigmond: A Galilei Kör megalakulása. Akadémia. Budapest, 1974. Hanák Péter bevezetője. 13. oldal.

²¹ Kende Zsigmond i.m. Hanák bevezetője. 18. oldal.

²² Ua. 19. oldal.

Hanák szerint a reformer újat akar a meglevő erőszakos megdöntése nélkül, a forradalmár viszont újat akar a meglevő erőszakos megdöntése árán is. E kettő között akkor nincs különbség, ha a reformer a kritikus pillanatban vállalni meri a cselekvés felelősségét.

²³ Dr. Márki Hugó: A szabad tanítás történeti fejlődése. A szabad tanítás Pécsen tartott magyar országos kongresszusának naplója 1908. Szerkesztette Pályi Sándor közreműködésével Vörösváry Ferenc. Franklin. Budapest, 1908. 27—42. oldal.

²⁴ Káich Katalin: A pécsi szabadtanítási kongresszus, 1907. Hungarológiai Közlemények. Újvidék, 1976. 26—27. sz.

²⁵ Káich Katalin idézett tanulmánya. 30. oldal.

²⁶ Révai Nagy Lexikona. 17. kötet. 279. oldal.

²⁷ Dr. Márki Hugó i.m. 30. oldal.

²⁸ Ua. 31—32. oldal.

²⁹ H. I. Mackinder and M. E. Sadler: University Extension. 1891. 1—3. oldal. Közl. dr. Márki Hugó i.m.

²⁷ *Encyclopaedia Britannica*. 22, vol. 767. oldal. Káich Katalin idézett tanulmánya a pécsi kongresszusról.

²⁸ J. Stuart: *A letter on University Extension*. Cambridge, 1874. és Márki Hugó i.m. 35. oldal.

Káich Katalin idézett tanulmánya.

²⁹ Schneller István i.m. 202. oldal.

³⁰ Dr. Márki Hugó i.m. 35. oldal.

Schneller István i.m. 214–215. oldal.

³¹ Schneller István i.m. 219. oldal.

³² Ua. 220. oldal.

Káich Katalin idézett tanulmánya.

³³ Schneller István i.m. 220. oldal.

Dr. Márki Hugó i. m. 36. oldal.

³⁴ Idézi Schneller István a *Paedagogiai dolgozatokban*, 215. oldal.

³⁵ Schneller István i.m. 215. oldal.

³⁶ *A Magyar U[niversity] E[xtension] i. Évkönyve*. 11–12. oldal.

³⁷ *Encyclopaedia Britannica*. vol. 22. 767. oldal.

³⁸ Ua. 767. oldal.

The pattern of activities that was developed, however, proved to be chiefly suited to the middle class and not to the labouring people who were most in need of education. Both for this reason and because of the passing of the original leaders, the zeal and enthusiasm that had characterized the early days of the movement tended to disappear, and by 1900, the work was settling into a digidity of conception and form that made it less and less attractive to those concerned with adult education.

³⁹ A már idézett *Magyar U[niversity] E[xtension] Évkönyve*. 99–100. oldal.

Toynbee 1879-ben elhagyta Oxfordot és a londoni East Enden telepedett le, ahol a munkások között élve tanította azokat. Azon a véleményen volt, hogy velük együtt élve, nagyobb bizalommal lesznek iránta. Zigány Jolán Angliából hazatérve az *Erdélyi Múzeumban* (1900. XVII. kötet. 1. füzet. 133–139. oldal) tette közzé az oxfordi Ruskin Hall munkájáról készített írását, melynek alapítói abból a feltevésből indultak ki, „hogy jó munkát csak értelmes, tanult munkás végezhet, (Ruskin) kötelességévé tette a „felső tízezernek” az alsóbb néprétegek nevelését, oktatását, hogy út nyíljon a szegények előtt is az emelkedésre.” A Ruskin Hallt az első munkásegyletemnek tekintik. Megalapítói lényegében az 1890-es években Nyugat Európában elterjedt ún. „újkonzervatív internacionalizmus” hívei voltak. A kapitalizmus bírálata ebben a korban kezd elterjedni Angliában is. Romatikus antikapitalista kultúrmozgalomról van szó, melynek hívei Ruskin, William Morris stb. voltak. (Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok. 108. évfolyam. 1974. 1. szám. 28–29. oldal.)

⁴⁰ Szeberényi Lajos: A skandináv népfőiskola. *Budapesti Szemle*. 1906. januárius. 349. szám. 189–212. oldal.

⁴¹ Ua. Ennek a népfőiskolának megnyitása elsősorban politikai szempontból volt fontos. Célja az volt, hogy a Schleswigben élő dán nemzetiséget erősítse.

⁴² Ua. 200. és 208. oldal.

⁴³ Révai Nagy Lexikonának idézett része. 279. oldal.

⁴⁴ Ua. 279. oldal.

⁴⁵ Grósz Emil idézett tanulmánya, 284. oldal.

⁴⁶ Ua. 284. oldal.

⁴⁷ *A Magyar U[niversity] E[xtension] i. Évkönyve*. 14–15. oldal.

⁴⁸ Ua. 15. oldal.

⁴⁹ Schneller István i.m. 241. oldal.

⁵⁰ Ua. 250. oldal.

⁵¹ Hörk József: Az 'University Extension' jelen állása Németországban és hazánkban. *Protestáns Szemle*. 1900. 12. évfolyam. 1–10. füzet. 381. oldal.

⁵² *Encyclopaedia Britannica*. vol. 22. 768. oldal.

⁵³ Ormos Ede: Munkásoktatás külföldön. *Szocializmus*. VI. évfolyam. 1911–1912. 65. oldal.

⁵⁴ Ua. 65. oldal.

⁵⁵ *A Magyar U[niversity] E[xtension] i. Évkönyve*. 15. oldal.

⁵⁶ Grósz Emil idézett tanulmánya. 286. oldal.

⁵⁷ Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Tanulmányok. Gondolat. Budapest, 1975. 18. és 365. oldal.

⁵⁸ Eötvös József: Kultúra és nevelés. *Magyar Helikon*. Budapest, 1976. 279–293. és 519. oldalak.

⁵⁹ Ua. Népoktatási ügy I. (1846) 280. és 283. oldalak.

⁶⁰ Ua. Népoktatás II. (1846) 284–287. oldal (K. K. kiemelése).

⁶¹ Ua. Népoktatás III. (1846) 289. oldal (Eötvös kiemelése.)

⁶² Ua. 290. oldal.

⁶³ Idézi: Sötér István: *Eötvös József*. Akadémia. Budapest, 1953. 354. oldal.

⁶⁴ Sötér István i.m. 282. oldal.

⁶⁵ Ua. 209. oldal.

⁶⁶ Hanák Péter i.m. 22. oldal.

⁶⁷ Ua. 97. oldal.

⁶⁸ Ua. 104–105. oldal.

⁶⁹ Ua. 114. oldal.

⁷⁰ Ua. 116. oldal.

⁷¹ Ua. 116. oldal.

⁷² Ua. 130. oldal.

⁷³ Ua. 131. oldal.

⁷⁴ Ua. 131. oldal.

⁷⁵ Idézi Sötér István i.m. 392. oldal.

- ⁷⁶ Sötér István i.m. 393. oldal.
- ⁷⁷ Eötvös József idézett kötete. 330–333. és 334–350. oldalak. Felhívásai a Pesti Naplóban és Honban jelentek meg 1867. folyamán, valamint a Néptanítók Lapja 1868. I. számában. 522. oldal. Az előleges tervrajzot a Pesti Napló 1867. 182. számában tette közzé.
- ⁷⁸ Eötvös József idézett kötete. 330. oldal.
- ⁷⁹ Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség*. Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Elvek és utak. Magvető. Budapest, 1976. 8. oldal.
- ⁸⁰ Sötér István i.m. 363. oldal idézi Eötvöst.
- ⁸¹ Eötvös József idézett kötete. 337. oldal.
- ⁸² Ua. 338. oldal, 6. paragrafus.
- ⁸³ Türr István (1825–1908), a magyar szabadságharc egyik tábornoka volt.
- ⁸⁴ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig*. Összeállította Kovács Máté. Gondolat. Budapest, 1970. 216–218. oldal.
- ⁸⁵ Ua. 216–217. oldal.
- ⁸⁶ Ua. 217. oldal.
- ⁸⁷ Ua. 217. oldal.
- ⁸⁸ Ua. 217. oldal.
- ⁸⁹ Eötvös József idézett kötete. 351. oldal. Megjelent a *Néptanítók Lapja*, 1868. I. sz. kötetben.
- ⁹⁰ Ua. 351. oldal (Eötvös kiemelése).
- ⁹¹ *A Magyar U[niversity] E[xtension]* i. *Évkönyve*. 19. oldal.
- ⁹² Ua. 19. oldal és *Révai Nagy Lexikona*. 17. kötet. 280. oldal.
- ⁹³ *A Magyar U[niversity] E[xtension]* i. *Évkönyve*. 19. oldal.
- ⁹⁴ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében...* 220. oldal.
- ⁹⁵ *A Magyar U[niversity] E[xtension]* i. *Évkönyve*. 19. oldal.
- ⁹⁶ Ua. 19–20. oldal.
- ⁹⁷ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében...* 220. oldal.
- ⁹⁸ *A Magyar U[niversity] E[xtension]* i. *Évkönyve*. 20. oldal. Bács-Bodrog vármegyében a következő helyeken alakítottak népoktatási köröket: Despot-Szent-Ivánon, O-Kéren, Kis-Kéren, Bikityen, Kuczorán, O-Verbáson, Új-Verbáson, Kulán és Cservenkán.
- ⁹⁹ Ua. 20. oldal.
- ¹⁰⁰ Hanák Péter i.m. 228. oldal.
- ¹⁰¹ *A Magyar U[niversity] E[xtension]* i. *Évkönyve*. 21. oldal.
- ¹⁰² Hanák Péter i.m. 311. oldal.
- ¹⁰³ Ua. 372–373. oldal.
- ¹⁰⁴ Ua. 418. oldal.
- ¹⁰⁵ Ua. 270. oldal.
- ¹⁰⁶ *A Magyar U[niversity] E[xtension]* i. *Évkönyve*. 20. oldal.
- ¹⁰⁷ Szabó Miklós idézett tanulmánya. 7–8. oldal.
- ¹⁰⁸ Ua. 7. oldal.
- ¹⁰⁹ *A Magyar U[niversity] E[xtension]* i. *Évkönyve*. 21–22. oldal.
- ¹¹⁰ *Révai Nagy Lexikona* 17. kötet. 280. oldal.
- ¹¹¹ Hanák Péter i.m. 419. oldal.
- ¹¹² Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918*. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Gondolat. Budapest, 1960. 110. oldal.
- ¹¹³ Fukász György i.m. 12. oldal.
- ¹¹⁴ Fukász György i.m. 17–18. oldal (Fukász Gy. kiemelése).
- ¹¹⁵ Wildner J. Ödön: *A Társadalomtudományok Szabad Iskolája, Népművelés*, 1906. 521–523. oldal.
- ¹¹⁶ Schneller István i.m. 274. oldal.
- ¹¹⁷ Dr. Wolfner Pál: *Munkástanfolyamok. Huszadik Század*, 1903. 638–650. oldal.
- ¹¹⁸ Sötér István i.m. 363. 392. oldalak.
- ¹¹⁹ *A Magyar U[niversity] E[xtension]* i. *Évkönyve*. VI. és 74. oldal.
- ¹²⁰ Kende János: *A magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1918*. Ertekezések a történeti tudományok köréből, 68. Akadémia. Budapest, 1973. 13. oldal.
- ¹²¹ *Zrenjanin*. Monografiája. Izdavač: SO Zrenjanin, 1966. 93. oldal.
- ¹²² 1904-től 1907-ig összesen 25 sztrájk volt, melyet a munkásosztály szervezett.
- ¹²³ Kende János i.m. szerint, miután a nemzetiségek szociáldemokrata mozgalma 1904 után kevésbé számíthatott a MSZDP támogatására nemzetiségi és nem osztályhegemonia alapon, a nemzetiségi burzsoáziához csatlakozott.
- ¹²⁴ Dr. Tar Károly i.m. 8. oldal.
- ¹²⁵ Ua. 9. oldal.
- ¹²⁶ *Huszadik Század*. 1906. 2. kötet. 421–426. oldal.
- ¹²⁷ *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület. Neutrális. Uránia*. X. évfolyam. 1909. November. 11. száma. 450–451. oldal.
- ¹²⁸ Lándor Tivadar: *Az alkultúra kitartottjai. A Munka Szemléje*. 1906. 2. szám. 5. oldal (K. K. kiemelése).
- ¹²⁹ Questor idézett tanulmánya. 238–242. oldal.
- ¹³⁰ Jászi Oszkár: *A lyoni népegyetem. Szabad Gondolat*. 1906. július 20. 198. száma. 11. oldal.
- ¹³¹ Ady Endre: *Irodalmi háborgás és szocializmus. Az irodalomról*. Magvető. Budapest, 1961. 243. oldal.
- ¹³² Bolgár Elek: *A kártevő Dúvadak...* *A Munka Szemléje*. 1907. 1. száma. 7. oldal.
- ¹³³ Ua. 7. oldal.
- ¹³⁴ Ua. 8. oldal.
- ¹³⁵ Jászi Oszkár: *Szabad iskolák*. Idézi Rác Sándor felhívását. *Szabad Gondolat*. 1906. október 31. 300. sz. 11.
- ¹³⁶ Ua. 11. oldal.

- ¹³⁴ Ua. 11. oldal (Jászi kiemelése).
- ¹³⁵ Wildner Ödön: A felnőtt nép művelése. *Népművelés*. 1906. 1. kötet. 166—168. oldal.
- ¹³⁶ Dr. Tar Károly i.m. 7. oldal.
- ¹³⁷ A kongresszus megszervezéséről lásd bővebben: Káich Katalin: A magyarországi szabadoktatás... *Hungarológiai Közlemények*, 1976. 26—27. száma. 65—73. oldal.
- ¹³⁸ Erről lásd bővebben dr. Tar Károly i.m.
- ¹³⁹ Molnár Viktor: A nép művelésének országos szervezése. *Népművelés*. 3. kötet. 1907. 1—6. füzet. 289—307. oldal.
- ¹⁴⁰ Ua. 289. oldal.
- ¹⁴¹ Ua. 289. oldal.
- ¹⁴² Ua. 290. oldal.
- ¹⁴³ Ua. 290. oldal.
- ¹⁴⁴ Ua. 303. oldal.
- ¹⁴⁵ Bárczy István: Az Uránia és a szabad tanítás. *Népművelés*. 1907. 451—460. oldal.
- ¹⁴⁶ Ua. 452. oldal.
- ¹⁴⁷ Ua. 453. oldal.
- ¹⁴⁸ Ady Endre: A szerb diákok. *A nacionalizmus alkonya*. Kossuth, Budapest, 1959. 88. oldal.
- ¹⁴⁹ Idézi Horváth Zoltán: *A magyar századforduló*. Gondolat, Budapest, 1974. II. kiadás. 306. oldal Rákosi Jenő tudósításából, mely a *Budapesti Hírlapban* jelent meg.
- ¹⁵⁰ Dr. Tar Károly i.m. 11. oldal.
- ¹⁵¹ Ua. 11. oldal.
- ¹⁵² Ady idézett kötetéből: *A nacionalizmus alkonya*. 91. old.
- ¹⁵³ Dr. Tar Károly i.m. 12—13. oldal.
- ¹⁵⁴ Erről lásd bővebben: Dr. Tar Károly, Horváth Zoltán és Káich Katalin idézett tanulmányait.
- ¹⁵⁵ A pécsi kongresszus. Visszapillantás. *Népművelés*. IV. kötet. 1907. 193—196. oldal.
- ¹⁵⁶ Ua. 196. oldal.
- ¹⁵⁷ Dr. Tar Károly i.m. 17. oldal.
- ¹⁵⁸ Horváth Zoltán i.m. 306. oldal.
- ¹⁵⁹ Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900—1945*. Magvető, Budapest, 1973. 365. oldal.
- ¹⁶⁰ Marczali Henrik: Szaktanácskozás a szabad oktatás felől. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*. II. évfolyam. 1909. 52. oldal.
- ¹⁶¹ Iszlamoğlu Tofik: *Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt 1906—1914*. Akadémia, Budapest, 1976. 34. oldal.
- ¹⁶² és ¹⁶³ Zsigany Zoltán: A felekezeti szellem erősödése a közoktatásban. *Huszádik Század*. XVIII. kötet. 1908. július—december. 1—14. oldal.
- ¹⁶⁴ Jászi Oszkár: Merenyilet a tanítás szabadsága ellen. *Huszádik Század*. 1908. 2. kötet. 166. oldal.
- ¹⁶⁵ Ua. 167. oldal.
- ¹⁶⁶ Ua. 166. oldal (Jászi kiemelése).
- ¹⁶⁷ Marczali Henrik idézett tanulmánya. 51—52. oldal.
- ¹⁶⁸ Ua. 52. oldal.
- ¹⁶⁹ Jászi előbb idézett cikke. 168. oldal.
- ¹⁷⁰ Ua. 168. oldal.
- ¹⁷¹ Ua. 168. oldal.
- ¹⁷² Ua. 170. oldal. Jászi idézi Jancsót. (Jászi kiem.).
- ¹⁷³ Ua. 170. oldal.
- ¹⁷⁴ Ua. Jászi meghatározása. 170. oldal.
- ¹⁷⁵ Ua. 172. oldal (Jászi kiemelése).
- ¹⁷⁶ Ua. Idézi Jászi.
- ¹⁷⁷ Ua. 175. oldal.
- ¹⁷⁸ Ua. A törvényjavaslat 27. paragrafusa. 176. oldal.
- ¹⁷⁹ Ua. A törvényjavaslat. 37. paragrafusa. 178. oldal.
- ¹⁸⁰ Ua. 178. oldal.
- ¹⁸¹ Újfalusi [Wildner] Ödön: A szabadoktatás országos szervezete. *Népművelés*. IX. kötet. V. évfolyam. 1910. 97—100. oldal.
- ¹⁸² Ua. 97. oldal (Újfalusi kiemelése).
- ¹⁸³ Ua. 98. oldal.
- ¹⁸⁴ Ua. 99. oldal.
- ¹⁸⁵ Ua. 99. oldal.
- ¹⁸⁶ Molnár Viktor: Kulturpolitika. *Uránia*. XI. évfolyam. 1910. április. 4. száma. 145. oldal.
- ¹⁸⁷ Ua. 146. oldal.
- ¹⁸⁸ Erről lásd bővebben: Káich Katalin: *Egy fejezet a magyar—szerbhorvát irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből Zombor 1875—1918*. Újvidék, 1975. 65—68. oldal.
- ¹⁸⁹ Hanák Péter i.m. 257. oldal.
- ¹⁹⁰ Kende János i.m.
- ¹⁹¹ Hanák Péter i.m. 421. oldal.
- ¹⁹² Ua. 348. oldal.
- ¹⁹³ Ua. 393. oldal.
- ¹⁹⁴ Berzeviczy Albert: A szabad-oktatás Magyarországon. Megnyitó beszéd. *Buda-pesti Szemle*. 1912. április. 424. száma. 138. oldal.
- ¹⁹⁵ Ua. 138—139. oldal.
- ¹⁹⁶ Ua. 139. oldal.
- ¹⁹⁷ Póányi Károly: A szabadoktatásért. *Szabad Gondolat*. 1911. 125—127. oldal.
- ¹⁹⁸ A Társadalomtudományok Szabad Iskolájának fölterjesztése a tanítás szabadsága tárgyában. *Huszádik Század*. 1911. 2. kötet. 267—275. oldal.
- ¹⁹⁹ Berzeviczy megnyitó beszéde. 139. oldal.

- ²⁰⁰ Ua. 140. oldal.
- ²⁰¹ Ua. 141. oldal (K. K. kiemelése).
- ²⁰² Polányi Károly idézett cikke. 125—126. oldal.
- ²⁰³ Berzeviczy megnyitó beszéde. 141. oldal.
- ²⁰⁴ Ua. 141. oldal.
- ²⁰⁵ Ua. 141. oldal.
- ²⁰⁶ Ua. 141. oldal.
- ²⁰⁷ Polányi I. cikke. 125. oldal.
- ²⁰⁸ Ua. 127. oldal.
- ²⁰⁹ Berzeviczy megnyitó beszéde. Idézet a 15 évvel, a Szabad Lyceum közgyűlésén megtartott előadásból. 143. oldal.
- ²¹⁰ Jászi Oszkár beszéde a Társadalomtudományok Szabad Iskolája munkástanfolyamainak megnyitása alkalmából. *Huszedik Század*. 1906. 2. kötet. 423. oldal.
- ²¹¹ Dr. Palágyi Menyhért: A népművelődés alapkérdése. *Munkásügyi Szemle*. 1911. 409. oldal.
- ²¹² Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása*. Budapest, 1912. 498. oldal; idézi Sándor Pál i.m. 380—382. oldal.
- ²¹³ Sándor Pál i.m. 380—382. oldal.
- ²¹⁴ Sándor Pál i.m. 399—400. oldal.
- ²¹⁵ Szabad Lyceum városunkban. *Bácskai Hírlap*. 1899. 168. száma. 2. oldal.
- ²¹⁶ Ua.
- ²¹⁷ A „Szabad Lyceum” megnyitója. *Bácskai Hírlap*. 1899. 176. szám.
- ²¹⁸ Ua.
- ²¹⁹ *Bácskai Hírlap*. 1899. 172. számában közzétett belépő jegy árak: személy jegy 50 kr., család jegy 1 k., bérletjegy egész időnyre 3 k., tanulójegy 20 kr.
- ²²⁰ *Bácskai Hírlap*. 1899. 176. száma.
- ²²¹ Szabad Lyceum — nálunk. *Bácskai Hírlap*. 1900. 8. száma.
- ²²² *Bácskai Hírlap*. 1900. 15. száma. 2. oldal. Miután a Bácskai Ellenőr szóbanforgó számát nem tudtam megszerezni, az ezzel kapcsolatos következtetésem csupán feltételezéseken alapulnak.
- ²²³ Az idei Szabad Lyceum. *Bácskai Hírlap*. 1900. 138. száma. 2. oldal.
- ²²⁴ Szabad Lyceum. *Bácskai Hírlap*. 1900. 158. száma. 1. oldal.
- ²²⁵ *Szabadka és Vidéke*. 1899. 47. száma.
- ²²⁶ Az első szabad lyceumi előadás. *Szabadka és Vidéke*. 1899. 48. száma. 2. oldal.
- ²²⁷ Szabad lyceumi előadás. *Szabadka és Vidéke*. 1899. 49.
- ²²⁸ Szabad Lyceum. *Szabadka és Vidéke*. 1901. 47. száma.
- ²²⁹ *Szabadka és Vidéke*. 1902. 5. száma. 1. oldal.
- ²³⁰ *Szabadka és Vidéke*. 1902. 25. száma.
- ²³¹ L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Kossuth. Budapest, 1977. 28. oldal (K. K. kiemelése).
- ²³² Szabad liceumok. Apolló. *Szabadka és Vidéke*. 1900. 26. száma.
- ²³³ Szabad Lyceum. *Bácskai Hírlap*. 1902. 88. száma.
- ²³⁴ Ua.
- ²³⁵ Ua.
- ²³⁶ Ua.
- ²³⁷ Szabad Lyceum. *Bácskai Hírlap*. 1902. 236. száma. 2.
- ²³⁸ Katholikus szabad Liceum Szabadkán. *Szabadkai Közlöny* 1903. 8. száma.
- ²³⁹ *Bácskai Hírlap*. 1903. 43. száma. 5. oldal.
- ²⁴⁰ *Bácskai Hírlap*. 1903. 43., 49., 55., 61. és 73. sz.
- ²⁴¹ *Bácskai Hírlap*. 1904. 209. és 212. száma.
- ²⁴² *Bácskai Hírlap*. 1904. 235. száma.
- ²⁴³ *Szabadkai Közlöny*. 1904. 41. száma.
- ²⁴⁴ *Bácsország*. 1904. 7. és 8. száma.
- ²⁴⁵ *Bácskai Hírlap*. 1904. 258. száma.
- ²⁴⁶ *Bácsország*. 1904. 8. száma. 9. oldal.
- ²⁴⁷ *Bácsország*. 1904. 7. száma. 8. oldal.
- ²⁴⁸ Ua.
- ²⁴⁹ Stojanović-Kálich Katalin: Gozsdu Elek és a Szabad Lyceum. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. 1970. március. 2. szám.
- ²⁵⁰ Történelmi Levéltár. Szabadka. Fond Magistrata. Elnöki Iratok. 190/1905.
- ²⁵¹ Történelmi Levéltár. Szabadka. Fond Magistrata. Elnöki Iratok. 190/1905. Az Alapszabályok 12. sz.
- ²⁵² Az Alapszabályok 21. sz. e.
- ²⁵³ Ua. 32. sz.
- ²⁵⁴ Szabad Lyceum egyesület — alakuló közgyűlés. *Bácskai Hírlap*. 1904. 258. száma.
- ²⁵⁵ A Szabad Lyceum megnyitása. *Bácskai Hírlap*. 1905. 30. száma. 2—5. oldal.
- ²⁵⁶ Ua. 3. oldal dr. Milkó Izidor elnöki megnyitója.
- ²⁵⁷ Ua.
- ²⁵⁸ Ua.
- ²⁵⁹ Ua.
- ²⁶⁰ Ua.
- ²⁶¹ *Bácskai Hírlap*. 1905. 42. száma. 2—3. oldal.
- ²⁶² *Bácsország*. 1905. 43. száma. 12. oldal. A Szabad Lyceum működése.
- ²⁶³ A Szabad Lyceum évi közgyűlése. *Bácskai Hírlap*. 1905. 23. száma. 2. oldal.
- ²⁶⁴ A Szabad Lyceum megnyitó ünnepélye. *Bácskai Hírlap*. 1905. 240. száma. 6—7. oldal.
- ²⁶⁵ A Szabad Lyceum továbbképző tanfolyamának megnyitása. *Bácskai Hírlap*. 1905. 218. száma. 2—3. oldal.

²⁶⁵ Történelmi Levéltár. Szabadka. Fond Magistrata. Tanácsi Iratok. 49/1906. számú iratsomó. Dr. Milkó Izidornak, mint a Szabad Lyceum-Egyesület elnökének kérvénye. 8537/1906. A kérvény mellékletei: 1.) az egyesület alapszabályai a szabadkai Krausz és Fischer cégnél 1905-ben készült nyomtatvány; 2.) Költségleírányzat 1906. évre, melyből kitűnik, hogy az Egyesület bevétele 4685 koronát tett ki, melynek tetemes része (3510 k.) a leánytovábbképző tanfolyam tagdíjából adódott. A kiadások 5675 k. tettek ki. A tanfolyam tantervének tiszteletdíjaira 3960 k. láttak elő.

²⁶⁶ Ua.

²⁶⁷ Történelmi Levéltár. Szabadka. Fond Magistrata. Tanácsi Iratok. 49/1906. számú iratsomó. Jegyzőkönyvi kivonat 257 kgy. /1906.

8537 tan

²⁶⁸ *Bácskai Hírlap*. 1906. 197. száma.

²⁶⁹ Ua.

²⁷⁰ A felső leányiskolát az 1907/908-as tanévben nyitották meg.

²⁷¹ Történelmi Levéltár. Szabadka. Fond Magistrata. Tanácsi Iratok. 49/1906. számú iratsomó.

²⁷² *Bácskai Hírlap*. 1906. 244. 244. és 256. számok.

²⁷³ *Bácskai Hírlap*. 1906. 71. és 76. számok.

²⁷⁴ *Bácskai Hírlap*. 1907. 238. száma.

²⁷⁵ *Bácskai Hírlap*. 1907. 289. és 1908. 10. száma.

²⁷⁶ Havas Emil: Jegyzetek a hétről. *Bácsmegyei Napló*. 1908. július 19.

²⁷⁷ *Bácsmegyei Napló*. 1908. december 13. 2. oldal.

²⁷⁸ *Bácskai Hírlap*. 1909. 54., 255., 259., 263., 268. és 270. számai.

²⁷⁹ *Bácsmegyei Napló*. 1910. február 9. 31. szám.

A szakelőadások célja az volt, hogy a kereskedelmi, ipari és tisztviselői pályán működő egyének, nők és férfiak egyaránt, a kereskedelmi tudományok gyakorlati ágában a szükséges ismereteket elsajátíthassák. Szakelőadások voltak: könyvvitelből (heti 3 óra), kereskedelmi ismeretekből (1 óra), kereskedelmi számtanból (2 óra), kereskedelmi levelezésből magyar és német nyelven (4 óra). Hetenként ötször két órát tartottak este nyolctól tizig március 1-től június 15-ig. A felvételi díj két k., a tandíj 20 k. volt. A hallgatók a tanfolyam elvégzése után vizsgát tehettek, melyről szabályszerű bizonyítványt kaphattak.

²⁸⁰ *Bácsmegyei Napló*. 1910. február 12. 34. szám.

²⁸¹ Szabadka és a kultúra. *Bácskai Hírlap*. 1909. 273. száma. 2. oldal.

²⁸² *Bácsmegyei Napló*. 1912. november 17.

²⁸³ *Bácsmegyei Napló*. 1912. 72. és 1914. 5. számai.

²⁸⁴ *Bácskai Hírlap*. 1915. 55. száma.

²⁸⁵ *Bácskai Hírlap*. 1915. 90. száma.

²⁸⁶ Dér Zoltán: Három tudós tanár. Újvidék, 1975. 121–122.

²⁸⁷ *Bácskai Hírlap*. 1911. 70. száma.

²⁸⁸ Wein Aladár törvénytészki bíró előadása. *Bácskai Hírlap*. 1915. 516. száma.

²⁸⁹ Lőrinc Péter: *Bácskai polgári politikai elmélet* (1880–1920). Életjel, Szabadka, 1976. 5. oldal.

²⁹⁰ *Bácskai Hírlap*. 1915. 540. száma.

²⁹¹ *Bácskai Hírlap*. 1915. 103. szám.

²⁹² *Bácsmegyei Napló*. 1914. 22., 24. és 25. számok.

²⁹³ *Bácskai Hírlap*. 1915. 528. száma.

²⁹⁴ Ua. (K. K. kiemelése).

²⁹⁵ Ua.

²⁹⁶ Ua.

²⁹⁷ *Bácskai Hírlap*. 1911. 56. és 59. számai.

²⁹⁸ *Zombor és Vidéke*. 1899. 79. száma.

Bácska. 1899. 77. száma.

²⁹⁹ *Zombor és vidéke*. 1899. 80. száma. 1–2. oldal.

³⁰⁰ *Zombor és Vidéke*. 1899. 89. száma. 1–2. oldal.

³⁰¹ Szabad Lyceum Zomborban. *Zombor és Vidéke*. 1899. 92. száma. 2–4. oldal.

³⁰² *Bácska*. 1901. 11. száma.

³⁰³ *Bácska*. 1901. 7. száma.

³⁰⁴ *Bácska*. 1901. 11. száma.

³⁰⁵ *Bácska*. 1901. 16. száma; *Zombor és Vidéke*. 1901. 16.

³⁰⁶ Az alapszabályokkal kapcsolatos levéltári számok: Történelmi Levéltár. Zombor. Fond Magistrata. Közigazgatási Mutató. 1901. 4646 és 7556 számok, 1902. 49. szám.

³⁰⁷ Történelmi Levéltár. Zombor. Fond Magistrata. Közigazgatási Mutató. 1901: 394., 885., 2738., 2745. számok.

³⁰⁸ *Zombor és Vidéke*. 1901. 9. és *Bácska*. 1901. 14. sz.

³⁰⁹ *Zombor és Vidéke*. 1902. 90. száma.

³¹⁰ Történelmi Levéltár. Zombor. Fond Magistrata. Közigazgatási Mutató, 1903: 12552., 12798., 14382. számok.

³¹¹ Történelmi Levéltár. Zombor. Fond Magistrata. Közgyűlési jegyzőkönyv. 193/közgy. 1903. szám.

³¹² *Zombor és Vidéke*. 1903. 23. száma.

Bácska. 1903. 21. száma.

³¹³ *Bácska*. 1904. 49. és 50. száma.

³¹⁴ *Bácska*. 1903. 84. száma.

³¹⁵ Stojanović-Kálich Katalin: i.m. Gozsduról. 17. oldal.

³¹⁶ *Zombor és Gozsdú Elek. Bácskai Hírlap*. 1903. 272. száma. 6. oldal.

³¹⁷ Stojanović-Kálich Katalin idézett tanulmánya. 17. oldal.

³¹⁸ Ua.

³¹⁹ Egy csésze tea mellett... (Zombori riport) *Tivulsió. Bácsország*. 1904. 11. száma.

³²⁰ *Zombor és vidéke*. 1905. 96. száma.

- ²²¹ Stojanović-Káich Katalin idézett tanulmánya, 18. oldal.
²²² Történelmi Levéltár. Zombor. Fond Magistrata. Közigazgatási Mutató. 1907/20395; 1908/22760; 1909/21063; 1910/8670; 1911/14774; 1912/21588.
²²³ Rác Soma: Kulturintézményeinkről. *Bácska*. 1907. 2. sz.
²²⁴ Ua.
²²⁵ Ua.
²²⁶ Zsoldos Benő: Morbus anticulturalis. *Bácska*. 1907. 4. száma 2. oldal.
²²⁷ Szieberth Imre: Bácsorszából. *Bácska*. 1907. 29. sz.
²²⁸ Ua.
²²⁹ Rác Soma: A Szabad Lyceumról. *Bácska*. 1908. 87. sz.
²³⁰ Ua.
²³¹ Kabos Márton: Zombori levél. *Bácska*. 1909. 6. száma.
²³² Történelmi Levéltár. Zombor. Fond Magistrata. Közigazgatási Mutató. 1914/12930 és 1914/25488 számok.
²³³ Szeli István: *Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom*. Újvidék, 1974. „A Napló Petőfi-képe” 206. oldal.
²³⁴ Ua. 206—207. oldal.
²³⁵ *Bácska*. 1910. 9. és 10. száma.
²³⁶ *Zombor és Vidéke*. 1910. 6. száma.
²³⁷ *Bácska*. 1910. 99. és 101. számai.
²³⁸ *Spektator*: Szabad liceumok. *Bácska*. 1902. 50. száma. 4.
²³⁹ A nemzetiségi kérdés a Szabad Lyceumban. *Bácska*. 1911. 24. száma. Erről már szó volt Káich Katalin idézett kapcsolattörténeti kötetében. 56. oldal.
²⁴⁰ *Bácska*. 1911. 24. száma. 4. oldal.
²⁴¹ *Bácska*. 1911. 25. száma. 3. oldal.
²⁴² Ua.
²⁴³ Káich Katalin idézett kapcsolattörténeti munkája. 58. oldal.
²⁴⁴ *Bácska*. 1912. 96. száma. (Az előadást ismertető kiemelése).
²⁴⁵ *Bácska*. 1912. 21. száma.
²⁴⁶ *Bácska*. 1913. 1. száma.
²⁴⁷ Káich Katalin idézett kapcsolattörténeti munkája. 26—27. o.
²⁴⁸ Stojanović-Káich Katalin idézett tanulmánya Gozsdurol.
²⁴⁹ *Bácska*. 1906. 6. száma.
²⁵⁰ *Zombor és Vidéke*. 1906. 7. száma.
²⁵¹ *Bácska*. 1906. 7. száma.
²⁵² *Bácska*. 1906. 94. száma.
²⁵³ *Bácska*. 1909. 92. és 93. száma.
²⁵⁴ *Zombor és Vidéke*. 1910. 11. száma.
²⁵⁵ *Bácska*. 1913. 7. száma.
²⁵⁶ *Torontál*. 1901. 3. száma.
²⁵⁷ *Torontál*. 1901. 48. száma. Szabad Lyceum Nagybecskerekén.
²⁵⁸ *Torontál*. 1901. 48., 49. és 52. számai.
²⁵⁹ *Torontál*. 1901. 58. száma.
²⁶⁰ Králik László: Az „University Extension” megalapítása és elterjedése. *Torontál*. 1901. 70. száma.
²⁶¹ Ua.
²⁶² Králik szövegének második része. *Torontál*. 1901. 71. sz.
²⁶³ *Torontál*. 1902. 4. száma.
²⁶⁴ *Torontál*. 1902. 24. és 25. száma.
²⁶⁵ *Torontál*. 1902. 95. száma.
²⁶⁶ *Torontál*. 1902. 281. száma. A munkásokért.
²⁶⁷ *Torontál*. 1902. 292. száma.
²⁶⁸ *Torontál*. 1902. 295. száma.
²⁶⁹ *Torontál*. 1903. 26. száma.
²⁷⁰ *Torontál*. 1903. 44. száma.
²⁷¹ *Torontál*. 1903. 69. száma.
²⁷² *Torontál*. 1903. 77. száma.
²⁷³ Lőrinc Péter: *Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején. 1880—1918*. Hungarológiai Intézet. Újvidék, 1973. 52. oldal.
²⁷⁴ Káich Katalin: A Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület. *Magyar Szó — Bánati Híradó*. 1977. január 15. száma. 3. oldal.
²⁷⁵ *Negyedszázad. 1885—1910*. A Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület Emlékkönyve fenállásának negyedszázados évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Somfai János. Nagybecskerek, 1910.
²⁷⁶ *Torontál*. 1904. 11. száma. A szabad liceum kultúrmozgalma. 1—2. oldal.
²⁷⁷ Ua.
²⁷⁸ *Torontál*. 1904. 13. száma. Grandjean elnöki megnyitója.
²⁷⁹ *Torontál*. 1904. 14. száma. Dr. Grandjean beszéde.
²⁸⁰ *Torontál*. 1904. 23. száma.
²⁸¹ *Torontál*. 1904. 39. száma.
²⁸² *Torontál*. 1904. 80. száma.
²⁸³ Wolfner Pál: Munkástanfolyamok. *Huszadik Század*. 1903. 641. oldal.
²⁸⁴ Történelmi Levéltár. Zrenjanin. Tanácsulási jegyzőkönyv az 1905-ös évről. 851 szám/18177/1905.
²⁸⁵ *Torontál*. 1906. 274. száma.
²⁸⁶ *Torontál*. 1908. 75. száma. Kultúra a fogházban.
²⁸⁷ A Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület *Evkönyve* 1908. Nagybecskerek, 1909.
²⁸⁸ *Torontál*. 1908. 75. száma.
²⁸⁹ *Torontál*. 1908. 90. száma.
²⁹⁰ Idézett *Evkönyv*. 9. oldal.

- ³⁰⁰ Torontál. 1908. 265. száma.
³⁰¹ Vajdasági Levéltár. Sremski Karlovci. Fond Torontalske županije. Rukopisne knjige. 802 kgy. szám/11659/1909; 38 kgy. szám/1910; 832 kgy. szám/1910; 476 kgy./11836/1916.
³⁰² Torontál. 1908. 263. száma és 1909. 247. száma.
³⁰³ Torontál. 1910. 104. száma. Jankó elnöki megnyitója.
³⁰⁴ Ua. Rákosi Jenő beszéde.
³⁰⁵ Ua. dr. Vinczehidý Ernő beszéde.
³⁰⁶ Idézett Emlékkönyv. 135—140. oldal.
³⁰⁷ Jászai Oszkár: Merénylet a tanítás szabadsága ellen. *Husadik Század*. 1908.
³⁰⁸ Torontál. 1911. 115. száma; A TMKE Évkönyve, 1911.
³⁰⁹ Torontál. 1911. 115. száma.
³¹⁰ A Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület Évkönyve. V. kötet. 1913. 12—15. oldal.
³¹¹ A Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület Évkönyve. VII. kötet. 1915. 12. oldal.
³¹² Ua. 7. oldal.
³¹³ A Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület Évkönyve. VIII. kötet. 1916. 8—9. oldal.
³¹⁴ A Torontál vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület Évkönyve. IX. kötet. 1917. 9. oldal.
³¹⁵ Torontál. 1916. 35. száma.
³¹⁶ Torontál. 1916. 18. száma.
³¹⁷ Torontál. 1917. 291. száma.
³¹⁸ Lőrinc Péter idézett monográfiája, 258. oldal.

BIBLIOGRÁFIA

- Alexander Bernát: Szózat a Szabad Tanítás Magyar Országos kongresszusára, *Népművelés*. 1907. III. kötet.: 7—100.
 Alexander Bernát: Magyarország szellemi fejlődése. *Magyar Figyelő*. 1913 (4) 329—348.
 Bács Bodrog vármegye egyetemes monográfiája. Zombor. 1896.
 Bácska, Zombor. 1899—1914.
 Bácskai Hírlap, Szabadka. 1899—1917.
 Bácsmegyei Napló. Szabadka. 1908—1916
 Bácsország. Szabadka. 1904—1906.
 Bárány Gerő: A kultúra végső kérdéseiről. *Husadik Század*. 1910. (1) 46—50.
 Bárczy István: Az Uránia és a szabad tanítás. *Népművelés*. 1907. III. kötet. 451—460.
 Benedek Marcell: Irodalmi lexikon, Budapest, 1927.
 Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai. Akadémia. Budapest, 1972.
 Irodalomtörténeti Füzetek. 76.
 Berzeviczy Albert: A szabadoktatás Magyarországon. *Budapesti Szemle*. 1912. 138—143.
 Bolgár Elek: A „Kártevő dúvadak”... A Szabad Iskola megnyitásához. *A Munka Szemléje*. 1907. 1. sz. 7—8.
 Borovszky: Bács-Bodrogh vármegye monográfiája. Budapest, 1909. I—II. kötet.
 Borovszky: Torontál vármegye monográfiája, Budapest.
 Bresztovszky Ede: ismertetése Hildebrandt első művéről. *Husadik század*. 1916. 348—352.
 Büchl Antal: A szabadoktatás kezdetei Temesvárott. *Korunk*. 1975. 10. sz. 789—792.
 Czettler Jenő: A szabadtanítás, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1907. 332—335.
 Czettler Jenő: A szabadtanítás szervezete. *Magyar Gazdák Szemléje*. 1907. (2) 27—42.
 Cs(ászár) M(ihály): ismertetője. *Husadik Század*. 1903. 1005—1006.
 Delta: A művelődés terjesztése. *A Munka Szemléje*. 1905. 5.
 Dér Zoltán: Három tudós tanár. Újvidék, 1975.
 Déri Gyula: A Magyar U[niversity] E[xtension] Évkönyve. Budapest, 1902.

- Dersi Tamás: Századvégi üzenet. Szépirodalmi. Budapest, 1973.
- Dóczi Sámuel: A gyakorlati munka és társadalmi életünk. *A Munka Szemléje*. 1905. 3. száma.
- Dolmányos István: A koalíció az 1905—1906. évi kormányzati válság idején. Akadémia. Budapest, 1976.
- Encyclopaedia Britannica*, vol. 20 és 22.
- Eötvös József: Kultúra és nevelés. Magyar Helikon, Bp., 1976.
- F.: A szociálizmus és a szocialista oktatás. *Protestáns Szemle*. 1910. 49—56.
- Farkas Geiza: A jövő társadalom nevelése. *Népművelés*. 1908. V. kötet. 210—223.
- Földes Béla: Az University Extension jelentősége. Bp., 1902.
- Fukász György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900—1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Budapest, 1960.
- Fülöp Zsigmond: Népkönyvtárak Angliában és nálunk. *Huszdik Század*. 1907. 1073—1076.
- A Galilei Kör munkásoktatása. *Szabad Gondolat*. 1911. 46—47.
- Grósz Emil: University Extension. *Budapesti Szemle*. 1901. 281—289.
- Guttenberg Pál: Népkönyvtárak. *Huszdik Század*. 1900. 59—65.
- Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Gondolat. Bp., 1975.
- Horváth Károly: A felnőttek oktatása. *Népművelés*. 1911. 332—338.
- Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Gondolat, Bp., 1961.
- Hörk József: ismertetője Gaál Jenő könyvéről. *Protestáns Szemle*, 1900. 375—384.
- Iszlamov Tofik: Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt. 1906—1914. Akadémia. Bp., 1976.
- Iványi István: Visszaemlékezéseim életem folyására. *Életjel*. Szabadka, 1974.
- Jászi Oszkár: A lyoni népegyetemek. *Szabad Gondolat*. 1906. július 20. 11—12.
- Jászi Oszkár: Szabad Iskolák. *Szabad Gondolat*. 1906. okt. 31.
- Jászi Oszkár: Merénylet a tanítás szabadsága ellen. *Huszdik Század*. 1908 (2) 165—179.
- Jónás János: A szabadegyetem és a középiskolai tanárság. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*. 1901—1902. Budapest, 1902. 38—47.
- Káich Katalin: Egy fejezet a magyar—szerbhorvát irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből, Zombor, 1875—1918. Zombor, 1975.
- Káich Katalin: Gozdsu Elek és a Szabad Lyceum. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 1970. 2. sz.
- Káich Katalin: A magyarországi szabadoktatás 1907-i pécsi kongresszusa. *Hungarológiai Közlemények*. 1976. 26—27. sz.
- Károly Rezső: A gazdasági szakoktatás Magyarországon és külföldön. *Budapesti Szemle*. 1909. 213—241; 400—428; 81—111.
- Kende János: A magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919. Akadémia, Budapest, 1973.
- Kende Zsigmond: A Galilei Kör megalakulása. Akadémia. Budapest, 1974.
- Kepes Ernő: Műveltség és osztályharc. *Huszdik Század*. 1904. 303—309.
- Kégl János: Visszafejlődés. *Huszdik Század*. 1903. 54—64.
- Kováts Alajos: A szabad Lyceum. *Népművelés*. 1910. 321—330.
- A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig. Gondolat, Budapest, 1970.
- Kőhalmi Béla: Még egy szempont a társadalmi nevelés kérdéséhez. *Népművelés*. 1910. 225—230.

Kőhalmi (Béla): Analfabetizmus és az Országos Közművelődési Tanács. *Huszdik Század*. 1911. 200—202.

Kunfi Zsigmond: Eötvös Károly és a magyar műveltség. *Huszdik Század*. 1904. (2) 239—241.

Laurentzi Vilmos: Az államfenntartó népműveltség. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*. 1913. 435—448.

Lándor Tivadar: Az álkultúra kitartottjai. *A Munka Szemléje*. 1906. 2. sz. 4—5.

Lendvai L. Ferenc—Nyíri J. Kristóf: A filozófia rövid története. Kossuth. Budapest, 1974.

Lőrinc Péter: Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880—1918. Újvidék, 1973.

Lőrinc Péter: Bácskai polgári elmélet 1880—1920. Életjel. Szabadka, 1976.

Magyar művelődéstörténet. Domanovszky Sándor. 5. kötet.

Mandello Gyula: University Extension. Budapest, 1904.

Marczali Henrik: Szaktanácskozás a szabadoktatás felől. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 51—54.

Mészáros Sándor: Pojava prvih radničkih kulturno-prosvetnih društava u Vojvodini sedamdesetih godina XIX veka i njihov istorijski značaj. Rukopis.

Molnár Viktor: Az iskolán kívül eső közoktatás. *Népművelés*, 1907.

Molnár Viktor: A nép művelésének országos szervezése. *Népművelés*, III. kötet. 1907. 289—307.

Molnár Viktor: Culturpolitika. *Uránia*. 1910. 4. száma.

N(agy) D(énes): ismertetője. *Huszdik Század*. 1910. 574—580.

(Nagy János): ismertetője. *Huszdik Század*. 1913. 558—562.

Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Magvető. Bp., 1976.

A Népművelődési Társaság terve. *Népművelés*. 1908. V. 1—5.

Neutrális: A Magyar Társadalomtudományi Egyesület Szabad iskolája. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*. 1909. 450—451.

Az Oktatás szervezése. Szakszervezeti Értesítő. 1908. 50—52.

Ormos Ede: ismertetője. *Szocializmus*. 1911/12. 64—71.

Palágyi Menyhért: A népművelés alapkérdései. *Munkásügyi Szemle*. 1911. 409—411.

Pallas nagy lexikona.

Pályi Sándor: A szabad tanítás szervezése. *Népművelés*. 1908. V. 164—169.

A szabadtanítás Pécsen tartott magyar országos kongresszusának naplója. 1908.

A pécsi kongresszus. Visszapillantás. *Népművelés*. 1907. IV. 193—196.

A pécsi munkás-iskola megnyitása. *Huszdik Század*. 1906. 426—427.

Pogány József: Magyar kultúresetek. *Szocializmus*. 1911/12.

Pálkás József: Szabadka népoktatása 1887—1918. Életjel. Szabadka, 1974.

Polányi Károly: A szabadoktatásért. *Szabadgondolat*. 1911.

Questor: Statisztikai adatok a Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyam első ciklusáról. *Huszdik Század*. 1903. 238—242.

Révai Nagy Lexikona 12. és 17. kötet.

Révész Mihály: Az első Szabad Iskola és az első szocialista folyóirat. *Szocializmus*. 1906—1907. 29—30.

Roberts: Eighteen years of University Extension. Cambridge. 1891.

Sándor Pál: A magyar filozófia története 1900—1945. Magvető, Budapest, 1973. I—II. kötet.

Sándor Vilmos—Hanák Péter: Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában (1880—1900) III. füzet, kéziratgyanánt, 1961.

Schneller István: Paedagogiai dolgozatok. Budapest, 1900.

Sötér István: Eötvös József. Akadémia. Budapest, 1953.

Szabad iskolák. *Huszdik Század*. 1906. 522—523.

Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok*. 1974. 108. évf. 1. sz.

Szeberényi Lajos: A skandináv népfőiskola. *Budapesti Szemle*. 1906. 189—212.

Szende Pál: Than Károly a magyar kulturáról. *Husztadik Század*. 1907. (1) 360—362.

Szeli István: Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. *Forum*, 1974.

Szinnyei József: Magyar írók. Budapest, 1893. 14. kötet.

A szociológia első magyar műhelye. Gondolat, Bp., 1973.

Dr. Tar Károly: Társadalom és művelődés. Tanulmányok. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, 1975.

(Tarczai Lajos): Jegyzetek a pécsi csatározásról. *A Munka Szemléje*. 1907. 31. sz.

Társadalomtudományi Társaság (ülései) *Husztadik Század*. 1903.

A Társadalomtudományok Szabad Iskolájának fölterjesztése a tanítás szabadsága tárgyában. *Husztadik Század*. 1911. (2).

A Társadalomtudományok Szabad Iskolája munkástanfolyamainak megnyitása. *Husztadik Század*. 1906. (2) 421—426.

A Társadalomtudományok Szabad Iskolája munkástanfolyamainak terve. *Husztadik Század*. 1906. (2) 137—140.

Torontál. Nagybecskerek. 1900—1918.

A Torontál vármegyei MKE Évkönyvei. 1908—1917.

Új Idők lexikona. Budapest, 1940. 17—18. kötet.

Új Magyar Lexikon. Akadémia. Budapest, 1961. 4. kötet.

Újfalusi (Wildner) Ödön: A szabadoktatás országos szervezete. *Népművelés*. IX. 1910. 97—100.

W(ildner Ödön): Munkástanfolyamok Nagyváradon. *Husztadik Század*. 1903.

Wildner Ödön: A felnőtt nép művelése. *Népművelés*. 1906. (1).

(Wildner Ödön): A Társadalomtudományok Szabad Iskolája. *Népművelés*. 1906. 521—523.

Wolfner Pál: Munkástanfolyamok. *Husztadik Század*. 1903.

Wolfner Pál: Munkástanfolyamaink... *Husztadik Század*. 1904. (2).

Zigány Jolán: A Ruskin Hall. *Erdélyi Múzeum*. 1900.

Zigány Zoltán: A magyar népkultúra tragikuma. *Szabadgondolat*. 1913. 315—317.

Zigány Zoltán: A felekezeti szellem erősödése a közoktatásban. *Husztadik Század*. 1908. 1—14.

Zombor és Vidéke. Zombor, 1899—1918.

Zrenjanin. Monografija. SO Zrenjanin, 1966.

KÖNYVEKRŐL

Penavin Olga

Ádám István T. Szabó:

DER MÜNCHNER KODEX IV.

*Wortschatz mit vollständigen Wort — und Formenverzeichnis,
Kommissionsverlag, Otto Harrassowitz — Wiesbaden, 1977.*

Szabó T. Ádám doktori munkája a hamburgi egyetern. Finnugor Tanszékén készült. Vezetője Décsy Gyula professzor volt. Az a Décsy Gyula, aki a Farkas Gyula göttingeni professzortól megkezdett munkát folytatta, és 1966-ban a Münchener Kódex 500. évfordulójára kiadta betűhű közlésben a kódexet. Farkas Gyula fényképkiadást készített a XVI. század második fele óta Münchenben levő, jelenleg a Bajor Állami Könyvtárban, a kéziratár állományában nyilván tartott kódexről. Döbrentének a Régi magyar nyelvemlékek III. kötetében Tatrosi másolat néven 1842-ben elsőként megjelentetett szövege után a Farkas-féle fényképkiadás a mellékelt részletes tanulmánnyal fontos forrásművé vált. Décsy Gyula ennek alapján adta közre 1966-ban a kódex betűhű szövegét.

Nyíri Antal szegedi professzor pontosan összevetette a Décsy-féle kiadást az eredetivel, Décsy hibájául rója fel a helytelen olvasatokat, az e, é hangok jelölésének pontatlanságát, ezért új, kritikai kiadást készített elő munkatársaival, amely meg is jelent 1971-ben a Münchener Kódex 1466-ból címen a Codices Hungarici VII. köteteként.

Felvetődik az olvasóban ezek után, miért foglalkoznak ennyit ezzel a kérdéssel, miért érdekes ez a kódex?

Többek között azért, mert a Bécsi és az Apor-kódex mellett a Münchener Kódex tartalmazza a legrégebb magyar biblia-, illetve bibliafordítás maradványait, töredékeit, a négy evangélista könyvét, melyeket egy hártýára írt kalendárium, a legrégebbi magyar nyelvű naptár előz meg. A magyar nyelvű kódexirodalom egyik legbecsesebb gyöngyszeme ez a Mészöly óta huszita bibliának emlegetett bibliafordítás négy evangéliumot tartalmazó része.

Huszita bibliának nevezik, mert a reformáció előtti eretnek mozgalomhoz tartozó, demokratikus, a néphez közeledést prédikáló, az anyanyelv használatát propagáló huszita tanokat valló, „eretneknek minősített”, eredetileg ferences szerzetesek, Tamás és Bálint Kamancon (Kamenicán) magyarra fordította a latin nyelvű Vulgátát.

Kamancon, a mai Kamenicán, egyáltalában Szerémségben volt a legtöbb huszita az akkori Magyarország területén. A huszitizmus is „egy-

fajta antifeudális megmozdulás” volt a szegény jobbágyság, a városi szegényebb polgárság, alsóbb papság körében. A prágai egyetemről hazakerkező teológusok terjesztették. A zágrábi egyházmegye területén működtek az első magyar huszita papok. A Balkán felől hatott még ezen a vidéken a sokban hasonló célú bogumil vagy patarén vallás is. Úgy megerősödött ezen a vidéken, Szerémségben, a huszitizmus, hogy Zsigmond király az új hit elterjedését, megerősödését meggátolandó inkvizitort kért a pápától. Az olasz ferences Marchiai Jakab meg is jelent, törvényszéket is ült Kamancon. Máglyák jelezték tevékenységének eredményes voltát. Aki nem akart máglyahalált halni, az elmenekült Moldvába. Ezt tette a prágai egyetem anyakönyvében Husz János korában szerepelő magyar, a pécsi származású Tamás (Thomas de Quinque Ecclesiis) és Újlaki-Iloki Bálint (Valentinus de Ujlak) is. (Moldvában még ma is van Husi nevű község, de már természetesen semmi emléke sincs a hajdani huszita lakosságnak éppenúgy, mint Tatros mai lakói sem tudnak semmit őseikről. A múlt kódébe vészett az emlék.)

Tamás és Bálint klerikusok a menekültek vigasztalására fordították le a bibliát. A fordítás nem lehetett éppen könnyű munka, sokszor nem is tudtak megszabadulni az eredeti latintól, sokszor vált szolgálivá a fordítás, a magyar szöveg. A huszita bibliával foglalkozó nyelvtudósok joggal mondják, „felért a nyelvújító mozgalommal”, hisz a sok új fogalomra megfelelő magyar szót kellett keresni, teremteni, a latin nyelv szép, elegáns, de nehezen lefordítható szerkezeteit kellett átültetni az akkor még pallérozatlan, nyelvjárási szinten levő magyar nyelvre. „Nagy nyelvi erőfeszítést” kívánt, — mint Károly Sándor mondja — „a teljes vagy megközelítően teljes bibliafordítás.”

Az 1466-os keltezésű kódex nem az 1416—35 között készült eredeti fordítást tartalmazza, hanem egy későbbi másolatát, amely az elveszett őskézirat közvetlen másolata. A rubrummal — piros tintával — írt kolo fonból tudjuk meg, hogy Németi György, Henzsel Imre fia Moldvában, Tatros városában 1466-ban fejezte be a másolást. Nyíri Antal derítette ki az írás, a tinta alapján, alapos vizsgálattal, hogy a másolat nem két kéz, mint eddig hitték, hanem három kéz munkája. Németi György pedig valószínűleg szász nemzetiségű lévén, noha jól tudott magyarul, de más nyelvjárást (í-zőt, pl. idő) beszélt, mint a szerémségi fordítók. Azok ugyanis ü-ző nyelvjárást beszéltek (üdő!), amely hasonlított az ormányságihoz és a szlavóniaihoz. A másolt szövegen meglátszik a másoló más nyelvjáráshoz tartozása, öntudatlanul is belevitte másoláskor a saját nyelvjáráásának sajátosságait a szövegbe.

A második kéz 5 sora és a harmadik kéz 6—7 sora gyakorlatlan másolóra utal, de az ë, e hangalakot jelölik, ők is visznek be néhány szót a saját nyelvjáráásukból.

A huszita bibliát tartalmazó 3 kódex helyesírása egyedülálló, más, mint a korabeli kancelláriai, betűkapcsolatos írás. A Bécsi, Münchener és Apór-kódexben jelentkezik az úgynevezett huszita helyesírás, azaz az egy hang egy betű elvén alapuló mellékjeles írás egyeztetve a magyar hagyományokkal. A fent említett 3 kódex helyesírása vegyes rendszerű, bastard helyesírás.

Ennek a nyelvi szempontból nagy értékű kódexnek — a Münchener Kódexnek — a szókészletét cédulázta ki Szabó T. Ádám és vizsgálta meg modern nyelvészeti módszerek alkalmazásával. Dolgozatának elkészítése 7 évet vett igénybe.

A kódex szójegyzéke összeállításának gondolata már Mészöly Geonban is felvetődött, de csak terv maradt. Jelentéstani szempontból rendkívül fontos a szójegyzék, mert csak a szójegyzék alapján lehet eldönteni az őskézirat és a másolt szöveg hangtani eltéréseit, az írók és a másolók nyelvjárásának keveredését, a tájnyelvi sajátosságokat, a nyelvi újításokat, a latinizmusokat, a szókincsben nem mindig következetesen jelentkező esetleges patarén teológiai tanítás hatását. (A spiritus patarén hatásra szellet, az anima (vegetatív) lélek fordításban jelentkezik, mert megkülönböztetik az isteni lelket. A szellet mellett a hagyományos teológia szent lélek szavát is használják, mert a szellet eddig gonosz lélek jelentésben szerepelt, azonkívül más csúnya jelentése is volt a szónak, testi működést jelentett, éppen ezért feltűnő a szellet szent lélek jelentésben. Újítások is találhatók a kódexben, pl.: császárlat = imperium, czimerlet = titulus, ezerlő = tribunus, negyedlő = tetrarcha (negyedes fejedelem), hangoslat = simfonia; érdekes, régi emléket idéző a spongia latin szónak szívárvány-nyal való fordítása, mert a szívárvány mint a szpongya felszívja a földről a vizet.)

Szabó T. Ádám szójegyzékének elkészítésekor a Décsy-féle szöveg-olvasatot és modern helyesírásra áttett szöveget vette alapul, ez azt jelenti, hogy ő sem fordított különösebb gondot az $\ddot{e} \sim e$, $\acute{e} \sim e$ hangok jelölésére, mint ahogyan nem tette alapszövege sem.

Szerzőnk célja teljes szójegyzéket adni minden ragozási formával és jelentéssel együtt.

A szójegyzék úgy készült, hogy elsősorban lexikális vizsgálatokra adjon alkalmat, de felhasználható legyen morfológiai, morfofonematikus, és helyesírási vizsgálatokra is.

Eredetileg computerrel szándékozta a szerző elkészíteni a szójegyzéket. Mások tapasztalatainak, így többek között az Agricola szótár, a karéliei szótár készítésének tapasztalatait felhasználva jutott arra a meggyőződésre, hogy a szokásos módszerekkel dolgozzék. 1969-től 1972-ig a Décsy-féle XV. századi olvasattal készült modern helyesírással rögzített szöveg alapján 59 981 cédula készült el, a további 2 évben a cédulák rendezése, a címszavak kialakítása és a nyomdai előkészítés volt a szerző feladata.

A kódex szókincse két részre bontható. Egy reális, valóságos korpuszra, mely 59 981 szócédulán található. Ebben a korpuszban az egyes szavak minden előfordulása szerepel. A másik az ideális korpusz, ezt a címszavak adják, a címszavak száma: 3079. Mindkét szám nagy szám!

Szabó T. Ádám, mielőtt a szójegyzéket közölné, elvégzi a szókincs mennyiségi és minőségi elemzését. Ezt az elemzést a szöveggrammatika eredményeinek felhasználásával végzi.

A szókincs mennyiségi elemzése

A Müncheneri Kódex összesen 59 981 szót tartalmaz, ebből 3079 a lexémák száma. Ezek a szótár címszavai. A szótárban a címszavak után a szó összes előfordulási alakja található részint szövegösszefüggésben 17 különösen megterhelt szó kivételével, pl. és (4795 alkalommal szerepel, 7.99%-a az egész szóanyagnak), az (4.85%), vala (2%), kedig (1.80%), nem (1.58%), én, hogy, Jezus Jézus Jézus (0.83%), tü (0.47%), meg (0.46%). Mivel ezek összetételekben is szerepelnek, így a megterheltségük még nagyobb.

A szóhosszúság

Az ideális korpuszban azaz a címszavak között egy szótagú szó: 419 (13,6%), két szótagú: 1154 (37,5%), több szótagú: 1506 (48,9%) szerepel.

Érdekes összehasonlítást végez a szerző az Értelmező Szótár mai anyagával, ahol a 400 leggyakrabban előforduló szóban az arány a következő: egy szótagú szó: 22,5%, két szótagos szó: 60,0%, több szótagos szó: 17,5%.

Szófajok

A magyar nyelvben általában nehéz pontosan meghatározni minden egyes szó szófaját, mert átmenet lehetséges az egyes szófajok között, a határok nem élesek. Ha a szerző táblázatát megnézzük, az tűnik ki, hogy a kódexben 1382 főnév, 1003 ige, 336 határozószó, 231 melléknév, 175 névmás, 57 számnév, 35 kötőszó, 25 névutó, 17 igekötő szerepel. Az egész szókincsnek a főnevek 42,25%-át, az igék 30,66%-át teszik.

Alapszó, származékszó

Ebben a fejezetben a szókincs a -tergő jegyzékét kapjuk, kivételt képeznek a nem magyar nyelvű bibliai kifejezések, azokat elhanyagolta a szerző, nagyon helyesen.

Ha megvizsgáljuk az a-tergő szójegyzéket, kiderül, hogy a leggyakrabban használt képzők a következők: a névszók esetében: denominális névszóképzők: -as, -es, -cska, -cske, -d, -ék, -len, -ság, -ség, -szág, -tlen; -b, -bb melléknév fokozásánál; deverbális névszóképzők: -ány, -ény, -ás, -és, -lat, -let, -lék, -lm, -ó, -ő.

Igéképzők: denominális képzők: -od, -ed, -öd, -kod, -ked, -köd, -n; deverbális képzők: -d, -ejt, (ít), -l, -t, -a. Nagy megterheltségű az -l és -d igéképző!

Sokszor nehéz eldönteni azt is, hogy a szó alapszó-e vagy képzett, mert leíró szempontból más csoportba tennénk, nyelvtörténeti szempontból megint másba, pl. orca.

Összetételek

Csak a világosan felismerhető összetételek szerepelnek, tehát az orca-félék nem. Külön sorolja fel szerzőnk az egyes fajtákat, aszerint, hogy mi szerepel előtagként illetve utótagként.

Személy- és helynevek

A kolofont mellőzve a-tergő módon csoportosítva olvashatjuk a bibliai névanyagot minden egyes hangtani variánsával együtt (Kaparnaom ~ Kafarnaum ~ Kaparnaum).

Minőségi elemzés

A minőségi elemzés a szóválasztásra, a szinonimikarendszerre, a poliszémiákra, a homonimiára és a szó minőségének vizsgálatára terjed ki. Az ilyen fajta elemzést a szöveggrammatika vetette fel, Szabó Ádám ezt a módszert alkalmazza.

A szóválasztási elvekről szólva, megtudjuk, hogy a fordítók szóválasztását meghatározta az a tény, hogy latinból fordítanak, egy kézírásos Vulgáta-variánsból, amely a XV. században a prágai biblialeíró iskolában keletkezett, s amit még meggyőző módon nem azonosítottak. A szöveg szakrális jellege is megszabta a szóválasztást, az a tény is döntő volt, hogy ez az első magyar bibliafordítás, csak szóbeli rövid magyar szövegekre támaszkodhattak, magyar bibliai szójegyzék nem készült, s huszíták lévén a fordítók, arra törekedtek, hogy fordításuk ne szolgai fordítás legyen, hanem az anyanyelv szellemét tükrözze.

A szinonimák esetében foglalkozik a szerző a lélek és szellem használatával. Máténál 28 lélek, 5 szellet szó szerepel, egyébként a szellet megterheltebb, összesen 82 szellet alak fordul elő 62 lélek mellett. A szellet szót a pápai inkvizíció az eretnekség jelének vette.

A Szent Lélek ~ Szent Szellet 11 : 20 arányban stilisztikai variációul szolgált a monotónia megtörésére.

A magister szó fordítására 3 szót használtak: mester, parancsoló, rabi, de mester a praeceptor, a prefectus, a doctor, a rabbi is. A magyar nem olyan gazdag még akkor, mint a latin.

A szinonimák lehetnek két tagúak, három- vagy több tagúak, hangtani variánsok is szerepelnek a kódexben szinonimákként.

Két tagú szinonimák: aszju — száraz, atyafi — rokon, gyermek — küsded, göngyörej — hengerejt, zsák — tassoly.

Három — vagy több tagú szinonimák: azután — közbe — oztán, elragad — eloroz — elvesz, innep — innepnap — menyekezet — menyekző, Úr- Atya- Isten.

Hangtani variánsok: farcsak — forcok, varas — varos, Kristos — Kristus, evölt — ivölt — üvölt, lesz — lösz.

Poliszémia: a modern nyelvtudomány szerint a szilárd jelentés relatív. A szövegkörnyezettől függ a jelentés. Nincs abszolút monoszémia.

Egy fajta nyelvi univerzália az is, hogy a konkrét jelentés előbb volt, az absztrakt jelentés másodlagos.

A következő poliszém-láncokat találjuk ebben a fejezetben:

felejt — elfeledkezik — feledet = feledékenység
gyermek = gyermek, fiú, — gyermekded = kisgyermek — gyermekdedség = gyermekség
hab = hullám — háborlat = vihar — háborog = kiabál — háborod = dühösködik — háborol = nyugtalankodik stb.

Homonímia: ennek a frekvenciája tipikus lehet egy nyelvben. Minél hosszabbak a nyelv szavai, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy van homonímia a nyelvben. Décsy ezt a jelenséget is besorolja a nyelvi univerzálék közé. Mivel a magyar szereti a hosszú szavakat, elég sok a homonímia, bár nyelvtörténetileg nem mindig igazolhatók. Legjobb megkülönböztetni etimológiai és nem etimológiai homonimiát.

Etimológiai homonimák:

állat (termet) — állat (esemény, történet)
rokon (közel) — rokon (közeli) — rokon (felebarát)

Nem etimológiai homonimák:

hal (meghal) — hal (állatfaj)
fog (megragad) — fog (rágásra való testrész) — fog (működik) — fog (viselős lesz) stb.

Átlátszóság, homályosság (transparenz — opacitát):

Hogy egy szó átlátszó-e, az az etimológiai tudásunktól függ. A homályos szavak könnyen kitalálható megjelölési képességgel rendelkeznek, míg az átlátszó szavakhoz az eredeti miliónek, a származásnak számos asszociációja kapcsolódik. Az átlátszóság a beszélő, az olvasó vagy a felvevő szubjektív értékelése, melynek sok fokozata lehet. Sok szó, amely a mai etimológiai kutatások szerint átlátszó, Tamás és Bálint idejében még homályos volt. A fordítók számára átlátszók voltak a származékok, mivel a nyelvérzék számára elemezhetők voltak, pl. áll — állat, készül — készület. Az alapszavak azonban homályosak voltak számukra, nem számított, hogy az alapszókincshez tartoztak-e vagy átvételek voltak. A fordítók latin és német nyelvtudással rendelkeztek, a legtöbb szó ezekből a nyelvekből származik, tehát ezek ismerősök voltak számukra. Ez a tény azonban nem játszott szerepet a szó megválasztásában.

Eredeti szókincs-átvétel: a német és a latin átvételek a fordítóknak részben transzparenszek voltak, ismerték származásukat. 68 latin átvétel szerepel a kódexben, pl.: alabástrom, baptista, apostal, oltár, templom, vigilia, gira, mirra stb. 26 német átvételt vett számba a szerző, pl.: címer,

gyolcs, kelyeh, tereh, pohár, polgár stb. Más nyelvekből átvett szavak is ismertek voltak a fordítók előtt: beszéd, császár, galamb, görlice, igrec, parázna stb. Semmi sem mutatja, hogy szláv nyelvtudással rendelkeztek volna Bálinték — állapítja meg a szerző. Bár ez kissé hihetetlen, ha már prágai diákok voltak Husz idején.

A gazdag irodalom és forrásjegyzék előzi meg a szótárt. Magyar, német, finn szakmunkák szerepelnek az irodalomjegyzékben. Utána a Megjegyzések, majd a Rövidítések, jelek jegyzéke következik.

Végül a 94. oldaltól a Münchener Kódex szójegyzékét olvashatjuk a 435. oldalig. Minden egyes szó mellett ott találjuk az előfordulás helyét, az esetleges ragos, jeles alakokat, a magyar, német jelentést és ha szükséges, példamondatokat is.

Ez a rész a dolgozat gerince. Sok érdekes dologra derül fény, ha kissé figyelmesen tanulmányozzuk a szótári részt.

Többek között megemlíthetnénk azt, hogy sok szó él még, de idő közben alaki változást szenvedett, pl.: ajándok, akolák, alkalma, böcsöl, bira, bódog, bővölköd, bötő, egybegyöl, fejedelemség, fogadat, fűjt, gyölekezet, haragoszék, hüt, hüvő, kelyeh, késért, koldol, csendesz, nyójt, szüv, tassoly, töredelm stb. Ezek többnyire korabeli nyelvjárási alakok. Szeretik az l betoldását: álcs, tálnyer, tanács.

Sok a ma már nem ismert, nem használatos szó: ajéjt (áhít), állat (termet), álság (álnokság), általgakdos (átdőf), balgatagoslik (bolondozik), beteglett (betegség), derhenyő (derüs), dög (pestis), egybeövk (együttevők), egyház (templom), elvöl (elől), emberöldök (gyilkos), estve, feleszola (szolgatárs), fővén (főpap), gördölet (mennydörgés), hagyap (köpés), hálálat (hála), háziatya (gazda), holval (reggel), ildomos (bölcs, okos), ildomotlan (buta), jonh (szív), könyv (könny) stb.

A szókincsből, a szókincs szavaiból arra a következtetésre jutunk, hogy a fordítók nyelvjárása közel állt a szlavóniaihoz. Íme néhány szó, mely a szlavóniai nyelvjárásban is létezik, a Münchener Kódexben is megtaláljuk: figefa, innepnap, kégyó, könyv = könny, tikmony, tik, folyat, rokon, atyafi, dög (pestis, csúf betegség), eb, szén (tűz, város, urosság, hálálat (hála), üdő, okoson, szüv, mege, szár (lábszár), tüvis, kesa (haragos, veszekedős), pusztá, könyvez, mazzag, nemzet, faj, pileny (kis csirke, csibe), pök, szapu, szoknya (ruha), szántat, aratat, vetet, kéncs, kóré, kívánság, kölykek, orvos (orvosság), met (vág), világ (világosság), gyimőcs, üng, es (eső) stb.

A lexikai vizsgálatok mellett morfológiai és morfofonematikai vizsgálódásokra is alkalmas a szótár, bár hangtani pontosságról — sajnos — nem lehet beszélni a mai helyesírással visszaadott alakok miatt.

Az alaktani jelenségek közül említettük már a főnév- és igeképzőket, említsük még meg az ikés igék meglétét kódexünkben, illetve azt, hogy a ma ikesekként szereplő igék a kódex idejében még nem voltak ikések. Ikés igék: meggonoszbodik, nyugodik, foháskodik, szokik, fénylik, születik, elfenyeytik, lakozik; iktelenek: felszök, pök, szök stb. A névszótövek közül említésre méltó a kelyeh, tereh tő, bira, hatalm, vigadalm, veszedelm-féle.

Az -ít igeképző még -ejt, -jt alakban használatos: alajt, kurtabejt, merejt, vakejt.

A jövő időt -nd jellel képezték: adhatandol, akarondotok, iandnak. A határozói igenév még teljesebb alakban olvasható: adván, aluván. A szenvedő ige is használatos: adattatott, szöttetett, prédikáltatánik, rakattatott stb. A ragtalan tárgy is előfordul: szája megnyitván, nagy szó eresztvén, stb.

A múlt idő-rendszer még gazdagabb, van a mai múlt időnek megfelelő alak, de van még adtanak és adtak vala alakok is.

Még tovább is sorolhatnánk a szójegyzék alapján kifejezhető nyelvi sajátságokat, de mutatóba talán ennyi is elég.

Összegezésként elmondhatjuk, hogy Szabó T. Ádám a maga elé tűzött feladatot maradéktalanul elvégezte, elkészítette a Müncheni Kódex teljes szókészletének szójegyzékét, megadta az egyes szavak jelentését, számba vette a ragos alakokat, példamondatokkal illusztrálta a mondottakat ott, ahol szükségesnek mutatkozott. A bevezetésben pedig a legmodernebb módszer, a szöveggrammatika segítségével tisztázott néhány általános érdekű kérdést.

A Müncheni Kódexnek, ennek az irodalomtörténeti, nyelvészeti és művelődéstörténeti fontosságú forrásanyagnak a feldolgozásával egy szép perspektívájú fiatal tudós első jelentős munkáját adta kezünkbe. Kívánjuk neki, hogy még több ilyen komoly munka kerüljön ki „műhelyéből”.

A könyv kiállítása — sajnos — nem a legmegfelelőbb, nem gyakori kézbevétele, forgatásra készült, mert már egyszeri belelapozás után is szétesik a könyv, a lapok kihullanak. Sokkal gondosabb kötést, fűzést is megérdemelt volna ez a munka.

IRODALOM

Zolnai Gyula: Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig, Bp. 1894.

Nyíri Antal: A Müncheni kódex 1466-ból, Bp. 1971.

Décsy Gyula: Der Münchener Kodex II. Das Ungarische Hussiten — Evangelien aus dem 15. Jahrhundert, Buchstabengetreuer Abdruck, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1966.

Károly Sándor: A huszitizmus és a magyar bibliafordítás, A Müncheni Kódex új magyar kiadása alkalmából, Létünk, 1972/3.

Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza, Bp. 1963.

Penavin Olga

Pénovátz Antal:

**VAJDASÁGI MAGYAR
NÉPRAJZI KALAUZ**

Forum Kiskönyvtár, Forum Könyvkiadó, 127 l.

A sárga köntösű ismeretterjesztő kiskönyvtár tartalmánál fogva nagyon hasznos kiadvány, alakja miatt pedig igen alkalmas formátumú, ti. zsebbe csúsztható. Kb. 150 oldalnyi terjedelmű könyvecskéből áll a sorozat. Ezekből a könyvekből az érdeklődő hazai olvasó megismerheti egy-egy tudományág tárgyát, jelenlegi állását, egy tudományos probléma lényegét, megközelítésének módját, eredményeit. S ezt az illető szerző egyszerű, terminus technikusoktól mentes, szép, közérthető nyelven fogalmazza meg, de tudományosan megalapozva minden állítást akár saját, akár mások kutatásainak felhasználásával írja is meg könyvecskéjét, mindig a tudomány és az érdeklődő nagyközönség igényeit tartja szem előtt.

Pénovátz Antal kis könyvében a vajdasági magyarok néprajzában kalauzolja el az érdeklődőket. Ebben a sokszínű, gazdag és sok-sok értéket megőrző, de sok újjal is gyarapodó népi világban vezeti az olvasót lépésről lépésre az ide telepedéstől napjainkig.

A XVIII. századi nagytelepítések idején kezdődik a „nyomolvasás” s tart az 1970-es évekig. Közben megpróbálja a szerző a népi élet keresztmetszetét adni. Természetesen a kis terjedelerről — nem lehet 150 oldalnál több! —, igen korlátozza a szerzőt. Sok olyan fontos mozzanatra, tényre nem tér ki az egyes fejezetek során, amelyek pedig fontosak lennének, mert vagy egy lépéssel továbbvisznek bennünket a kutatás elmélyítésében, vagy olyanok maradnak el, amelyek a nagytelepítések idején érkező magyarokhoz a lassan két évszázada azonos gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyok között együtt élő más népektől, népcsoportoktól kerültek át.

Vajdaság magyarsága — nemcsak a Bácska népe, sőt nemcsak Pacsér, Moravica, Csantavér lakossága, hanem a Bánság, Szerémség lakói is — a XVIII. század második felétől kezdve csoportosan, csoportosan telepítve, majd a XIX. század folyamán kisebb töredékekben vagy egyéni vándorokként megjelenve és a Kánaánnak vélt területen megtelepedve a legkülönbözőbb néprajzi egységekből, etnikai csoportokból kiszakadva érkeztek vidékünkre. Itt telepedtek le más népek, máshonnan jött magyarok mellé, szomszédságába, sokszor a falut hivatalosan nem,

de a lakosok tudatában kettészelő „gránic” egyik oldalára. Milyen néprajzi egységek, etnikai csoportok bocsátották ide népük feleslegét? Jöttek ide kúnok (Feketics, Moravica, Pacsér térségeire), jászok (Kanizsa, Zenta, Ada, Topolya lakói), palócok, alföldiek, dohányos gányók Szeged környékéről (Szajánba, Úrményházára, Jázovára), a Dunántúlról somogyi, zalai parasztok ültek meg Bezdánban, Doroszlón, Békés népének egy része is felkerekedett és egy részük Kishegyesen, más részük Ittabén vetette meg a lábát, még a messzi Bukovinából is útnak eredtek a székelyek és telepedtek meg a Bánságban.

Ez a sokféle és sokfelől összeverődött lakosság németek, szerbek, szlovákok, ruszinok, románok, bunyevácok, sokácok, franciák, bolgárok mellett, illetve szomszédságában találta meg számítását a kibocsátó szülőhelynél nagyobb darab kenyeret adó vidéken.

A színes, változatos, sokfelől érkező társaság magával hozta kibocsátó helyének hagyományait, s őrizte féltő gonddal amennyire tehetette, le a környezet, a körülmények megváltozásának hatása alól nem vonhatta ki magát. Sok újat, a szülőhelytől eltérő tulajdonságokat, sajátosságokat fejlesztettek ki, melyek nagyon szépen, alig észrevehetően, csak a kutató előtt kibonthatóan, ötvöződtek össze és adták együtt a vajdasági magyarság speciális jellemző jegyeit. Ezt próbálta meg érzékeltetni Pénovátz Antal.

Elismerem, hogy nagyon nehéz feladatot szabott magának Pénovátz Antal, mikor elhatározta, hogy röviden bemutatja a vajdasági magyarok néprajzát, mert a vajdasági magyarság népelete még mindig kikutatlan. Kálmány Lajos gyűjtései mellett léteznek ugyan tanulmányok a II. világháború előtti időkből itt-ott elszórtan, csak a II. világháború után találkozzunk újabb eredményekkel, de ezek is többnyire „hobbi”-ból, másféle gyűjtések, kutatások mellett jelentkeztek, kevesen is végeztek ilyenféle kutatásokat, így még nagyon sok szűzterület van mind Bácskában, mind Bánságban és Szerémségben. A megbízható gyűjtés, a tudományos leírás hiánya érzik Pénovátz könyvében is. Hívatkozásaiban leginkább azoknak a községeknek a jelenségeire támaszkodik, melyeket jól ismer, így kerekedik ki a más helységekre vonatkozó szórványos megjegyzésektől eltekintve egy főleg Észak-Bácskára vonatkozó néprajzi kép. Így maradnak le a tablóról a gányók, a dohányosok, a szerémségi szőlőművesek, a székely fuvarosok, a temerini kubikusok, a Tisza adta anyagot felhasználó kosárfonók, a palicsi nádvágók, a futóhomokot erdővel, szőlővel megkötők, a madarászok, a gyűjtögetők, a gombát, sósát, madársalátát, székfűvet gyűjtők, a bánáti bosztányosok stb. Így válik a festett kép egysíkúvá. Mintha mindenki csak búzát, kukoricát termelne ezen a vidéken s állatot tenyésztene. Sokkal gazdagabb, változatosabb, összetettebb az élet még itt Vajdaságban is. A paraszti élet sem marad meg mindig ugyanazon a fokon, ez az átalakulás is, meg a megjelenő ipar is érezteti hatását mindenben, a néprajzban is.

Mivel a tárgyalás ideje az egyes jelenségeknél nincs élesen elhatárolva, hol „régén, most, a háború előtt” széles skáláján vándorolgatunk, a korok szerinti egységes kép nehezen áll össze.

Némi zavart kelt az is, hogy a szokások, cselekmények nincsenek helyhez kötve, pedig ma már sokról pontosan tudjuk, hol, mikor, milyen

körülmények között, kik élnek velük, illetve gyakorolják őket. Igaz, vannak olyan szokások is, melyek nem fűződnek sem helyhez, sem személyhez, az egész magyarságnál vagy még más szomszédos népeknél is megtalálhatók, sőt pontosan ilyen formában vannak meg, mint nálunk, mégis nem ártana megemlíteni, nálunk hol gyakoroltatnak.

A könyv a Gondolat Kiadó néprajzi tájakat ismertető sorozatának elképzelését tartja szem előtt. Nem rossz az ötlet! A példa némileg módosított mintájára a következő fejezeteket veszi fel a szerző: Vajdaság újraterelítésének vázlatos története, A letelepüléstől az új otthonig, A falusi házak, A szállások, A földművelő gazdálkodás főbb eseményei, Szántástól kapálásig, Aratástól kenyérsütésig, Kendervetéstől vászonfehérítésig, A mesteremberek készítette felsőruha, lábbeli, Állattartás, disznóvágás, Halászat, teherhordás, szállítás, A színhagyomány költészete, Népszokások, hiedelmek, Az őszi népszokások, A téli népszokások, A tavaszi népszokások, A nyári népszokások, Táncok, táncos multságok, Irodalom.

Az általános megjegyzések után néhány konkrét megjegyzés: A ház, a telek alapos, gondos, részletező leírása mellett elkelt volna a szállási épületek elhelyezkedését bemutató tematikus rajz, hasonlóképpen a lakóház tervrajza is szemléletesebbé tette volna a kifejtetteket. Kár, hogy kimaradt a virágos kert és a benne viruló virágok megemlézése. Vagy itt is tilos volt a virágos kert, mint Szlavóniában a nagycsaládi berendezkedés idején, mikor is a gazda hozzájárulása nélkül az asszonyoknak még csak gondolniok sem volt szabad erre a szívét, lelket vidító üde foltra?

A 25. oldalon azt olvashatjuk, hogy az aprójóságot külön ólban tartották — gondoljunk csak az udvari eperfa ágain tanyázó aprójóságokra!

A 27. oldalon esik szó az árnyékszékről. Nem volt mindenütt ilyesmi, még most is sok helyen trágyadomb szolgál ilyen célokra. Külön disszertációt lehetne írni az árnyékszékekről Vajdaság-szerte.

A földművelő gazdálkodás főbb eseményei c. általában érvényes részletekből összeálló, gondosan, szépen megírt fejezethől hiányolom a vetés módjának leírását. A kapálásnál meg kellene említeni a mai állapotot is, hisz máshol is kitérünk napjaink technológiájára. Ritka helyen kapálják már a kukoricát, azért vannak a herbicidek, no meg a hibridek nem is igénylik a többszöri kapálást. Az aratás bemutatásából hiányzik — szerintem — az aratók öltözetének ismertetése. Jól tudjuk, hogy a legtöbb helyen fehérbe öltöztek, karvédő és lábszárvédő is szükségeltett a munkához.

Ennek a fejezetnek lehetett volna a kiegészítője a szép, magas parasztkenyér sütésének leírása, hisz messze földön híresek voltak a bácskai kenyerek. Az ételek, italok, az egyes rétegek táplálkozási szokásai, a heti, az ünnepi étrend megismertetése is fényt deríthetett volna arra a tényre, hogy Bácskában, ebben a tejjel, mézzel folyó Kánaánban sem mindenki duskálhatott a jobbnál jobb ételekben, italokban.

A kenderfeldolgozásról szólva nem lett volna felesleges a mosás technikáját is ismertetni, hisz nagyon nehéz munka várt a mosást végző személyre.

A mesteremberek készítette ruhadarabok tárgyalásakor kimaradt a fejre való kalap, sapka, főkötő, már pedig azt is vásárolták, nem maguk állították elő. Itt lehetett volna pár szót szólni a viseletről, arról, hogyan vált az egyszerű viselet némely helyen egyre hívalkodóbbá bizonyos körülmények hatására, de az is szót érdemelt volna, hogy az ide települtek közül csak egy párnak volt pantallója, a megszorult tőlük kérte kölcsön.

Az állattartás c. fejezetben ajánlatos lett volna megnevezni a leggyakrabban nevelt állatfajtákat, a címeres magyar ökröket, a mangalicákat, amelyeket lassan más, kifizetődőbb és keresettebb fajták váltottak fel. A disznótornál szót érdemelt volna a maskarák bolondozása, hisz ahol még tartják a disznótort, ott még most is járnak a maskarák.

A teherhordás tárgyalásakor kár volt elhagyni a fejen való cipekedés szokását, hisz még napjainkban is a kupuszinai menyecske szívesebben viszi terhét a fejére tett göngyölegesen, mint a karján. Szép, sudár egyenes is a tartása!

A szájhagyomány költészete c. fejezetben szereplő dalok mellett hasznos lett volna a kottát is szerepeltetni. Valószínűleg a takarékoság törölte a szövegek fölül.

A Népszokások, hiedelmek c. fejezetet olvasva ötlött fel bennem, jó lett volna a szöveg mellett, a lap szélén jelölni, miről is esik szó az illető bekezdésben, ti. ez a fejezet nagyon sok dolgot ölel fel, s nincs különösebb határ az egyes témák között, csak a bekezdés mutatja, hogy most másról beszélünk. Ebben az öt és fél oldalban vannak olyan dolgok összezsúfolva, melyek egyedül is megérdemelték volna öt és fél oldalt. Itt esik szó a szoba kultikus szerepéről, elsikkadt azonban a tükör aljának fontos szerepe, a nagyszoba férfi és női kultikus részre bomlása. Nem szerepel a gyermek kicserélése elleni védekezés, a nem kívánt terhesség elleni védekezés, (holott nagyon sok fiatalasszony lett áldozata a kuruzslásnak) elmaradt a paszita, az újszülöttnek a családba való befogadásának szertartása. (Ki emeli fel a földről?) A temetés tárgyalásakor nem olvasunk az állatok, különösen a ló elbúcsúztatásáról megholt gazdájától, nem tudunk meg semmit a fejfáról, készítőjéről, a női halott nevének felírásáról (leánykori néven temették el még nem is olyan régen!) A szüreti mulatság bálkirályáról, bálkirálynőjéről, az öltözetekről, a csizmaszárból váratlanul kiröppenő bicskáról, a virtuskodásokról stb. szintén nem esik szó.

Elmaradt a kukoricafosztás, a tollfosztás, a fonó, a bandázás társas összejöveteleinek leírása. A különféle játékok ismertetése is érdekes lett volna, kezdve a kicsinyek krumpliból, kukoricaszárból, csutkából és más házköri anyagból készített játékszereitől, társas játékaitól, a fiatalok és idősebbek szórakozásáig (labadjátékok, bottal, bicskával, kövel, kártyával játszott játékok).

Valahol sort kellett volna keríteni a családi élet megrajzolására, a nagycsaládi rendszer nyomaira, a gügyü szerepére, a móríngolásra, a feleség és férj viszonyára, a vőrendszerre, a gyermek munkára nevelésére, az öregek iránti viszonyra, az özvegy helyzetére, az örökösödési szokásokra, az özvegy helyzetére, új házassága okozta viszonyokra stb.

Népünknek a történelmi hagyományhoz való viszonyulását sem lett

volna felesleges bemutatni (Savanya Jenő = Savojai Eugén, a nagyszaladás, Kossuth, Görgei alakja, Dózsa, Kraljević Markó, Mátyás király szerepeltetése a téli esték unalmát elűző elbeszélések során.).

A paraszti élet igazgatási szervezete, az iskola is megérdemelt volna néhány szót. Így lett volna úgy-ahogy teljes a kép a vajdasági magyar népeletről.

A nyelvről is lehetett volna mondani pár szót, az is hozzátartozik a népelethez.

Összegezve mindent, csak azt mondanám, hogy a fentebb felsorolt hiányosságok részint a terjedelem korlátozottsága számlájára írhatók, részint a forrásmunkák elégtelen volta is gátolta a szerzőt. Ilyen körülmények között népszerűsítő könyvet írni bizony nehéz feladat volt, de még így is nem volt hiábavaló Pénovátz Antal fáradozása. Szemléletesen, szépen, ízesen megírt kalauzát az érdeklődők nem teszik le mindaddig, míg végig nem olvassák, s később is többször előveszik majd, ha valamit elfelejtettek. Ezzel a könyv be is töltötte szerepét!

Ami a kiállítást, a képeket illeti, meg lehetünk elégedve. A képek jól sikerültek, funkcionálisak, egy térkép azonban nem lett volna felesleges.

Jó, hogy van ez a kiskönyv, hiányt pótol!

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Bori Imre

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

1979. október elsején dr. Bori Imre egyetemi tanár átvette az Intézet igazgatói teendők végzésének feladatát. Ugyancsak új személyi összetételben kezdtek meg az intézet önigazgatási szervei, bizottságai is munkájukat. Az intézeti közgyűlés elnöke Pastyik László magiszter.

A munkaközösség elhatározta, hogy *Élőszóval* elnevezéssel rendszeresen felolvasó üléseket tart, amelyeken az Intézet dolgozói ismertetik kutatási eredményeiket. A felolvasó ülések szervezésének és vezetésének a feladatát Hornyik Miklós magiszter látja el. Az első előadást 1979. december 27-én Jung Károly magiszter tartotta a halotti koszorú használatának szokásáról.

A néprajzi tervmunkálatok keretében 1979. december 22-én, immár hagyományosan, folklórszeminárium volt. A szeminárium vezetője dr. Matijevics Lajos rendkívüli egyetemi tanár ismertette az 1979-es néprajzi pályázat eredményeit. Pályamunkával a következő gyűjtők jelentkeztek:

1. A temető néprajza:

Berta István (Hetény); Lőrinc Erzsébet (Bácstopolya); Vajda Zsuzsanna magiszter (Bácstopolya); Kis Irén (Temerin); Ozorák Jolán (Bácstopolya); Benda Gizella (Bácstopolya); Kimeri Edit (Moravica) és Kovács Endre (Doroszló).

2. A lótartás néprajza:

Csorba Béla és tanítványai: Répási Zsuzsanna és Varga Magdolna (Temerin); Sárándi István (Feketics); Weidinger Irén (Szabadka); Csi-zovszki Eszter (Bácstopolya); Apró Piroska (Bácstopolya); Jáger Mária (Bácstopolya) és Berta István (Hetény).

A pályamunkákat bíráló bizottság (Dr. Penavin Olga, Dr. Sulc Magdolna, Jung Károly magiszter) értékelte és a díjakat a következő gyűjtőknek ítélte oda:

1. Csorba Béla és tanítványai

2. Kovács Endre

3. Sárándi István és Berta István

A Képes Ifjúság különdíját Kimeri Edit kapta.

A beérkezett pályamunkák elbírálásánál elsősorban az eredeti helyi gyűjtéseket vette figyelembe, valamint az összegyűjtött anyag hitelességét és pontos, szakszerű bemutatását méltányolta.

A szemináriumon Csorba Béla, Sárándi István, Berta István, Kimeri Edit, Vajda Zsuzsanna és Kovács Endre olvasta fel pályamunkájának nagyobb részleteit.

A felolvasásokat követő vita után a résztvevők javaslatára az Intézet az 1980-as pályázatát a halottkultusz jelenségeinek és a szerelem néprajzának szenteli.

Az Intézet munkatársai az 1979-es esztendő utolsó harmadában a következő értekezleteken vettek részt:

1. Dr. Bányai János docens, Gerold László és Utasi Csaba asszisztensek, valamint Dr. Bori Imre rendes egyetemi tanár 1979. december 10—15. Budapesten a MTA Irodalomtudományi Intézetében a két intézet közötti együttműködési megállapodás értelmében közösen rendezett és A magyar irodalom 1932-ben címmel megtartott értekezleten vett részt.

2. 1979. december 7-én és 8-án Kontrasztív nyelvi kutatások címmel Intézetünk a Bölcsészettudományi Kar Szlovakisztikai Intézetével és az Idegen Nyelvek Intézetével közösen rendezte meg tudományos értekezletét a Kar fennállásának 25. évfordulója alkalmából. Az értekezleten körülbelül 150 hazai és külföldi nyelvész vett részt, és 70 beszámoló hangzott el. Intézetünk munkatársai közül a következők tartottak beszámolót: Junger Ferenc, Cseh Szabó Márta, Vajda József, Bagi Ferenc, Mikes Melánia, Molnár Csikós László, Reffle Gyöngyi, Papp György, Matijevics Lajos és Pató Imre.

Az Intézet vendége volt Bodnár György, a MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa 1979. október 14-én és 15-én és munkatársainkkal a két intézet közötti együttműködésről folytatott megbeszélést.

1979. december 13—15. között Illés László és József Farkas, a MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársai Dr. Bosnyák Istvánnal, valamint az intézet igazgatójával Sinkó Ervin levelezésének kiadásáról, és Bosnyák Istvánnak a munkálatokban való részvételéről tárgyaltak.

1979. október elsején az Intézet szervezésében posztgraduális képzés kezdődött. A hallgatók az irodalomtudomány magisztere címet nyerik el. Az első három kollégiumot Voigt Vilmos (Budapest), dr. Bodrogvári Ferenc és dr. Bányai János tartotta.

A Vajdasági Tudományos Akadémia alapító bizottsága dr. Szeli István rendes egyetemi tanárt az akadémia levelező tagjává választotta. Az Intézet munkatársai 1980. december 28-án köszöntötték dr. Szeli István ebből az alkalomból.

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

DR. BORI IMRE, EGYETEMI TANÁR — ÚJVIDÉK; DR. KÁICH KATALIN, TUDOMÁNYOS MUNKATÁRS — ÚJVIDÉK; DR. PENAVIN OLGA, EGYETEMI TANÁR — ÚJVIDÉK.

TARTALOM

<i>Káich Katalin: Szabad líceumok Bácskában és Bánátban</i>	<i>3</i>
---	----------

KÖNYVEKRŐL

<i>Penavin Olga: Ádám István T. Szabó: Der münchner Kodex IV</i>	<i>131</i>
<i>Penavin Olga: Pénovázt Antal: Vajdasági magyar néprajzi kalauz . . .</i>	<i>139</i>

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

<i>Bori Imre: Az Intézet életéből</i>	<i>147</i>
---	------------

SADRŽAJ

<i>Káich Katalin: Slobodni liceji u Bačkoj i Banatu</i>	<i>3</i>
---	----------

PRIKAZI

IZ ŽIVOTA INSTITUTA

<i>Bori Imre: Iz života instituta</i>	<i>147</i>
---	------------

CONTENS

<i>Káich Katalin: University extension in Bačka and Banat</i>	<i>3</i>
---	----------

REVIEWS

WORK IN THE INSTITUTE

<i>Bori Imre: Work in the Institute</i>	<i>147</i>
---	------------

INHALT

<i>Káich Katalin</i> : Freie Lyceen in Bačka und Banat	3
--	---

BESPRECHUNGEN

AUS DEM LEBEN DES INSTITUTS

<i>Bori Imre</i> : Aus dem Leben des Instituts	147
--	-----

